

ГОЛУБЕВА

УРЖУМНАН
ШЫҚҚАН БАЛА

АЛМАТЫ 1950

А. ГОЛУБЕВА

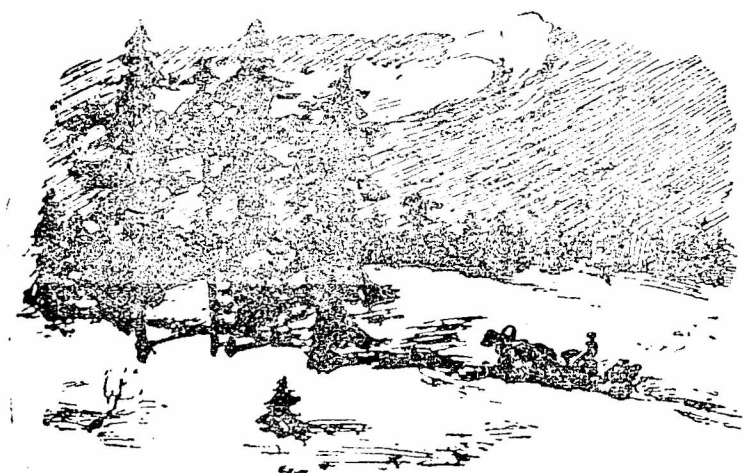
УРЖУМНАН ШЫҚҚАН БАЛА

С. М. КИРОВТЫҢ БАЛАЛЫҚ ШАҒЫ МЕН ЖАСТЫҚ ШАҒЫ ТУРАЛЫ
ПОВЕСТЬ

Аударғандар:
Ғабдыр Салықов
Бейсенғали Сланов

ҚАЗАҚТЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК КӨРКЕМ ӘДЕБИЕТ БАСПАСЫ
А л м а т ы — 1950

Осы кітапты жазар алдында мен Киров өлкесінің кішкене бір қаласы — Уржумда болдым.

«Уржум» мәреші тілінде «тінін көрдім» деген сөз екен. Уржумның тұрғын халықтары баяғы заманда, мұнаи бірнеше жыл бұрын, осы жерде, ну-орман арасында, көп тиін болыпты-мыс деседі.

Ленинградтан Уржумға бару үшін ұзақ жол жүру керек: сналдымен поездбен Вятка қаласына дейін барып, онан кейін атпен 165 километр жүру керек. Жаздыгүні Вяткадан кемемен Уржумның өзіне дейін баруға болады.

Мен Уржумға қыстыгүні жол шектім. Өзендердің бәрі қатып қалған болатын, тек бір ғана амал қалды: ол — Вяткадан ат шана жалдап алу еді, маған өзі көрі және көп сөйлемейтін жәмшік тап келді. Оның кішкентай, жүні ұзын жирен аты бар екен. Қайқайған жалпақ шанасына пішенді толтыра салып алды.

Бұл жерлерде қыс тіпті қатты болады. Басыма жылы орамалды қабаттап орап алып, үстіме үлкен тұлып тон,

аяғыма қонышы тіземнен жоғары келетін байпақ киіп шамадан отырдым, сөйтіп жолға шықтық.

— Әй, ата, Уржумға қашан жетеміз? — деп айқайлады мән өзімнің жәмшігіме.

— Уржумға ма? Тым пысық өкенсің. Әлі отырмай жатып, — деп күбірледі шал.

Сонымен ол маған ешбір жауап қайтармады. Мен қайтадан әңгіме бастағым келіп еді, ол көзінің қырымен қарап қойды да, атына бір ақырып қойып:

— Ей жануар! Аяғыңды басыңқырасаңшы! — деді.

Шананың табаны жолдың бұрылыстарында қатты сықырлайды, аттың доғасындағы қоңырау шылдырлайды. Қалғып кетіппін. Шананың қатты сілкіуінен оянып кетсем, жол еңкеуге түсіп барады екен. Оң жақта қатып қалғая өзен көрінеді. Үйлерді төбесіне дейін қар басып кеткен, алыстан қараған адамға, турбалар мен радио анттендері қарайып тұрған, омбы қар сияқты.

— «Новый Путь» колхозы, — деді жәмшік маған бұрылып қарамай, — осыдан ат суарып аламыз!

Шеткі үйге бұрылып тоқтадық, мән шананы толғырып салған пішеннің арасынан шықтым.

Біз колхозда түнеп шығып, таң ата қайтадан жол тарттық.

Жүріп келеміз, жүріп келеміз—баяғы бір қалып. Адам жан-жаққа қарауға да жалығады екен — көзінді жұмасың, қалғып, мүлгісін, ал көзінді ашып алсаң ешбір өзгерісі жоқ, бұрынғысы. Қарағай мен шырша, шырша мен қарағай, тіпті бір орында қозғалмастан тұрған тәріздіміз. Жол бойында қардан жасаған түрлі түстегі шақырымдық бағаналар. Бұл бір колхоз бел екінші колхоздың арасы тым қашық болады екен, бірінен-біріне жеткенше он шақты, кейде онан да көп, бағаналарды санап шығасын.

Жүріп келемін, жүріп келемін, көкейімде Уржум деген қандай қала деген ой. Қалада танысым жоқ, алғаш рет келе жатқаным...

Маған тек бір нәрсе ғана: Уржум қаласында атағым бүкіл еліміз білетін адам туып-өскен, өмір сүрген кішкене үй бар екені мәлім. Бұл адамның есімімен аталмаған біздің қалаларымызда көшелер, завод, мектеп немесе пионер отряды жоқ. Бұл адамды Сергей Миронович Киров деп атайды.

Уржумда мұның оқыған мектебін тауып алсам жақсы болар еді.

Мүмкін, қатпардың біреуінде оның отырып сызғылап тастаған парçasы тұрған шығар.

Уржумда, мүмкін, оны жас кезінен білетін адамдар табылар.

— Ата! — деймін жәмшікке. — Уржумға тез жетеміз бе?

— Азғана сабыр ет.

Сонымен, біз арада төрт күн жүріп, бесінші тәулікке айналған күннің кешінде алдымыздан жымыңдаған оттар көрінді.

— Міне, Уржумға да келіп жеттік! — деді жәмшік.

Атымыз ылдыйға қарай тез жүрді, бір мезетте базар алаңына кірдік. Аланда тірі жан жоқ, тып-тыныш, тек дүкендер арасында қарды тіміскілеп үлкен сабалақ ит жүр, кооператив алдындағы маңдайшада қой терісінен жасаған тұлып тонына оранып алып қалғыған күзетшіні көресің.

Менің жәмшігім қатып қалған қолғабын алып, белдігіне тықты да, маған қарап, кенсттен сөйлеп жіберді. Мен мұны осындай сөзшең екен деп ойлаған да жоқ едім.

— Мені Тимофей Палыч деп атайды, — деді жәмшік. — Біз осы жердікіміз, уржумдықпыз... Мұнда тұрғанымызға жетпіс екі жыл болды, бұл жердің әрбір тәсіне дейін білемін. Мәселен, мынау үйде кім тұрады? Сен оны білмейсің. Мен білемін. Мұнда мұғалім Спаский Владимир Павлович тұрады. Ол осы жерлік, уржумдық, оның әкесі бізде доктор болып істеді. Әне, көрдің бе, терезесінен от жанып тұр. Кеш жатады. Бұл үйге қарсы үйде кім тұрды? Онда саудагер Царегородцев тұрды. Бершімек ауруынан қайтыс болды. Өлер алдында бүкіл көшені басына көтеріп айқайлады... Анау таудың етегінде ақ тастан ауласы бар үй тұтқындарды қамайтын үй болды, — сірә, қазір, онда қоймалар болуы тиіс... Ал мына төменде тұрған үйде саудагер Харламовтың лавкасы болды және почта болды. Саудагер Харламов өте бай адам еді. — Көрің дүннені жалпағынан басты. — Оның лавкасында үш молния-шамы жанатын. Екі сатушы және бір қызмет істейтін бала ұстады. Ал қазір Совет өкіметі оның орнына колхозшылар үйін құрды... Келіп жеттік, жолаушы, шанадан түсіңіз.

Шал екі қатарлы тас үйдің қақпасының алдындағы сым-темірді тартып қоңырау шылдырлатты. Екі минуттан

кейін басына үлкен түбіт шәлі ораған әйел бізге қақпа ашты. Шал қараңғы ауланың ішінде ат доғарып қалды да, мен әйелмен бірге үйге кірдім.

— Сіз қайдан төлесіз? — деп сұрады әйел менен, конторға кіргеннен кейін.

— Ленинградтан.

— Командировкаға ма, немесе бізге жұмысқа келдіңіз бе?

— Командировкаға. Киров жолдастың балалық шағы туралы кітап жазғым келеді. Соны білетін адамдарды табу керек.

Әйел таңданып қолын соқты.

— Бұл істе мен сізге көп көмек көрсете аламын! Көшенің арғы бетінде фамилиясы Самарцев, өзінің және әкесінің аты Александр Матвеевич, деген азамат тұралы. Сергей Миронович екеуі бірге өскен адамдар, — сондықтан бұл кісі көп нәрселер айтып бере алады.

Мен қуанып кеттім.

— Мен оған қалай тез жолығар екенмін? Тіпті қазір де барған болар едім.

Осы минутта конторға менің жәмшігім де кіріп келді.

— Тимофей Палыч, — деді әйел, — жолаушыңды Свобода көшесінде тұратын Самарцевке алып бармайсың ба? Өзім-ақ апарып тастар едім, бүгін дежурный болып тұрғаным.

— Ескіше айтқанда ол қай көше. Полстовалов көшесі емес пе? — деп сұрады жәмшік.

— Я, бұрынғы Полстовалов, ал қазіргі Свобода көшесі.

— Неге алып баруға болмасын, болады. Қолсозым жер ғой. Жарты сағаттан кейін жәмшік мені Полстоваловқа алып келді. Қар жапалақтап тұр. Көше бойындағы үйлердің алдындағы тар көпірлер төбеленіп тайғақ болып қалыпты. Қар терезелерді басып кете жаздапты.

— Құн қандай бұзылып кетті. Қезінде келгеніміз жақсы болған. Әйтпесе жолда қалып қоятын едік.

Біз бір-біріне ұқсас екі тар көшеден өтіп солға бұрылдык.

— Міне енді келіп жеттік, — деді шал, ескі ағаш үйдің жанына тоқтап. — Кәне жолаушымы, есік қағалық. Қожайындар қонақтарын шығып қарсы алсын.

Бізге есікті қолында ұстаған байлаулы нәрсесі бар кишкентай кемпір ашты.

— Самарцевтер ұйқтап қалған жоқ па?—деп сұрады атал.

— Я, сірә жатып қалды білем...

Жәмшігім алға бір аттай түсіп:

— Жатып қалғаны қалай. Ояту керек. Мына кісі Ленинградтан келіп тұр, — деді.

Тукпірдегі бір бөлмеден жөтелген адамның даусы шықты, іле-шала:

— Анда тұрған кім? — деп сұрады, қырылдаған дауыспен, ер адам.

— Александр Матвеевич, сіз ұйқтаған жоқ па едіңіз, — деді кемпір. — Сізге Ленинградтан кісілер келіп тұр.

Бөлмеде жөтелген адамның даусы естілді. Тік жағалы ақ көйлек, аяғына қара байпақ киген ұзын бойлы шашы ағарған адам орындықты жолдан алып қойып, колына шам ұстап ас үйге кірді.

— Қош келдіңіз!. — деді әл. — Бөлмеге жүріңіз.

Мен келген жұмысымды баяндадым.

— Несі бар, білгенімнің барлығын айтайын. Біз Сережа екеуіміз бірге өстік. Мен оны бала күнінде Серго деп атадым. Оның шын фамилиясы Қостриков. Тап осы көшеде, осыдан екінші үйде Сережа тұрды... Тек мен, амал қанша, сөйлеуге шебер емеспін... Дегенмен, білгенімше айтайын...

Осы кешге Александр Матвеевич Самарцев маған ұзақ әңгіме айтты. Мен онан тіпті кеш қайттым. Барлық жерде бірдей шам сөнген еді. Қыстыгүнгі меңреу деревня сыяқты, Уржумда ұзақ ұйқыға кеткен болатын. Деревнядағы тәрізді, мұнда да кейбір үйлерде үрген иттің даусы естіледі.

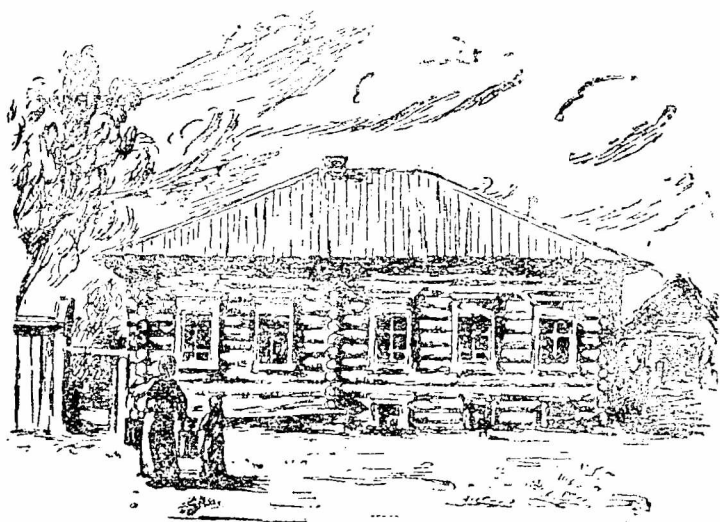
Таңертсең Самарцев үйінің жаңындағы кішкентай ғана үйді көруге келдім, түнде дұрыстап қарай алмаған болатынмын.

Бұл ескі, бөренеден салынған, ұзақ жыл тұрғандықтан сырты қарайып, жерге шөгіңкіреген үй екен. Астыңғы үйдің қоңырқай тартқан терезелері сәл ғана жылтырап көрінеді.

Көшелерді аралап жүріп, бұрын Уржумның қалалық училищесі болған мектепке кірдім, ал кешінде Александр Матвеевич, жасында Сережа Қостриков болып атанған Сергей Миронович Кировты жақсы білетін аламдарға алып барды. Бұлардың кейбіреулері оны кіш-

кеңтай бала күйінен, екіншілері мектепте бірге оқыған кезінен, үшінші біреулері жігіт кезінен біледі екен. Бұл адамдардың айтқандары маған осы кітапты жазуға мықтап көмектесті.

Көбінесе, Сергей Миронович Кировтың балалық шағы туралы мен оның қарындастары Анна Мироновнаның және Елизавета Мироновнаның айтқан сөздерінен білдім.

І Т А Р А У

ПОЛСТОВАЛОВ КӨШЕСІНДЕГІ ҮЙ ЖӘНЕ ОНЫҢ АДАМДАРЫ

Мұнан жарты ғасыр бұрын 1886 жылы үлкен қалалардың өзінде сол кезде сирек кездесетін электр жарығы Уржумда атымен жоқ еді. Көшелерді керосин фонарьлары әрең жарық қылатын. Қыстығүні фонарьларды қар басып кеткенде жарық сығырайып қана тұратын. Жел мен жаңбырдан фонарьлар жиі-жиі сөніп те қалатын. Үйлердің де жағатыны керосин еді. Бай адамдардың үйлерінде түрлі түстегі әйнекті абажурлары бар қола мен фарфордан жасаған шам болатын, ал әлсіздер көрбікте шам жағатын.

Көшелер, әсіресе, күздігүні қараңғы және тізеден балшық болатын, не көлікпен, не жаяу жүре алмайтынсың. Балшық жаздың қақ ортасында кеуіп, шаңға айналатын. Қаланың шаңын айтпаңыз! Жаздың ортасында жол

бойындағы ағаштарды, оның жапырақтарын шаң басып кетеді.

Қаланың бар көркі ағысы қатты Уржумка өзені мен басты көшелердегі көрі теректер еді.

Қалалық басқармада ілулі тұрған жоспар бойынша бұл Воскресенье көшесі болып аталады, ал уржумдықтар оны «Үлкен көше» деп атап, басқа атты таңғысы да келмейді.

Көктемнің күншуағымен бүкіл қалаға белгілі көрі қыған мойнына кішкене күй сандықты іліп алып, жүні түсіп түлеген тоты құсын бұйра шашына отырғызып алып Үлкен көшеге шығатын-ды. Шарманщик қарт саудагерлердің терезелерінің алдына тоқтайтын. Ол аулаға кірмейтін, өйткені үйлердің барлығында дерлік шынжырға байланған қабаған төбеттер болатын. Шарманщиктің артынан, оның сирек баратын көшелерінен балалар қаптап жүретінді. Қаланың шетіндегі кішкене көшелерде кедейлер: етікшілер мен пеш салушылар тұратын бұлардан шарманщик, әрине дәмепейтін, өйткені олардың тапқандары өздерінің күнелтулеріне әрең-әрең жететін.

Бұл көшелердегі үйлер, үлкен көшедегі тастан салынған және әдемі қақпалары бар үйлер сыяқты емес, нашар, ағаш үйлер болатын. Тас үйлерде Уржумның куәлестері мен қала начальниктері тұрды. Воскресенье көшесіндегі ең жақсы деген үй полиция басқармасының үйі болатынды. Бұл үйдің алдындағы қызылды-жасылды будқаның жанында үнемі көзін аудармастан бір жаққа қарап қару-жарақты, мұртты солдат тік тұратын. Бір кезде, осы солдаттың көзі қоладан жасалған көз бе, немесе нағыз көз бе деп екі жылғын боп Уржум балалары өзара керісетінді. Полиция басқармасының үйінен екі квартал жерде терезе темірмен қоршалған ұзыннан-ұзақ салынған ақ үй — түрме болатын. Уржум балалары үлкендерге көрінбей түрмеге үстері алба-жұлба, шаптары үрпиген, бет-ауыздары іскен бір топ тұтқындарды алып келе жатқанын көру үшін жиі-жиі барып тұратын. Кей кезде тұтқындардың ішінде студенттік бешнет, тік жағалы қара көйлек кигендер де болатын. Бұл адамдарды уржумдықтар «саясатшылар» немесе «үкіметке қарсы адамдар» деп атайтын.

Тұтқындар көшенің қақ ортасымен өтетін, ал көше-

нің шетімен, оларды күзегуші, қылыштарын қынаптарынан суырып алған аттылар жүретін.

Олар салмақтарын, таралқыға салып, аттың үстінде тік тұрып балаларға:

— Кейін кетіңдер! — деп зекіретін. Аттар көзімен бір шолып, пысқырып қоятын.

Уржумға айдалып келген «саясатшылар» мұнда үш жыл, кейде бес жыл болатын. Олар сырттан қарағанда бостандықта жүрген тәрізді көрінеді, ал шын мәнісінде полицияның рұқсатынсыз аяқтарын аттап та баса алмайтын. Бұлар жер аударылғандар еді.

Сережа Костриковтың туып-өскен және балалық шағын өткізген Полстовалов көшесінде жер аударылғандар толып кетті. Бұлардың кейбіреулері мерзімдерін өтеп кетіп жатса, олардың орнына басқаларды айдап әкеліп жатты. Жер аударылғандар Полстовалов көшесінің алғындағы, тау стегіндегі үйде тұрды, ал Серезаның семьясы осы көшенің басындағы үшінші үйде тұрды.

Костриковтардың семьясы жөп еместі: әке, шешесі, үш бала — олардың ең үлкені Аниота, ортаншысы Сереза, ең кішісі Лиза болатын. Бұлардан басқа Серезаның қарт шешесі Маланья Авдеевна болды. Бірақ, бұл кемпір бөлек тұрды. Чиновник Перевозчиков та бала бағушы болып қызмет істеді.

Костриковтар өздері үйінің кішкене бөлмесінде тұрып, үлкен жағын Самарцевтерге жалға берді. Үйдің сырт жаққа қарайберіс терезесі бар еді: оның үшеуі самарцевтердің, екеуі костриковтардың бөлмесінде болды.

Серезаның әкесі көрмегенді көріп күнелтті. Бір уақытта ол мектеп қарауындағы орманды қараушы болып қызмет етті. Бірақ, мұның айлығы тіпті аз болып, семьяны асырауға әрең жетті. Үйінің іші өте жарлы, жұпыны болды. Асқанада ескі дастарқанмен жабылған қыйсық тақтай, стол оның екі жақ жағында екі скамейка болатынды. Жарда малтыңін тот басқан сағат ілулі тұратын. Сағат әрқашанда алға кетіп қалатын. Өзге сағаттар 12 ні соққанда костриковтардың сағаты бір жарым болатын.

Асқананың бір бұрышында сықырлаған ағаш кровать тұратын. Онда Серезаның анасы ұйықтайтын. Балалар деревняша жасаған тектеге жататын.

Асқанадан басқа тағы бір бөлме болды. Бұл «қонақ үй» деп аталды, мұндағы барлық жиһаз: әлде қашан бо-

яуы түсіп қалған төрт орындық, тоқыма дастарқан жабылған бір стол еді.

Осы бөлменің бір бұрышында ыдыс-аяқтар қоятын ескі шкаф тұрды. Оның үсті әйнек, асты үш суырмасы бар ағаш тақтай еді. Оның төменгі суырмасы өмірі ашылмайтын. Шкафтағы ыдыс-аяқтар үнемі бір орында тұратын. Өздерінің күндегі тамағы — етсіз капуста сорпасын шойын қазанға пісіріп, сапал аяққа құйып ішетін. Ботқа мен картошканы құмыраға пісіретін. Костриковтардың ішіп-жегені өте жұғыны тамақ болды. Қей уақытта балалар өз үйінің ешкісі Шимканың сүтін ішетін. Ал, қызыл жұмыртқа мен рождество күндері дөңгелек етіп пісірген ақ нан жейтін.

Сережа алты жасқа толғанда базарда ағаштан жасалған шұбарала ойыншық атты корді. Ат алты тыйын тұратын. Анасында артық бір тыйын да болмағандықтан ойыншықты Сережаға сатып әпере алмады. Баласын жұбату үшін анасы, оған бар болғаны, шұберектен доп тігіп берді. Бірақ, Сережа өзінің досы Саеька Самарцев екеуі ойыншықсыз-ақ күн өткізе беретін-ді. Олар лунка және салка ойнайтын.

Жазды күні олардың сүйікті кәсібі Уржумкаға суға түсу болатын. Ол екеуі өзен бойында тонып денелері көгергенше жүретін. Бір-бірін қуып жүзетін, құмға аунайтын. Суға сүңгітін. Сөйтіп күн ұзаққа өзен бойында жүретін де қоятын. Бастарына күн өтіп кетпеу үшін ошаған байлайтын.

Ал, кешке көрші тұратын балаларды шақырып алып, ауланың ішінде чикало-бегало ойынын, кейде жасырынбақ ойнайтын.

Ауланың ішінде жасырынбақ ойнағанда тығылып қалатын жерлер өте көп еді. Мысалы, ат қора немесе сарайдың астындағы шұқырға тығылуға болатын еді. Бұл шұқырды Шарик күшіктер алдында қазып тастаған болатын. Бұл шұқыр салқындау, сыздау болды. Балалар мұнан басқа огород ішіне, қарақғы ауыз үйде, қансып қалған кеспектің тасасына тығылып жүрді.

Кең ауланың ішінде орын аз болсын ба!

Кейде балалар жасырынбақ ойыны кезінде киімдерін өзгертіп киіп жүрді. Жасырынғандар көйлектерін ауыстырып киіп бұрыштың сыртына тығылса иығын немесе шынтағын шығарып тұратын болды. Көзге орамал байла-

ғанды жетектеп жүретін бала, тығылғандардың біреуін көріп қалса, ол сол сәтте қолға түсетін болды. «Санька! — Санька!» Ал, шынында бұл Санька болып шықпайды. Саньканың көйлегін киген Қолька Сазонов болып шығады. Жасырынбақ немесе чикало-бегало ойындары көп бала керек қылады. Ал, кейде Сережа мен Саня екеуі қалып қойса, ол уақытта құм мен балшықтан бөгет немесе қамал салып ойнайтын. Ойында екеуі келісе алмай кейде ұрсып та қалатын. Саня Сережадан екі жас үлкен болғандықтан мектепке барып жүрсе де біртүрлі жәй, босап болды: жұмысқа бар ынтасымен кіріссе де, кенеттен оған деген ықласы жойылып, босансыйды да қалады, балшықты алақанына салып өте жәй уқалап отырады да қояды. Ал, Сережа ондай болмады — сыртқа жүгіріп шыға салысымен-ақ: «Ә, Санька, кел бөгет жасайық! Таяқ жонайық!.. Балық аулауға барайық!..» деп табанда ақ айқай салатын. Балалар балықты дңірмен жанындағы бөгеттен аулап жүрді. Олар балықты жақсы аулап, көп ұстаса улап-шулап көңілді қайтып жүрді. Ал, Серьга бәрінен де көп күліп, көңілді қайтатын. Оның сөз дегенде тамағы үнемі бүлкілдеп тұратын.

Көршілер оны «пысық бала», ал үйіндегілер — «тәп-теші» деп атайтын. Мұның себебі Сережа дүниедегінің барлығын да білгісі келетін. Ол Санькаға да жиі-жиі сұрақтар қоятын. Әліппені ашып алып, оқуға үйрет, оқуға үйрет дейтін.

Санька онан құтылу үшін бір күні әліппедегі қалай болса солай көзіне түсе қалған: П, С және О әріптерін көрсете салады.

Сережа сол сәтте бұл әріптерге өзінше ат қойды. П — қақпа, О — дөңгелек нан, ал С — жарты нан деп атады. Бұл үш әріпті ол үнемі жерге таяқпен жазып жүрді, кейіннен сарайдың қабырғасына бормен жазатын айланы тапты. Бұл үшін оған әкесі де көрешекті көрсетті. Мұнан кейін ол қабырғаны бүлдірмейтін болды. Бірақ, оқуға деген ынтасы жойылған жоқ. Самядан күн сайын мектеп жайын, онда не болып жатқанын сұрай берді. Ал, үйінде: «Мен қашан мектепке барамын. Мені оқуға беріңдер!» деп қыцқылдай берді.

«Сен әлі жассың, мектепке бару қайда», дейтін еді, Сережаның анасы.

И Т РАУ

КУЗЬМОВНА

Сережаның анасының есімі Екатерина Кузьминична еді, оны көршілері тек Кузьмовна деп атады.

Ол арық, кішкене бойлы, қой көзді, жай ғана сөйлейтін адам еді. Өз балаларын айтпағанның өзінде, оны көршілес балалардың барлығы да жақсы көретін.

Сережа жеті жасқа келгенде оның әкесі басқа қалаға барып жалақы тапқысы келді. Әр жылдың көктемінде Уржумнан «шөйін жолмен» — сол кезде темір жолды осылай деп атайтын — көптеген алам Вяткаға барып былғары және ағаш кесу заводтарына жұмысқа кіретін.

Сережаның әкесі бұл қалала азырақ жұмыс істеп, күзге үйіне қайтуды ойлаған-ды. Күз түсті, қар да жауды, әкесі қайтпалы, суга батқан адамдай ғайыптан тайып жоқ болды. Вяткада қайтыс болыпты-мыс деген хабар да тарап жүрді. Бірақ, ешкім ештеңе білмеді.

Кузьмовна өзіне таныс писарьға қаншама барса да, жазған хатқа талай тыйын төлесе де, Вяткадан ешбір

жауап алмады. Сондықтан Кузьмовнаға өзін және үш баласын асырау үшін жұмысқа тұру керек болды.

Ол хат таңымайтын, түрлі өнерге олақ болатын. Оған малайлыққа тұру ғана: чиновниктер мен купестер үйінде кір немесе еден жуу, мейрам алдында үй тазалау қалды.

Мұндай жұмыстарда таңның атысы, күннің батысы салпақтап жүрді де қойды. Ол кезде күндеп жұмыс істейтіндерге күніне жыйырма бес, оғыз тыйыннан төлейтін, бұл ақшаны да тұтас бермейтін еді. Өзі тапқан ақшаны әлде неше рет бас ініп сұраған кезі де болды.

«Қарағым арғы күні кел, қазір ұсақ ақша жоқ» немесе — «қолым тимей жатыр», болмаса — «сенсіз де жұмысым жетіп жатыр» дейтін.

Өзінің көршісі Устинья Степановнамен бірге Кузьмовна жұмысқа кетіп күні бойы үйінде болмайтын, екеуі де балаларын үйге тастап сыртынан құлыптап кететін. Балалар құлыптаулы үйде отыра-отыра шаршап, жалыққан соң үйдің қабырғасы арқылы, тіпті пештің үстіне шығып алып, жарды жұдырықтарымен соғып сөйлесетін.

— Сержа, бұл сенбісің? — деп айқайлайтын Саня.

— Менмін!

— А, бұл сенбісің, Саня?

Олар, міне, осылайша сөйлесетін.

Үйінің қабырғасы арқылы сөйлесу оларды тойдырды және жөнді естілмейтін де.

Сондықтан, балалар сөйлесуге жеңіл болуы үшін, бір нәрсемен үйдің қабырғасын тесуге ұйғарды. Екі үйдің де пеші бір қабырғада болатын. Балалар қолдарына орақ алып қабырғаның сылауын түсіре бастады. Үйді жаңғыртқан дүрсіл алып кетті, тіпті үйде пеш салып жатыр екен деп қаласың.

Бұл жұмысқа таңертең кірісті. Аналары — сыртта, балалары пештің үстінде. Тіпті Сержаның бес жасар қарындасы Лиза да жерге түскен сылауды бір жерге үйіп көмектесті. Үйдің ағаштан жасаған қабырғасы жұқа тәрізді көрінсе де, оны бір жұма тесуге тура келді. Балалар күні бойы пештің үстінен түспейтін болды. Өздерімен бір тілім кара нан, бір құмыра суды алып шығып күштері жеткенше қабырғаны қашай берді.

Ақыр аяғында, бір күні таңертең үш рет қашап жіберіп еді, тесік шыға келді. Тесік болғанда қандай! Қол сұғуға да болады. Қандай қуаныш! Барлығы да кезек-

пен қолдарын сұғып бір-бірімен амандасты. Өз есімдерін, әкесінің аттарын айтысып шұрқырасып қалды:

— Сергей Миронович, сәламатсыз ба!

— Александр Матвеевич сәламатсыз ба!

— Ие, бұл сіз бе, Анна Мироновна?

— Я, менмін. Бұл сіз бе, Анна Матвеевна?

— Менмін!

Кешінде, аналары көрмейтіндей етіп, тесікті ескі байпақпен, ескі шүберекпен мықтап бітеді. Олар жұмыстан қайтып келгенде пештің үстіне шығып жылынатын. Шаршап келгеннен кейін кара нанды жеп, шайға қанып алып, пештің үстіне шығатын. Онда жатып алып, арқаларын қыздырып, өзара үйдің қабырғасы арқылы сөйлесетін.

— Қалай, Кузьмовна, демінді алдың ба, — деп айқайлайтын Самарцева.

— Азырақ дем алдым. Ыстық шай іштім. Жадырап қалдым, — деп жауап қайтарады, Кузьмовна жөтеле түсіп.

Оның кеудесі көптен бері ауыратын еді. Тіпті, кейде көзінен жас аққанша жөтелетін. Емдеу керек, ақшасы да, уақыты да болмады.

Бір күні түнде екі дос, әдеттегісінше, дем алып жатып сөйлескенді.

— Степановна, ә Степановна, — деді кенеттен Серержаның анасы. — Бүгін сенің даусың, менімен бір пеште қатар жатқандай, тым жақсы естіледі.

— Иә, Кузьмовна, мен де сені бүгін тіпті жақсы естіп жатырмын, — деп жауап қайтарды Самарцева. — Қалай өзі, мұржа ашық емес пе?

Бұлар, әрқайсысы өздері жағына қабырғаларды шұқылап қарай бастады. Қабырғадағы тесікті тапты. Бұл қайдан пайда болған тесік.

Әрі ойлап, бері ойлап, ақырында тапты. Балалардан басқа ешкім де емес.

Олардың өздеріне де қолайлы болды: үйдің қабырғасы арқылы дауыс қарлыққанша айқайлаудың қажеті жоқ болды. Тіпті үй шаруашылығына да бұл тесіктің керегі болды.

Устинья Степановнаға шөміш, жуа немесе тұз керек болып қалса, тесіктен:

— Көрші, бар болса қарызға жуа тастаңызшы, — дейтін.

Сергей жуамен көзді ашып жұмғанша пештің үстіне қарғып шығып, әржақта оны әлде қашан күтіп отырған Санькаға тесіктен қолын тығып, бармақтарын қыймылдататын.

— Кім күшті екен, көне тартысайық, — дейтін Санька.

Екеуі тартысып жатқанда жуа ойларынан да шығып кететін, Устинья Степановна Саньканы шақырғанша ол пештен түспейтін.

Балалар қайда ойын-күлкі бар деп іздей жүретін. Оларға ермек болатын заттар мен ойыншықтар сатып алуға ақша болмады. Күндеп жұмыс істеп жүрген аналарының табысы мардымсыз, қара нанға ғана жететін.

Аналарының жұмысы жеңіл болмады. Мырзалардың үйлеріне барып еден, кір жуатын. Қатты суықта, үскірген бораңдарда толған корзинка жуылған киімдерді Уржум суына шайып қайтуға баратын. Самарцева әлдірек еді, ал Кузьмовна күн сайын әлсірей түсті.

Бір күні, әлде қалай, өзен бойында оған суық тиіп бұрынғыдан да бетер қатты жөтеле бастады.

Суга барған қатындар бастарын шайқап:

— Быйыл Кузьмовнаның халі өте нашар. Жарты шелек судың өзін әзер көтеріп келеді. Оның науқасы кұртауру. Көктемге дейін шыдай алмас, деп жүрді.

Шынында да, солай болып шықты, көктемге дейін төзе алмады. Кузьмовна төсек тартып жатып қалды. Өз шашын тарауға да әлі келмеді — қолдарын көтере алмады.

Сондықтан оның енесі, кемпір Маланьяға салық жыйнаушы чиновник Перевозчиковтың үйінде бала бағып жүрген жерінен шығуға тура келді. Ауру адамды күту, балаларды қарау, ас пісіру керек болды.

Кузьмовна жарты жылға таяу уақыт науқастанды. Жұрттың бәрі жазылады деп ойлады. Бірақ ол күннен күнге нашарлай берді. Декабрь айында, бір күні таңертең кемпір Кузьмовнаның жанына келіп әлсіреп жатқанын көріп:

— Балалар. Анаң жан тапсырғалы жатыр, — деп айқайлап жіберді.

Бұл мезетте Сосрежа қарындастарымен, қайғы-қасірет шегетіндеріне құманданбастан, тектің үстінде отыр еді.

Кемпірдің даусын естігеннен кейін балалар тектің үстінен секіріп түсіп, анасының жанына келді.

Бұл кезде олардың анасы аурудан әбден сарғайып кеткен екі беті бірдей қып-қызыл болып, демін әзер дегенде алып, екі көзін жұмып кровать үстінде қолдарын созып жіберіп жатыр еді.

— Мама, мама! — деді Анюта, жәй ғана.

Анасы жауап қайтармады. Анюта анасына қарап шошып кетіп сыңсып жылап жіберді, оған қосылып кішкене Лиза да еңкілдеді. Сергей үндеместен төмен қарап тұрды.

— Ақымақтар, сендерге не болған, — деді Кузьмовна, көзін ашып.

— Өлме, — деді Анюта.

Сол сәтте анасының кеудесіне басын қойып Сергей де жылап жіберді.

Кузьмовна күшін жыйнап, жастыққа сүйеніп Сергейді құшақтады.

— Ақымақтар, барындар, ойнаңдар. Мен өлмеймін, — деді Кузьмовна кішкене Лизаның басын сыйпап.

Балалар жұбанып тектің үстіне шығып «қонақ» ойынына кірісті.

Ертеңгісіне Анюта күндізгіден ерте оянып текке асылып тұрып төмен қарады.

Төменде, анасының кроватиның айналасында Маланья мен Устинья Степановна сергелдеңге түсіп жүр екен. Олардың тасасынан анасы көрінбеді. Кемпір күрсініп, уһілейді, Устинья Степановна анасын простыйнамен жауып жатыр, осыдан Анюта қорқынышты жағдайдың болғанын аңғарды.

Стол үстінде кішкене ғана шам жанып тұр. Сырт жағы қараңғы.

— Міне, енді, біздің Катерина азаптан құтылды, деп, кемпір көз жасын орамалының үшімен сүртіп жіберді.

Екі күн бойы Катерина Кузьмовнамен қоштасуға көршілері келіп жүрді. Үшінші күні Кузьмовнаны қарапайым ғана шанаға салып бейіт басына алып барды.

Күн ызғырық жел, суық еді. Өліктің табытын алып Маланья немерелерімен және Устинья Степановна балаларымен алып жүрді. Жүру тіпті қиын болды — жерді қар басып кетті. Балалар омбы қарға батып жүре алмады. Орта жолда Маланья Лиза мен Сергейді табыт салынған шанаға отырғызды.

Бейіт басы тып-тыныш. Ондағы ағаштарды, өлген адамдардың басындағы крестерді қар басып кеткен. Бейіттің жалғызаяқ жолдарында омбы қар жатыр.

Кузьмовнаны бейіттің бір шетіне — ескі шарбақтың оржағына қойды.

Қабірге топырақты тастап болуы-ақ мұң екен, сол сәтте қатты қар жауып, ананың қабірін ақша қар басып қалды.

III Т А Р А У

СЕРЕЖАНЫҢ ӘЖЕСІ

Сережаның әжесі Маланья Авдеевна, Глазов уезінің деревнясында туады. Мұнда ол тұрмысқа шықты, бірақ күйеуімен ұзақ тұра алмады. Сережаның атасын, Иван Пантелеевичті, жасынан солдатқа алып, Кавказға айдап кетеді. Бұл бірінші Николай патшаның тұсы еді. Ол кезде патшаның заңы бойынша адамдар солдат болып ұдайы жыйырма бес жыл қызмет істейтін.

Жас жігіт әскери қызметтен қартайып қайтатын, қайтпайтыны да толып жататын.

Сонымен, Маланья Авдеевнаның күйеуі әскерден қайтпады. Ол әскерде алты жыл қызмет еткеннен кейін безгек ауруына ұшырап, Кавказда, әскери ауруханада қайтыс болады. Маланья жас ұлымен кісі қолында — әуелі деревняда, кейіннен қалада бала күтіп күнелтеді.

Оған түрлі балаларды — жылы шырайлы баланы да, қыңыр, тыңдағыш баланы да, сотқар-тентек баланы да тәрбиелеуге тура келді. Бала бағушы әйелге тандап жатуға да болмайтын-ды, оның ісі — ханым қалай бұйырса, соның айтқанындай етіп балаларды көңілдендіру, күту болатын. Тіпті, кейде бір емес, әлденеше баланың артынан жүретін кез де болады.

Мырзалардың балалары мал болып ойнайды: біреуі сыйыр болып мәңірейді, біреуі қой болып маңырайды, біреуі шошқа болып қорсылдайды. Ал, балалар өздерін күтуші әйелді ит болып үруге мәжбүр етегін. Маланья төрт аяқтап алып үйдің бұрыш-бұрышына жүгіріп ит болып үретін. Бас тартуға болмайды. Балалар ағыл-тегіл болып жылап, сол сағатында-ақ жүгіріп шешелеріне барады:

— Күтуші біздермен ойнағысы келмейді,— деп арыз айтатын.

— Балаларды көңілдендіре білмесең сен қандай күтушісің. Сенімен есеп айыруға тура келеді.

Маланья Авдесвнаның жаз кезінде балаларды көңілдендіру үшін оның істейтін әрекеттері өзіне бата да қоймаушы еді. Оның төрт аяқтап жүгірген күні де, үйдің төбесінен немесе терең ордан допты алып шыққан кездері де болды. Ал, қартайған кезде оған терең орға түсу былай тұрсын, тіпті балалар жасырынбақ ойнағанда олармен бірге столдың астына тығылу да қыйын болды...

Бір күні балалар кәрі Маланьядан баспалдақтың таянышына атқа мінгендей отырып алып төмен жылжуды талап етеді. Мұны істеумен кемпір ұзақ уақыт бас тартады. Балалар тындамайды және тындағылары да келмейді. Байдың бір баласы жер тепкілеп жылзай бастайды.

— Ал, ерік сіздердікі,— дейді де, кемпір таянышқа отырып жылжыйды.

Ешнәрсе де еткен жоқ, тірі қалды, алақаны сыдырылып, қан шықты. Үш күн қолы байлаулы жүрді.

Антушевский мырзаның үйінде Маланья 13 жыл тұрады. Бір күні мырзаны қызмет бабында Глазов уезінен Уржумға көшіреді. Бұлар Маланьяны:

— Бізбен жүріңіз. Уржумға барысымен, басқа бір күтуші тауып алып, сені туған жеріңе қайтарамыз. Маланья біздің жағдайымызды түсін, деп азғырады.

Маланья бұлардың айтқанына көңіл, мырзалармен бірге Уржумға жүріп кетеді, ал олар Маланьяға алғыс айтудың орнына, оны іренжітеді.

Ерте кезде кімде-кім мырзаларға қызметке кірсе, паспорты сол сағатында алынағын тәртіп болған.

Ал паспортсыз ешқайда бас сүгуға болмайтын-ды.

Кемпір мырзаларымен Уржумға келіп, үш ай тұрғаннан кейін туған жеріне қайтуға жыйналады.

— Байбатша, өзіңізге жаңа күтуші іздеңіз. Мен үйіме қайтамын.

Байбатша мұның айтқанын тыңдайды да. Және паспорттын да бермейді. Қайда барып шағым айту керек.

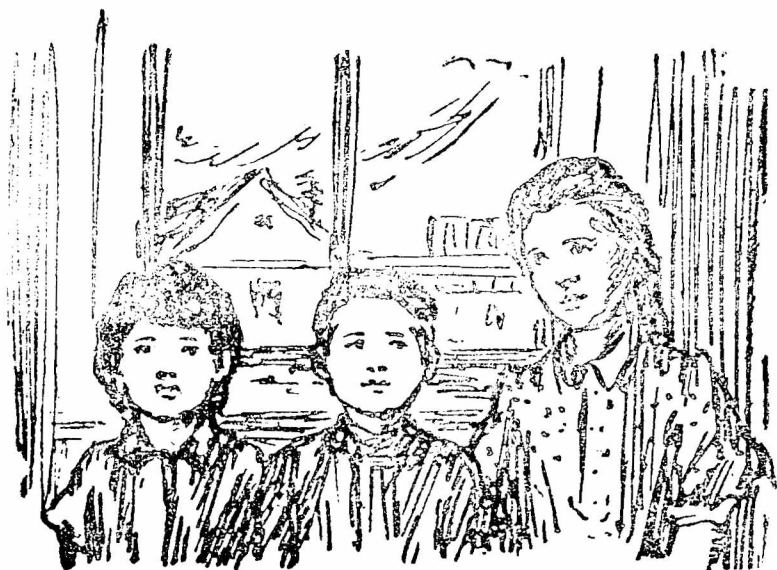
Маланья кемпір қайғыланып жылап-жылап алды да, қолын бір сілтеп Уржумда мәңгі қалып қойды.

Қызмет істеу үшін Антушевскийден басқа мырзалардың қолдарына көшіп жүрді, ол мүлдем қартайғаннан кейін, салық жыйнаушы чиновник Перевозчиковке қызметке орналасты.

«Бес жыл қызмет істейін, бәлкім, чиновник рахым етер, сіңірген мінсіз қызметім үшін мені қарып-қасірлер жатақханасына орналастырар, онда өзім қартайған шағымда тыныштық табармын», — деп ойлады кемпір.

Бірақ, ойлағаны мүлдем басқаша болып шықты.

IV Т А Р А У

ЖЕТІМДЕР

Чиновник Перевозчиковтың үйінде бала күтуші болып жұмыс істегеніне бес жылдың ақыры таянып келеді. Чиновник Маланья кемпірді қарып-қасірлер жатақханасына орналастыру туралы өтініш те беріп қойған-ды. Кемпір де чиновниктің ас пісірушісіне кемпірге қарып-қасірлер жатақханасында мұндай шалының керегі не деп, гүлді, шашақты шалысын сыйлыққа беріп қойды.

Ал, мына жақта кенеттен Маланьяның келіні, Кузьмовна, кұртауруынан қайтыс болды, оның артында үш бала қалып қойды. Кемпірге, қарғайған шағында, өзінің туған үш немересін бағуға тура келді. Осы кезде Маланья 82 жаста болатын.

Кемпір есеп-қыйсабын алып, қарып-қасірлер жатақханасының орнына, Полстовалов көшесіне орын аударды. Өзімен бірге көк сандығын ала келді. Оның ішінде көп жылдар бойы қызмет істегенде тапқан дәулеті: үш

көйлек, фланелден жасаған кофта, кашимерден істеген орамал, прунельден жасаған аяқкіім, тағы да жұпынылау бірнеше көйлек бар еді.

Кемпірдің жаңа өмірі басталды, немерелері өте жас болды, олармен істейтін жұмыс та жетіп жатты. Ас пісіру де, балалардың киімін жамау да, өзеннен су алып келу де керек болды. Кемпірге шаруашылық жұмысын істеу оңай болған жоқ.

Кемпір өзіне көмекші даярлап: Анютаны жұмысқа үйрете бастады. Анюта 10 жаста ғана еді. Кемпір оны біресе нан, немесе кыросин алып келуге дүкенге жіберетін болды, біресе еден жууға, болмаса жуылған кірді өзенге шайып келуге жұмсайтын болды. Анюта кемпірден аулақ жүруге тырысты. Оған кей уақытта Сережа жәрдемдесетін болды. Анюта картошка тазаласа, ол оның айналасынан шықпай: «қане, мен тазалайын» дейтін. Бір картошка тазаламастан-ақ онан кемпір пышақты жұлып алады.

— Картошканы тазалай білу керек. Қабығын жұқа алған жөн, ал сен қаншама картошканы босқа шығардың. Бұлай тазаласаң оның жейтін де ешнәрсесі қалмас, — дейтін кемпір.

Сережа пышақты көңілсіздеу бере салып және сол замат басқа жұмыс табатын. Қолына орақтың сынығын ала салып самауыр тұтатуға керекті тамыздық ағаш жаратын, немесе Анютамен бірге өзенге кір шайып келуге кететін.

Анюта карзинкаға кірді салып көтеріп бара жатса, ол онымен қатарласып, карзинканың бір шетінен ұстап жүретін.

Өзенде Анюта суы терең, әрі таза жердегі тастың үстіне шығып кір шайса, Сережа су жағасында қалып қойып, ақ тастар жыйнайтын, құмнан бөгет салатын, Анютаны қарай, байқап отыратын.

— Нютка, суға батып кетпе! — деп айқайлайтын, қарындасы көбірек еңкейіп кетсе.

Бір күні Сережа шыдап тұра алмады, тастан-тасқа секіріп Анютаның қасына барды. Ол бұрылып қарап:

— Сен мұнда неге келдің, — деп сұралы.

— Суға батып кетпеуің үшін сенің көйлегіңнің етегінен ұстап тұрамын.

Сонымен, Сережа қарындасының жанындағы тастың

үстінде отырып кірді шайып болғанша оның көйлегінің етегінен мықтап ұстап отыратын-ды.

Маланья кемпір таң сәріден, тауық айқайлағанда тұрып, ұзақ шоқынатын. Балалар ұйықтап жатқанда ешкі — Шимканы сауып, өзеннен су әкелетін, пеш жағатын. Сөйтіп жүргенде балалар да тұрып, алыс-жұлыс, айқай басталатын. Сережа Лизаны қуып ойнайтын, Лиза айқайлап кемпірдің артына тығылатын.

Кемпір стол үстіне бір құмыра піскен ыстық картошка қоятын. Балалар жүгірісіп келіп стол айналасына отырып, әрқайсысы көп алуға таласатын.

— Тынышталыңдар, қарақшылар. Аштықтан келдіңдер ме. Не жетпейді. Ыстық тамақтан ішектерің пісіп қалады, деп айқайлайтын кемпір.

Немерелері стол маңында отырғанда оларды Маланья үнемі үйретіп отыратын.

— Сіздер жетімсіздер, солай болғандықтан, жетімдерше тұру керек. Босқа сандалып жүрмей, үлкеннің айтқанын тыңдап, жұмысқа көндігу керек.

Кемпір өте кішкене, жуан адам еді. Аппақ, ұлпа жүндей жұмсақ шашы екі бұрымдалып желкесін жауып тұратын.

Кемпір насыбай атуды жарататын. Насыбайдың көзге пайдасы бар: «Насыбай атып жіберсем көзім шайдай ашылады» дейтін. Оның насыбай салатын сауыты — қақпағында басына жиектелген қалпақ киіп, қолына гүл ұстаған байбатшаның суреті салынған кара сауыт болатын. Бұл сауытты бір мырзаның әйелі туған күні оған сыйлыққа тартқан еді. Кемпір жып-жыйнақты киінетін. Кеудесі жоқ көйлек пен кофтаның үстінен қоныр шыттан жасалған омырауша байлайтын. Балаларды да жыйнақтылыққа үйретті.

— Ұйықтауға жатасың екен, танертең тұрғанда ұйқылы-оюу көзіңмен іздеп жүрмеу үшін киімді белгілі бір жерге жыйнап қой. Киімнің жыртылса, көрісімен дереу тігіп ал, әйтпесе ұлғайып кетеді. Бір нәрсені алсаң орнына қой.

Балалардың біреуі абайсыздан тарелкені немесе аяқты сындырып алса, кемпір оған қатты ашуланатын.

— Мал таба білмейсіңдер, тапқанды бүлдіріп, сындырасыңдар. Кеше «сатып» алынған нәрсе бүгін жоқ. Бүлдіргіштер...

Анасы қайтыс болғаннан кейін көп ұзамай бала-

лардың есінен ұзақ уақыт кетпеген мынадай бір оқығға болды: Бір күні кеште балалар пештің үстіне отырып ботқа жеді. Олардың алдына аласа орындықтың үстінде саздан жасаған құмыра тұрған еді. Бір мезгілде Сережа абайсыздан орындықты қыймылдатып қалып құмыраны сындырып тастады.

— Мен әкеме айтамын, — деп күбірледі кішкентай Лиза. Ол әрбір ұсақ нәрсені әжесіне айтуды сүйетін: «Әже, Сережа сенің иенді сындырып тастады. Әже, Анюта Шимканың сүтін төгіп алды», деп таңертеңнен кешке дейін әжесінің мазасын алатын.

Құмыра сынғаннан кейін балалардың бәрі де қатты қорықты.

Сережа құмыраның сынықтарын қолына ұстап тұрып: — құмыраны балауызбен желімдеуге болады, — деді.

Ол пештің үстінен түсіп, құдайдың суретінің арт жағынан майшамды алып жағып, құмыраны балауызбен желімдеді.

— Қәне, маған бер, мен жәй ғана үлдірікке қояйын, бәлкім әжем байқамас, — деді Анюта.

— Мен өзім қояйын, — деді Сережа. Сөйтті де отырғышты үлдірікке жақындатып, оның үстіне шығып, құмыраның сынған жағын жарға сүйеп қойды.

Оның ертеңіне кемпір құмыраны үлдіріктің үстінен ала бергенде, оның басына құмыраның сынықтары жауып берді, бір бөлегі қолында қалып та қойды.

— Бұл кімнің ісі, — деді кемпір сынықты көрсетіп.

Балаларда үн жоқ.

— Құмыраны кім сындырды, жаның барда айтыңдар.

Лиза шағым айтуға оқтала берген кезде:

— Сындырған менмін, — деді Сережа.

— Құдай сақтасын әже, сындырған біз емеспіз, Сережа. Біз сындырған жоқпыз, — деп Лиза шоқынып қойды.

— Әй, қарақшылар-ай, қарақшылар-ай, — деп, кемпір бір айқайлап қойып, ешкімге жәбір болмасын деп үшеуін де төмпештеп алды.

Маланья кемпір кейуақытта балаларды қорқытып қоюдан қашпайды.

— Сендерді тастап басым ауған жаққа кетемін. Тен-тек болып, адамның айтқанын тыңдамасаңдар, өздеріңнің қалағандарыңша тұра беріңдер.

Бір күні балалар ауыз үйде бір құмыра қвасты төгіп

тастады. Кемпір балаларды шапалақтап-шапалақтап алды да, Попонка деревнясына бару үшін жалдауға ат іздеп кетті.

Күн ұзаққа балалар үйде жалғыз отырды. Сережа кемпір көрінбей ме екен деп қақпаның сыртына бірнеше рет шығып қарады, бірақ кемпір көрінбеді.

Кішкене Лиза қорыққанынан жылай бастады. Кемпірсіз олар қалай күнелтеді. Нан сатып алу үшін ақшаны қайдан алады. Түнде жалғыздан-жалғыз қалай ұйқтайды. Қорқынышты емес пе...

Кемпір күн батып қараңғы түскеннен кейін үйге қайтты. Оны балалар сыртта күтіп жүрген еді. Кемпір келгеннен кейін үшеуі үш жақтан кемпірдің осында болуын, Попонкаға кетпеуін өтініп жалына бастады.

Кемпір көпке дейін көне қоймады.

— Мен Иван Павловичтің атын жалдап та келдім. Енді сандықты алу ғана қалды. Жарайды, бұл жолға қалайын, солай болсын. Тек байқандар, тентек болмаңдар.

Маланья кемпір қатал адам еді.

Бірақ, ол ертегі айта бастаса, балалар барлығын да: оның қаталдығын да, ұрысқақтығын да ұмытып кететін. Кемпір ертегі айтуға өте шебер болатын. Балалар көбінесе «Жетім» туралы ертегіні сүйетін. Ол ертегі былай болатын:

Баяғы заманда ерлі-зайыпты екі адам болыпты. Олардың екеуара бір қызы болыпты. Ешбір уайым-қайғысыз өмір сүріпті. Кенеттен қыздың соры қайнапты. Анасы наукастанып, қайтыс болыпты. Қыз жетім қалыпты. Көршілері қыздың әкесіне: үйлен, еркек адамға үй шаруашылығын істеу, бала бағу қиын соғалы депті. Еркек әрі ойлап, бері ойлап, ақырында үйленіпті. Қыздың тоқал шешесі мыстан болыпты. Қызға күн көрсетпепті. Таңертеңнен кешке дейін ұрыса беріпті. Аш ұстапты. Қыз мұның барлығын әкесіне айтуға бата алмай, жылаумен болыпты.

Көп кешікпей тоқал шеше босанып, қыз тауыпты. Жетімнің күні бұрынғыдан да жаман болыпты. Бір күні таңертең әкесі қызды шақырып алып: «Қызым, жыйнал, орманға барамыз» дейді. Екеуі орманға барады. Орманға барғаннан кейін: «Тоқал шешен сені орманға тастап кет, қолын кесіп ал» деп бұйырды дейді. Қыз жылап-жылап

қолын кескен ағаштың түбірінің үстіне қояды. Әкесі балтамен оның қолын шынтағына дейін шауып тастайды. Сөйтеді де атқа мініп алып, шауып кете береді. Қолы жоқ жетім қыз жылап-еңіреп орманның ішінде қаңғып жүре береді. Орманның іші тып-тыныш. Оның жылаған даусына көкек: көкек-көкек, деп үн қосады. Түнде қыз аюдан қорқып ағаштың қуысында ұйықтап, таңертең басына пана іздеп орман кезеді. Ұзақ жүргеннен кейін кішкене үйге кездеседі. Жетім осы үйде тұра береді.

Жылдар өтеді. Қыз бой жетеді.

Қыз өте сұлу болады. Тек қолсыз болады.

Қыз ойлап-ойлап күн көрер жақты іздейді. Көп жүреді. Жолда үлкен жемісті баққа кездеседі. Ағаштың басында салбырап тұрған қып-қызыл алманы көреді. Ағаштың басында құстар жырлайды. Қыз алманы жұлып алғысы келеді. Амал қанша, қолы жоқ, тіспен жұлуга бойы жетпейді. Қызығалы. Көзін айырмай қарайды. Кенеттен арт жағынан: «жұлыңыз, перизат, алма ғой, жұлыңыз» деген дауысты естиді.

Қыз жалт қарап, сасып қалады. Қараса алдында тамаша сұлу бір еркек адам тұр. Оның үстінің барлығы гауһар мен алтынға бөленген, жалт-жұлт етеді. Қыз шолақ қолын созады. Қараса қол бітіп, саусақтары шығып келеді. Екі қолының да саусақтары өсіп жетіледі. Қыз қуанғаннан жылап жібереді. Сөйткенше болмайды, баяғы сұлу жігіт келіп, қызға алманы үзіп, өзін сарайына алып барады.

Сонан бері екеуі бірге жасап, барша мұратына жетіпті.

Балалар бұл ертегіні жаттай білсе де, тыңдаудан жалықпайтын. Тағы да оларға мырза жігіт туралы кемпірдің өлені қатты ұнайтын. Оны кемпір жағын таянып отырып, жіңішке, зарлы дауыспен жақсы айтатын.

Біскыртып атымды айдап келе жатып,
Айрылдым тізгінімнен тәңір атып;
Қолымнан ұшып кетті қолғабым да,
Бұл — нышан менің солдат болмағыма.
Солдатқа болып қалар келіншегім,
Шнеттей балаларым төгер шерім.

Өлең қайғылы болса да, жақсы еді. Сережа оны түңі бойы тындаса да, жалықпас еді. Бірақ кемпір көп отыруды жақтырмайтын. Керосинді босқа шығын қылғысы келмейтін.

У Т А Р А У

МУҚТАЖДЫҚ

Кемпір өзінің өлген солдат күйеуі үшін жылына отыз алты сом пенсия және жетпіс тыйын пәтер ақысын алатын. Бір жылда он екі ай. Бұл ақшаны он екі айға бөлгенде, айына үш сомнан келеді, айда отыз күн бар. Үш сомды отыз күнге бөлгенде күніне он тыйыннан келеді.

Тамақ та тоқ, көйлек те көк болуы үшін, осы он тыйынмен төрт адам тұрып қараңызшы.

Кемпірдің басы қатты, не істеу керек. Алған пенсиясы ешнәрсеге жетпеді. Сірә, немерелерінің мойнына дорба іліп садақа сұрауға жіберуге тура келер. Олар үш үйді қыдырады, үшеуі біреудің есігінің алдында қаз-қатар тұрып алып:

— Жетімдерге қайыр-садақа беріңіз. Бір тілім нан беріңіздер, — деп қақсайды.

Кейбір адамдар қайыршыларды үйінің маңына да жолатпайды. Тіпті, кейде қабаған иттерін қосады.

Кемпір жұртпен ақылдаса бастады. Өзінің көршісі, Саньканың шешесі, Устинья Степановнадан ақыл сұрады.

— Не істеу керек Степановна. Амал кұрыды. Балаларға кара нан да сатып алатын ақша жоқ. Қартайған маған кім қарыз береді. Әлім бітті, өлемін. Пенсия қаншаға түсер, немерелерім қандай болады.

Екеуі жылай-жылай мынаған тоқтады:

Кемпір жетім балалар үйіне барып, немерелерін жетімханаға алуды сұрайтын болады:

Сұрау оңай да, алу қыйын.

Жетім балалар үйі купецтер мен чиновниктердің қаражатымен тұрған болатын. Онда тек қырық-ақ орын бар. Қалада өз балаларын жетімдер үйіне бергісі келетін жүзден астам үй болатын. Ешбір таныссыз ешнәрсе шықпайды.

Маланья кемпір өзінің бұрынғы қожасы, чиновник Перевозчиковке баруды ойлады. Мұның Уржум басшыларының ішінде таныстары болатын, кем-тарларға көмектесу қоғамының председателінің үйіне әйелі екеуі қонаққа барып, карта ойнайтын.

Мырзаның үйіне тәуір киініп бармаса болмайды ғой. Сондықтан кемпір ең жақсы кофтасын киіп, сондықтан кашемирден жасаған көк орамалын басына тартып чиновник Перевозчиковке келді. Немерелерін жетімдер үйіне алу жөнінде, амал көздеуді өтінді.

— Алмайды ғой, Маланья Авдеевна, — деді Перевозчиков. — Сенің өз меншігіңде үйің бар. Үй билеуші болып есептелесің.

Кемпір намыстанғаннан жылап жібере жаздады.

— Ой, қандай үй. Онан қараторғайдың ұясы артық. Еденінің астынан жел соғады, қабырғалары төмен шөгіп кетті. Есіктері қыйқа-жыйқа. Терезелерін күшпен ашасын, жақтаулары күйіп қалған. Әйтеуір көзге көрініп тұрған нәрсе.

Перевозчиков кемпірдің сөзін тыңдап болып, сақалын бір сыйпап:

— Я, жарайды, керім. Комиссия барып үйіңді қарайды. Бұлардан басқа, сен әлі Николай солдаттың әйелісің ғой, күйеуің үшін пенсия аласың ғой.

— Мәс-саған, осы пенсияның өзінен мен немерелерімді жетімдер үйіне алыңдар, деп сұрап отырмын. Пенсия қанша ақша еді, — деп Маланья жылап жіберді. Күніне төрт адамға осы пенсиядан қанша келетінін саусақтарымен санап берді.

Санағанда адам басына екі тыйышнан сәл ғана асты.

— Жарайды, Маланья Авдеевна, үйіне қайт — сенің немерелерің үшін әрекет істеп көрейін, — деп уәде берді де, Перевозчиков және бір аптадан кейін бір сок делі.

Кемпір оған алғыс айтып тәжім етті де, үйіне қайтып кетті. Қақпа алдында оған Лидия Ивановна, Перевозчиковтың әйелі кездесті. Арызын оған да айтты, ол да немерелері үшін әрекет істеуге уәде берді. Кемпір оған да тәжім етті.

Жетімдер үйі туралы кемпір балаларға әлі ешнәрсе айтқан жоқ.

Оларды аяды, балалар анасын сағынғанды. Әсіресе Сережаға көңілсіз болды. Анасының ілулі тұрған шәлісің көрсе жылап алатын. Кемпір Кузьмовнаның кофтасын кісе Серезаның оған көзі түсіп кетіп, осы кофтаны киіп анасының өзімен бірге Шамованың дүкеніне барып, оған пряник сатып әперетінін есіне түсіретін.

Кейуақытта анасының қайтыс болғанын ұмытып та кететін. Сыртта ойынның қызығымен жүріп, қарны ашқанда ауыз үйге жүгіріп келіп, есікті шалқасынан қайырып тастап:

— Мама, мама, — деп айқайлайтын.

Сөйтіп, сөзін аяқтамай, анасының жоқ екенін есіне түсіріп, қараңғы үйде жалғыз тұрып-тұрып кейін шығып кететін.

Кемпір балалармен әлденеше рет әңгімелесіп, оларды, үш немересін, асырауға шамасы келмейтінін, мүмкін, оған да ажал жетіп қалуы кәдік екенін, олардың қашан ержететінін сөз ғып қоятын.

Балалар оны тыңдап, аяғын неге соқтыратынын білмейтін. Ал, кемпір үнемі жетімдер үйі туралы ойлайтын. Перевозчиковтан жауап күтетін.

Бір апта оған тіпті ұзақ көрінді. Уәделі күн жетті. Кемпір тағы да Перевозчиковке келді, ол: «Тағы да бір аптадан кейін кел» делі. Кемпір чиновникке үш рет барып, төртіншісінде жауап алды.

— Ал, Маланья Авдеевна, құттықтаймын. Біреуін жетім балалар үйіне орналастыруға болады, — деді Перевозчиков.

— Қалайша біреуін, әкем, мен үшеуін де орналастыруды сұрадым ғой.

— Үшеуін бірдей жетімдер үйіне алуға болмайды. Жастары келмейді, — деді Перевозчиков. — Үлкені неше жаста?

— Анюта ма. Он бір жасқа шығады.

— Лиза бес жасқа шықты. Мұның жасы да келмей ме?

— Жетіңкіремейді.

— Сережа сегіз жасқа шықты.

— Міне, осы жастағыларды жетімдер үйі алады. Сережаны алып бар.

«Мұндай жерде ойланып-толғанып жатудың керегі жоқ, келісу керек» ғой деп ойлап, кемпір, Перевозчиковке алғыс айтты.

Үйге қайтып келгеннен кейін бұл туралы Устинья Степановнаға айтты.

— Амал қанша, бала үшін, сірә, жетімдер үйіне барған тәуір болар, — деді ол. Оған білім керек, қолөнері керек. Ал жетімдер үйінде балаларды етік тігу өнеріне, мұқаба ісіне, карзинка мен қалпақ тоқу ісіне үйретеді, дейді ғой.

«Дұрысында да солай, Сережа өскеннен кейін өз нанын өзі тауып жейтін болады. Өнері бар адам өлмейді ғой, — деп ойлады кемпір. — Сережа етікші болып шығып, бәлкім, мырзалардың биік өкшелі аяқкімдерін тігетін шебер болар. Мұндай аяқкіімге Үлкен көшедегі уржумдық байлар қымбат төлейді».

VI ТАРАУ

ЖЕТІМДЕР ҮЙІНДЕ

Сыртта балалармен ойнап жүрген жерінен кемпір Сережаны шақырып алды.

Әңгімені ұзақтан бастады. Өзінің жастық шағын еске түсірді; жіңішке иненің көзіне көзілдіріксіз жіпті өткізе бергеніне, деревняда жұрттың бәрінен де әнді жақсы айтқанына тоқтады. Мейрам күндері киіп шығатын көйлегінің болмағанының, кедей тұрғанын, жетім болып өскенін баяндады.

Сережа әжесінің әңгімесін тыпыршып тындап тұр, өйткені балалармен ойнағысы келеді, кетіп қалуға болмайды. Кемпірдің сөзі таусылар емес. Көйлек жөніндегі әң-

гімесін аяқтап, бүкіл деревняға белгілі болған, қызыл қасқа бұзау туралы әңгіме бастады. Сережа тыңдай-тыңдай жалықты. Кенеттен кемпір:

— Ертең жетімдер үйіне барамыз, — деді.

— Жетімдер үйіне барғым келмейді.

— Сережа, қарағым, мұның не, «барғым келмейді» дегенің қалай? Не істейміз, қалай өмір сүреміз? Ал, жетімдер үйінде саған жақсы болады. Онда балалар көп.

— Бармаймын. Барғым келмейді. — деді Сережа, ол жер теуіп айқайлап, дір-дір етіп жылап жіберді...

— Кемпір оны көндіру әрекетіне кірісті. Көндіріп те болар ма. Сережа жетімдер үйінен қорқады. Өзі жетімдер үйінде болмаса да, Санька екеуі ондағы балаларды әлденеше рет көрген болатын. Оларды жексенбі сайын шіркеуге түскі дұғаға алып баратын.

Олар шалдар мен кемпірлер сыяқты аяқтарын жәй ғана басып, бүкірсейіп екеу-екеуден кетіп бара жататын. Балалардың да, қыздардың да шаштарын тап-тақыр етіп алып тастайтын. Қыздар ұзын сұр көйлек, ал балалар карақоңыр шыттан көйлек, шалбар киетін. Олардың артынан, ұзын қара көйлек киген, зәрі суық әйел, бастық, кетіп бара жататын. Оның көзінде көзілдірік болатын. Көзілдіріктің кара жібін кұлақтың үстінен асырып қоятын. Бұлтты күні бұл бастық әйел сүйек сапты зонтик ұстайтын.

Міне, енді Сережа да жетім балалар үйіндегілермен бірге жүретін болады. Воскресенье көшесіндегі балалар: «Жетімек, қайда барасың», деп келсемеждетін болады.

Жетімдер үйінен балаларды ешқайда шығармайды. Санькамен бірге Уржумға суға түсе алмайсың. Енді, ескі пішен қораға тығылып жасырынбақ ойнай алмайсың, диірмен түбінде отырып балық аулай алмайтын боласың.

— Айналайын, Әже-тай, жетімдер үйіне бере көрме. Мен жұмыс істейін. Балық аулап базарға сатайын. Тіпті болмаса ағаш кесейін.

Кемпір бұл сөздерді тыңдап жылап та жіберді. Устинья Степановна келіп Сережаны жөнелтуді бір күнге тоқтата тұруға кемпірді көндірмекші болды. Бір күннің ішінде бәлкім, бала жұбанып ақылына келер, сөйтіп, жетімдер үйіне барудың керектігін өзі түсінер.

— Сірә, тағы да бір күнге қалдыруға тура келер, — деп кемпір ымыраға келді.

Түнде, жұрттың бәрі ұйқтап қалған кезде, Сережа

сәкінің үстінде қарындасы Анютадан өзін жетімдер үйіне бермеу жөнінде кемпірді көндіруді сұрады.

Тек бермесе болғаны, ақшаны көп табуға тырысамын. Күнде щи, ботқа пісіруге болады, қара нан жеуден артып та қалатын болады. Ал, жетімдер үйісіз іс бітпейтін болса, үшеуін бірдей берсін, осы үйде артық болған жалғыз сол ма екен?!

— Сұрайсың ба?

— Сұрайын, — деді Анюта.

Анютаның сұрауы көмек болмады. Келесі күні кемпір ешбір адамға тіл де қатпастан, Серсжаны жетімдер үйіне апару үшін киіндіре бастады. Бұл күні таңертең осы үйге Лидия Ивановна Перевозчикова келді. Лидия Ивановнаның кигені ақ бәтстен оймыштап жасаған кофта мен қара жібектен жасаған юбка болатын. Күмістен жасаған бауы бар сары қол сумқасы шылдыр-шылдыр етіп, бұлаң қағатын. Лидия Ивановнадан әтірдің иісі шығатын, ал оның өзі жылы жүзді, сонымен қатар, көңілсіз болды.

— Сережа, мен сені жетімдер үйіне баруға қорқады деп естідім. Онда саған жақсы болады. Балалар көп, көңілді болады. Жетімдер үйінде ойыншық, кітаптар көп. Өзінің жеке кроватиң болады, мектепке барасың.

Сережа Лидия Ивановнаның айтқан сөздерін көзінің астымен қарап тындады.

Лидия жүресінен отырып, оның басынан сыйпады. Лидияның қолы аппақ, жұп-жұмсақ болатын, әтірдің иісі қолынан да шығып тұрды.

— Ал, егер жетімдер үйі саған ұнамаса, үйіңе қайтып келуіңе болады, — деді Лидия Ивановна, оның бетін азырақ қысып қойып. — Кеткің келеді екен, кетесін де қаласын — бар болғаны осы...

Лидия Ивановнаның бұл сөздері Сережаға өте ұнап кетті.

Кровать, ойыншық, жолдастар бір бөлек те, үйде болған бәрінен де артық қой. Сережа көңілденіп кетті.

Кемпір оған ең жақсы деген көгілдір шыт көйлегін кигізді.

Ол көзінен жас алмай қарындастарымен, Санькамен қоштасты. Босқа уайымдаудың қажеті не, бәлкім ол ертең үйіне қайтып келср...

Барлығы үйден шықты.

Сервантның қолын ұстап сол жағында кемпір, оң жағында Лидия Ивановна келеді. Оның жібек көйлегі судырлап, сумкасы былғандап келеді.

Есік алдында бұларға қарап Анюта, Лиза мен Санька ұзақ тұрды.

VII Т А Р А У

«ПАНАСЫЗДАР ҮЙІ»

Жетімдер үйі Воскресенье көшесінің шетіндегі ен ақырғы үй болатын. Оны басқа үйлерден сұр шарбақ бөліп тұратын. Қақпасында тот басқан үлкен қаңылтырға:

ПАНАСЫЗ ЖАС БАЛАЛАРДЫҢ ҮЙІ

деп жазылған маңдайша бар еді.

Сережа жолшыбай тыныш қана келе жатыр еді, жетімдер үйінің қақпасына таянған кезде, жүргісі келмей жұлқынып-жұлқынып жіберді.

— Саған не болды. Біз тек қонаққа ғана келе жатырмыз, — деді Лидия Ивановна.

Сережа азырақ тынышталайын деді, бірақ жетімдер үйінің қақпасына тосырқап қарай берді. Оның таңқалғаны және қорыққаны үлкен маңдайша болды. Уржумда ол маңдайшаны тек ұсақ-түйек бұйымдар, арақ-шарап

сататын дүкендер маңдайында және мұртты часовой тұратын ақ үйдің қақпасында ғана көрген-ді. Дүкендерде сауда болатын, ақ үйде қылыш асынған городовойлар тұратын. Ал, бұл үйге маңдайша неге керек.

Жетімдер үйінің ауласына кірместен бұрын кемпір Сережаға қарай қойып, оның көйлегін жөндеді, шашын сыйпады. Аузы жыбырлап құдайға жалбарынды.

Кемпір есікті ашты, барлығы да жетімдер үйінің ауласына кірді. Олардың артында көнерген кішкене есік, сықырлап жабылып қала берді. Міне, тап осы жерде Сережа «жетімдер үйі» деп аталатын сұмпайы үйді көрді. Шөп басып кеткен кең ауланың ортасында түнерген екі қабат үй тұр. Оның қабырғалары тозығы жеткеннен қоңыр тартыпты, терезелері кішкентай, күңгірт. Қызыл қақылтырдан жасаған төбесі күнге күйгеннен жолақ-жолақ болып кетіпті. Қақпадан үйге баратын жан-жағында тырбылған акация ағаштары бар аллея жатыр. Үйдің терезелерінің алдына хош иісті жасыл гүл отырғызылған және жас үш терек егілген. Ауланың іші тып-тыныш, бір де адам жоқ тәрізді. Есікке кіре беріс жерде арқанға кептіруге іліп қойған сүлгіні жел қозғап тұр. Үйге кіру үшін ескі басқыштар мен төбесінде қалқасы бар, жан-жағын істік темірлермен бедерлеп тастаған тар есік алдына көтерілу керек.

Лидия Ивановна тезірек басып басқышқа көтерілді. Оның артынан Сережа, Сережаға жалғас ұзын кең көйлегін екі қолымен ұстап асыға басып кемпір келеді.

Басқышқа көтерілместен бұрын, Сережа тағы да бір рет аулаға көз жүгіртіп алды. «Сірә, жетімдер үйінің балаларын қыдыртуға алып кеткен болар» деп ойлады. Сережа, сөйтті де, ауыз үйге кірді.

Ұзыннан-ұзақ созылып жатқан тар ауыз үйден жас жөкенің және қуырған бияздың исі аңқыды, өзі қоңыр-салқын. Үйдің екінші қабатына сары жақтауы бар сатымен көтерілу керек. Саты аяғыңды басқан сайын сықырлайды.

— Міне, біз де келіп жеттік, — деді Лидия Ивановна күлімсіреп, Сережаның басын сыйпап қойып.

Кішкене бөлме. Қараңғы қойма тәрізді салқын. Терезе арасында мықырайып ескі шкаф тұр.

Сережа байқап алғанша болған жоқ, бөлмеге алтын-дап тастаған көзілдірік киген ұзын бойлы әйел кіріп

келді, ол манағы, жетімдер үйінің балаларын шіркеуге алып барып жүретін әйел еді.

Кемпір тәжім етті.

— Амансыз ба, Юлия Константиновна, — деді Перевозчикова.

— Алып келген қағаздарыңыз бар ма? — деп сұрады Юлия Константиновна, Серезаны басынан аяғына дейін бір қарап шығып.

Кемпір жалма-жан өзінің көк көйлегінің қалтасын асығып қарай бастады. Кемпірдің қолы қалтырап, қалтасын түйреп тастаған түйреуішті қапелімде ағыта алмады. Ақыр аяғында, қалтасынан мұрын орамалға орап тастаған түйіншекті алды. Оны шешіп арасындағы қағазды бастық әйелге берді. Серезаның ішкімдерін ораған будақты отырғыштың үстіне қойды.

— Фамилияң кім? — деп сұрады Юлия Константиновна, алдында жатқан қағазға қарап.

— Костриков Сергей, — деді кемпір тәжім етіп.

— Жасың?

— Сегіз жаста. Блоговещеннядан он күн бұрын туды.

— Жақсы, — деп бір күрсініп қойды бастық әйел, бейнебір Серезаның Блоговещеннядан он күн бұрын туғанына өкінген адамша. Бұдан кейін әйел тоқыған қара сумканың ішінен бір будақ кілтті алып, үйдің үлкендігіндей шкафтың жанына келді.

Шкафтың тартпасы сықырлап ашылды. Сереза мойнын созып жіберіп, бұл үлкен шкафтың ішінде не бар екенін қарады, бірақ шкафтың ерелерінде қарапайым заттардан көк мұқабалы дәптерлер, қарындаштар, қаламұш салған кұтылар, жазу қағаздарынан басқа ешнәрсе жоқ еді. Шкафтың түп жағында шишада сыя мен желім тұр.

Юлия Константиновна жоғарғы өреге Серезаның қағазын қойып, қайтадан шкафты жауып қойды. Кілтті тағы да тоқыған қара сумканың ішіне салды.

Сереза қорыққанынан шошып кетіп кемпірді көйлегінен тартып қалды. Ол тап осы кезде, Сереза өзіне және қарындастарына, бұрын қызмет істеген үйінің әйелі паспортын алып қойып, соның салдарынан Уржумда мәңгі қалып қойғаны туралы кемпірдің айтқан сөздерін есіне түсірді. Я, бұған да жетімдер үйінде мәңгі қалуға тура келеді. Кемпір, сірә оның паспортын жетімдер үйіне берген сыяқты.

— Рақмет, Юлия Қонстантиновна, рақмет, — деді кемпір.

Сережа кемсендеп жылай бастаған кезде, Юлия Қонстантиновна келіп терезенің алдына алып барды.

Сережа терезеден жетім балалардың сырттан аулаға кіріп келе жатқандарын көрді. Барлығының да шаштары алынып тасталған. Терезеден кімнің қыз, кімнің ер бала екенін айыра алмайсын.

— Қане, Серьга, жүрелік, балаларға барайық, — деді Юлия Қонстантиновна. Сережаға бұл сөз ұнай кетті. Бұлай деп оны Санька ғана атаушы еді.

Сережа Юлия Қонстантиновнамен бірге коридорға шықты. Кемпір бұлардың артынан келеді. Барлығы баспалдақтан түсіп келе жатқанда кемпір, бір мезетте, Серезаның төбесінен тез сүйіп алды. Сережа төбесін сыйпап, кейін бұрылып қарады, бірақ кемпірді көре алмады. Ол басқа есіктен шығып кеткен еді.

— Жүрейік, жүрейік, — деп Юлия Қонстантиновна Серезаны үйдің алдына алып шықты.

Жетімхана балалары аула ішінде асыр салып ойнап жүр. Сірә, олар жана ғана өзен бойынан қайтқан болу керек. Қыздардың қолдарында гүл жапырақ, тақыр бастарын да гүлге орап алған. Балалардың қолында талшыбығы.

— Балалар. Міне сендерге серік келді, тағы да. Юлия Қонстантиновна Серезаны итеріп жіберді де, тез ауыз үйге кіріп, жоқ болды.

Серезаның қасына екі қыз келді. Ол екеуі Серезаның қарсы алдында тұрып алып, сыбырласып бірдемелерді айта бастады. Осы екі қыздың ішіндегі ең кішкенесі, пысығы, қарғадан да қарасы, бір кезде мырс етіп күліп жіберді де, бетін омыраушамен баса қойды. Сереза қабағын қарыс жауып, теріс айналып кетті. Дәл осы кезде арқасынан біреу салып жіберді.

— Әй, қазанбас, қане, ойнайық.

Серезаның алдында тығыншықтай, аузы ырсыған бала тұр.

— Не ойнаймыз?

— Чикало-бегало ойнаймыз: Менің есімім Васька, сенің есімің кім?

— Сергей деп атайды.

— Тез сарайға барайық, онда менің доп соғатын таяғым тығулы тұр, — деді Васька.

Олар сарайға қарай жүгірді. Ауланың ортасында бір кішкене қыз кұмға қаз-қатар гүл отырғызып, бау-бақша жасап ойнап отыр еді, Васька оның гүлін, жасаған бауын аяғымен тапап кетіп еді, қыз еңкілдеп жылап жіберді.

— Қаттырақ өкір, — деп айқайлады Васька, сөйтті де қызды төмпештеп алды.

— Оны не үшін ұрдың? — деп сұрады Сережа, тоқтай қалып.

— Жай, — деп күңк етті Васька. — Біздің ісімізге араласпасын...

— Араласқан да жоқ кой, — деді Сережа.

— Тағы сөйлеп көрші... — деп айқайлады Васька. — Сені де жұдырықтың астына алармын.

— Қане, әлің келсе...

Сережа нығын қомдап, тарпа бас салды. Васька оны жұдырықпен қарсы алды.

— Анда не болып жатыр, — деп айқайлады бір кезде Юлия Константиновна терезеден.

— Юлия Константиновна, жаңа келген төбелесіп жатыр, — деп айқайлады Васька.

— Өтірік, өтірік айтады, оның өзі бастады, — деп шулады жетімхана балалары.

— Василий мында кел, — деп шақырды Юлия Константиновна.

— Васька Сережаға жұдырығын түйіп, есік алдына қарай жүгіріп кетті.

Бағаназғы қыз көзінің жасын омыраушасымен сүртіп, кұмның үстінде әлі отыр.

— Зинка, сол жылағаның болар, тұр, — деп айқайлады дос қызы.

Зинка орнынан тұрып, көйлегін қақты, аузына бармағын салып тұрып Сережаға үніле қарады.

Бұған үш баланың көзі түсіп кетті. Олардың ішінен таңқы мұрындау келген біреуі басқаларын түртіп қалып, кұлақтарына бірдеме деп сыбырлады.

— Күйеу мен қалыңдық. Күйеу мен қалыңдық, — деп балалар бәрі қосылып айқайлап жіберді.

Таңқы мұрын бала, көзін алартып, Сережаға жетіп келді. Сережа қызарып кетті және сүзісетін бұқаға ұқсап басын төмен тұқыртып алды. Балалар оны қамап алды.

— Күйеу мен қалыңдық. Орны жоқ қалыңдық! — деп айқайлады балалар, бар даусымен.

Сережа сырт айналды да, үйге қарай жүгіріп кетті.

— Даукес. Өсекші. Шағым айтуға жүгіріп кетті, — деп айқайлап қалды, таңқы мұрын бала оның артынан. Сережа жүгіріп барып, үйдің қабырғасын кұшақтап бірталай тұрды.

— Қараңыздар, қараңыздар, өксіп жылап тұр, — деп күлді қыздар.

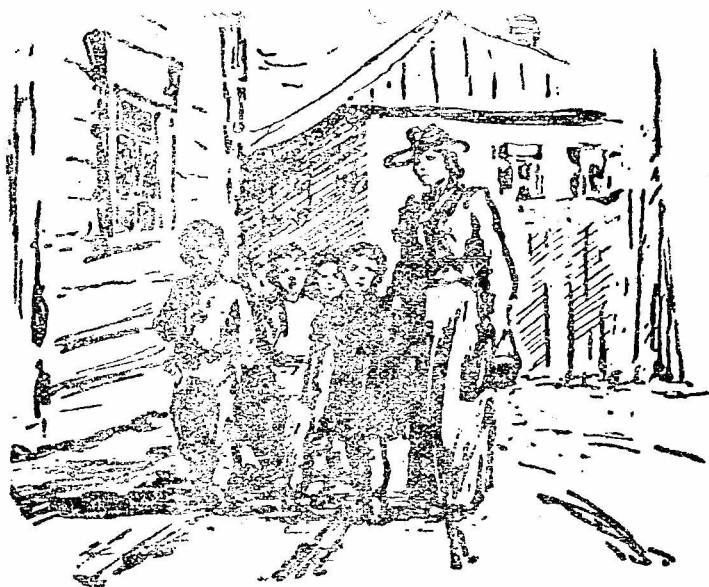
Бірақ, Сережа жылаған жоқ еді. Біраз тұрып, бір мезетте қақпаға қарай жүгірді. Есікті салдыр етіп ашып жіберді де, көшеге шығып кетті.

— Юлия Константиновна, Юлия Константиновна. Жаңа келген бала қашып кетті, — деп шулап жіберді, олар Сережаны қуып кетті.

Сережа жолды кесіп өткенше болмады, балалар оны ұстап алып, қайтадан ауланың ішіне алып кірді. Сережа барлық күшін салып құтылып кеткісі келіп еді. Бірақ құтыла алмады — балалар көп. Есік қайтадан жабылды. Жетімхана балаларының бірі есіктің сұқпа темірін салып қойды.

— Мені жіберіңдер. Бәрібір қашып кетемін. Жіберіңдер. Қане, жіберіңдер, — деп Сережа ақырғы рет тулаған еді.

VIII Т А Р А У

ТӘРБИЕЛЕНУШІЛЕР

Жетімдер үйінде бір апта тұрғаннан кейін, Серезанын ондағы балалардың, алғашқы күндегідей, біркелкі еместігіне көзі жетті. Балалардың ішінде жасықтары да, тентектері де, ебдейлісі де, ыңғайсызы да, мұндысы да, жайдарысы да болды. Барлық жетімдер үйінің қорқатыны — балалардың ішіндегі ең бұзақысы Серезаны «қазанбас» деп атаған, Зинканы салып кеткен әлгі Васька Новогодов еді.

Васька Новогодов жетімдер үйіне бұдан үш жыл бұрын түскен болатын. Оны ертең жаңа жыл деп тұрған күні жабық үлкен шіркеуден тауып алған-ды. Үстінде алба-жұлба және кір-кір тоны болатын, басын тоқыма шәлімен орап алған екен. Тоқыма шәлінің кеудеге ораған екі шеті тонның жыртығынан сыртқа шығып кетіпті.

— Сен қыз неге жылап тұрсың, — деп сұрады, онаң қайырығы кемпір.

— Мамам мені тастап кетіп қалды, — деп өксіп-өксіп жылап қоя берді Васька. Кемпір городовойды шақырып келуге жүгіріп кетті. Городовой оны қолынан жетектеп, біресе ұрсып, біресе боктап жетімдер үйіне апарып тастады. Васьканы жетімдер үйінде шешіндіріп қараса, ол деревня формасында жасыл көйлек киген, белін жіппен буып тастаған, жыртық шалбары, үлкен байпағы бар ақбас бала екен.

Ол өзінің атын табаңда-ақ айтты. Оның аты Васька екен. Олардың деревнядан мініп шыққаны Малька атты кішкене жирен ат екен. Кішкене болғандықтан оны Малька деп атайтын. Анасын «мамка» дейді.

Бұлардан басқа ол өзі туралы ешнәрсе айта алмады. Бет келбетіне қарағанда, ол төрт — бес жаста болуы мүмкін, сондықтан оны жетімдер үйінің тізбесіне Василий, бес жаста, фамилиясы Новогодов деп жазды. Бұған мұндай фамилияны қойған жетімдер үйінің молдасы болды, оны балалар әке, ал үлкендер Константин ата деп атайтын.

— Бұл сәби ертең жаңа жыл деп тұрған күні табылды ғой, сондықтан бүгіннен бастап ол Василий Новогодов болып аталады, — деді молда.

Васька сыяқтылар жетімдер үйінде толып жатыр. Поля деген қызды жеңгесі аштықта ұстай-ұстай, ақырында, тастап кетіпті. Поля әруақытта тамақты қолынан біреу алып кететіндей, өте асығып ішетін. Оны жетімдер үйіндегілер «Сараң — Польшка» деп атап кетті. Тағы да, екі тастанды бала бар-ды. Оларды «жетімдер» деп атайтын болды. Олар үнемі қол ұстасып бірге жүретін, егер де біреуі құлап қалып, бір жері ауырып жыласа, екіншісі де жылайтын.

Сережаға бір көрмеге жетімдер үйі балаларынын шаштары барлығы бір түсті сыяқты көрінді, бертін келе, алдырған шаш өсе бара, жетімдер үйінде бурыл, ақ, кара, тіпті жирен шашты балалар бар екені байқалды.

Күндер өтіп жатты. Кейіннен, Сережа жетімдер үйінен қашып кетудің қыйын екеніне, тіпті мүмкін еместігіне көзі жетті. Біріншіден, — балалардың өздері бірін бірі аңдып жүрді, онан кейін, қақпа алдындағы отырғышта аула қараушы, жүзі суық Палладий отыратын болды. Оның үстінде ақ канттен істеген алжапқыш, аяғында шабата-

сы бар-ды. Жирен шапшын деңгелектеп алдырып, қою етіп лаятада майымен майлап қоятын.

— Тентек болсаңдар мен сендерге көрсетермін, — деп Палладий жирен сақалын бір сыйпап, ашулы жүзбен қолын мезеп қоятын. Жетімдер үйінің балалары, бастық әйелден де гөрі онан көбірек қорқатын еді.

Сережаның бір үміті ғана қалды — әжесінің келуін күтті. Ол жексембі күні әжесі келсе, оның алдына жығылып, үйге алып кетуін сұрауға бел байлады. Қемпірдің келетінін я келмейтінін ол білген де жоқ. Бұл ой оның есіне түссе, қалтырап-дірілдеп тоқтайтын, жүрегі лүпілдейтін.

Сыртта балалармен ойнап жүріп, ол есік жақтан көзін айырмайтын. Жататын үйінің терезесінен есік ашылмас па екен, кемпір келе жатқан жоқ па екен деп минут сайын қарай беретін. Бірақ әжесі көрінбеді. Шынында, ол немересінің халін білейін деп жетімдер үйіне әлденеше рет келіп кеткен болатын, мұның бірінде де, балалар қыдыруға кетіп қалғандықтан, немересін таба алмаған-ды.

Сережа әруақытта жетімханаға қайтып келгеннен кейін, бірде құлағы, бірде тісі ауырып үнемі қыдыруға бармай қалатын кішкене Зинкадан әжесінің бүгін тағы да келіп кеткенін еститін. Сережа балалар көріп қалмасын деген оймен, сарайдың артына барып жылап алатын. Ол өзі жоқта үйіне келіп кетіп жүрген әжесіне ашуланатын. Бірақ, әжесінің мұны жорта жасап жүретінін — немересінің көңлін бұзбайын деген ойын ол білмейтін.

IX ТАРАУ

ЖЕТІМДЕР ҮЙІНІҢ ӨМІРІ

Жетімдер үйінің өмірі таңертеңгі сағат сегізден басталатын. Жоғарғы, солтүстікке қаратып салған кішкене терезелері бар, балалар жататын ұзыннан-ұзақ бөлмеге дембелше келген күзетші әйел Дарья келіп балаларды оятатын.

— Тұрындар... Тұрындар... дейтін ол, қарлыққан даусымен, ықылық атып.

Жетімдер үйіндегілер, Дарьяға «көз тиіпті», сонан ол — «ықылық» деген жаман, жазылмайтын науқасқа шалдығыпты, деп жүрлі.

Күн сайын Дадья, Васька Новогодовтың көрпесін үстінен жұлып алып, арқасына салып-салып жіберетін. Өйткені Васька көп ұйқтауды жақсы көретін, балалардың ең соңынан тұратын.

Ұзын тақтайға орнатылған бес қапылтыр қол жуғыштың салдыр-гүлдірі жоғарғы үйге есілетін. Жуығанда шашыраған судан қол жуғыштың айналасына қақ пайда

болатын. Жоғары көтерілетін баспалдақтарында адамның су іздері қалатын.

Жуынғаннан кейін әрбір бала өздерінің сүлгілерік белгілеген «форма» бойынша: екі бүктеп краваттың аяқ жағына ілетін. Кімде-кім мұны істемесе жаза алатын.

Орамалдарын іліп болып, балалар төмендегі асханаға түсетін. Асхана ас пісіретін үймен қатарлас болды. Бұл, қабырғаларын ыс басып кеткен, бұрыш-бұрыштарына құдайдың суреті ілініп қойылған, өте қараңғы, жоғары көтерілген қолдан басқа ешнәрсені ажыратуға болмайтын бөлме еді. Асхананың ортасында боялмаған ұзын стол, оның айналасында лавка тұр. Асхананың ішінде балаларды, стол мен лавканың арасына стройға тұрғызып, оларға дұға оқытатын. Стол мен лавканың арасында жүру балаларға өте ыңғайсыз болды. Еңкейгенде олардың аяқтары отырғышқа, қарындары мен кеуделері столдың шетіне тиетін болды.

Дежурный — балалардың ішінен жасы үлкен біреуі — ортаға шығып дұға оқыйтын. Оны тез және жаңылмай оқу керек, қаталасып кетсе молдадан көрешекті көретіні еді. Аят оқыйтын ортадағы баланың айтқанын қалғандары қайталап, барлығы дауыстап ән салатын. Аят оқу өте қыйын болды, тіпті кейбір сөздерін айтуға балалардың тілі де келмеді. Намаздан кейін тамақ ішуге отыратын. Ер балалар қыздардан бөлек отырып жүрді. Столдың үстінде, әрқайсысы өз қасығын танып алу үшін ойып-жонып таңба немесе әріптің белгісін салып тастаған, ағаш қасықтар қойылатын.

Таңғы әрекет таңертеңгі тамақтан басталатын. Балаларға шайды аптасына екі рет: жұма және сәрсембі күндерінде беретін. Таңертеңгі тамаққа май салып, тіпті кейде құр сүттің өзін қатып, бұршақтан кисель жасайтын, анда-санда сүттің өзін ғана беретін.

Бес бала саздан жасаған бір аяқтан ішетін. Сүт бергенде сүттің ішіне азғантай ғана қара нан турап беретін. Балалар көп ішу, көп жеу жөнінде бірін-бірі аңдып отыратын.

Ақ нанды балалар жылына екі рет: Пасха мен Рождествода алатын. Бұл мейрамдар қарсаңында Дарья орыс пешіне мейіз араластырып, кішкене дөңгелек булочкалар пісіретін. Әрбір булочканың ішіне екі мейіз ғана салатын. Бір мейрамда сараң Поля бір булканың ішінен төрт мейіз тауып алып төбесі көкке жеткенді. Сірә, Дарья

жаңылып кеткен болса керек. Осыдан бастап өз булқаларының арасынан артық мейіз іздейтін болды. Бірақ біреуі де табылмай жүрді.

Таңертеңгі тамақтан кейін, балалар тағы да дұға оқып мастерскойларға тарайтын-ды. Балалар қағаз түптейтін, етік тігетін, ағаш жонатын, ал қыздар киім тігетін, сүлгі кесетін, жастық тыс, қапшық жасайтын мастерскойларға баратын. Кей уақытта жетімхананың киім тігетін мастерскойына көпес әйелдерден көрпе тыстауға заказ әкеліп беретін. Бұл кезде затты бүлдіріп аламыз ба деп тыным алмастан тігетін. Әсіресе киімнің ілгегінің орнын жасау қиынға соғып жүрді. Тігілген дүниеге көпес әйел риза болса, онда ол жетімдерге ботқа жасау үшін ақтаған тары, салма жасау үшін ақ ұн жіберіп жүрді.

Бір күні таңертеңгі тамаққа бұрын болмаған, бір тамақ берді.

— Салма, салма... деп күбірлесті балалар, стол айналасында.

— Бұл жай ғана тамақ емес, татардың тамағы деді, — маңызданып, Сержаның қасында отырған қоянға ұқсас Пашка.

Сережа жаңа тамақтың дәмін татуға өте қызықты. Бұл тамақты ол сом балығы сыяқты деп ойлады.

Алайда, балалардың аяқтарына бетінде үлкен етіп кескен кеспе мен бұршақ қалқып жүрген ылайлау сорпа құйды. Балалар тамсанып, еріндерін жалап салманы ішуге кірісті. Үстеме сұрау үшін жылдамырақ ішу керек.

Сережа балаларға ілесе алмады. Ол бұлайша ішуге әдеттенбеген еді. Әжесі асығып ішкеннен ішек күйіп қалады деп асығып ішуге қоспайтын. Тап осы тамақтың үстінде асығу керек еді. Бұл күні Сережа аш қалып, асханадан кейіп шықты. Салма оған ұнады ма, әлде жоқ па, әйтеуір, ол түсінбей шықты.

Асхана салмадан басқа тағы бір, «кулага» деп аталатын тамақты пісіріп жүрді. Бұл тамақ қауызы алынған сұлыдан жасалған, түсі қоңырлау, наннан жасаған квастың исі бар, адамның бет-аузына жабысып қалғыш, тәтті тамақ болатын. Кулага тамағын бергенде қатар отырған балалар оны бірінің бетіне бірі жапсырып ойнайтын.

Бұл үшін жетімдер үйінде берілетін жаза үйдегідей болмайтын. Үйде баланың құлағынан тартып, немесе жұдырықтап қана қойса, мұнда тамақсыз қалдыратын,

тінгі асханада жүгіндіріп отырғызатын. Басалардың бәрінен де Васька Новогородов көп отырған-ды. Кей уақытта оның өзі келіп бұрышқа тұратын. Тамақсыз қалғанша бұрышқа тұрған жақсы ғой.

Сағат екіде түскі тамақ басталады. Тамақ алдында дұға оқу үшін балалар тағы да сапқа тұрады. Түскі тамақ екі түрлі тамақтан: сорпа немесе щи, ал екінші — ботқадан тұратын. Тамақ ішіп болғаннан кейін балалар қайтадан дұға оқып тарайтын.

Кешкі сағат тоғызда, кешкі тамақ алдында, дұға оқып және бәрі қосылып аят айтып түскі тамақтан қалған асты ішіп-жеп, қайтадан дұға оқып, түнгі сағат онда балалар ұйқтайтын. Ұйқы алдында ерекше дұға оқып — құдайға жалбарынбай, түнгі періштеге сыйынатын. Періште жетімдер үйіндегілерді түнде аман сақтауға тиіс.

Пашка деген сарылау келген бала бір күні Сережаға: мен бірнеше түн періштені көремін, деп ұйқтағаным жоқ, бірақ періштені көре алмадым, деді. Мүмкін періште жетімдер үйіне келмей, басқа жаққа барып жүрген шығар.

— Бұл үйде біз монахтарша тұрып жатырмыз, тек босқа дұға оқып береміз, — деді Пашка. — Тезірек күз түссе скен.

— Күз түскенде не қылмақсың, — деп сұрады Сережа.

— Күздігүні ең болмағанда, біз мектепке барамыз ғой. Бізде, жетімдер үйінде, өзіміздің мектеп жоқ.

— Мені мектепке ала ма?

— Неше жастасың?

— Кешікпей тоғызға шығамын — деді Сережа. Ал, шынында оған тоғыз жасқа шығу үшін әлі де жарты жыл керек еді.

Пашка оған тыржыйып қарады да:

— Мектепте көреді ғой... деді.

Жаздыгүні түскі тамақтың алдында балаларды суға түсіруге алып баратын. Өзен үйдің жанында ғана болды. Табалдырықтан аттасаң суға баратынсын.

Уржум өзенінің жағалауында терек, қайың және жапырағы жалбыраған емен ағашы бар, жетімдер үйінің балалары көк майсалы шөпті басып шауып барып өзен жағалауына кұлайды, кейбіреуі көгалдың үстіне жатады, бірақтары айқай-шумен суға шоғын кетеді.

Шыны ағанда, бұл жерде суға түсетін орын Собордың алдындағы қала балаларының суға түсетін орнынан артық, мұнда балалар аунап жататын құм таза, шөп те көп тапталмаған болатын. Алайда, жетімдер үйінің балаларымен бірге суға түсу Сережа үшін көңілсіздеу болды. Балалар командамен суға түсіп, судан шығатын. Юлия Константиновна үстіне әдемі тігілген жұқа ақ көйлек киіп, жібектен жасалған шатырды басына көтере ұстап судың жағасында:

— Балалар, суға түсіңдер. Балалар, суға түсіңдер,— деп команда беріп тұратын.

Мұнан кейін ол құмның үстіне жайып тастаған сүлгінің үстіне ептеп барып отырып, кітап оқыйтын, көз әйнектің үстінен балаларға анда-санда бір қарап қоятын.

Жетімдер үйіндегілер, Юлия Константиновнаның қолына қызылықсыз кітап түссе өздерінің суға түсуі көңілсіз өтетінін байқаған болатын. Юлия Константиновна кітаптың бетін жылдам-жылдам аударып, отырады-отырады да, бір күрсініп алып:

— Балалар, шуламандар. Алысқа жүзбендер... Балалар, сүңгімендер... Балалар, құм шашып ойнамандар... деп команда бере бастайтын.

Өз еркімен жүрмегеннен кейін суға түскеннен қандай мақсат.

Ал, Юлия Константиновна қолына қызықты кітап түссе, бас көтерместен оқыйтын.

Міне, ол уақытта емін-еркін боласың да қаласың.

Жетімдер үйінде үш апта тұрғаннан кейін Сережа өзін Мария Ивановнаның алдағанын білді. Жетімдер үйі туралы оның айтқаны өтірік болды. Ойыншықтар жоқ болып шықты. Балалар Сережаның үйіндегі сыяқты шүберектен жасаған доппен ойнайды екен.

Оның айтқанының біреуі ғана рас болып шықты. Әрбір баланың ағаш койкасы, ішіне салам толтырған жұқа, тозығы жеткен көрпесі бар екен, жастықтан бұрқырап салам шығып жатады екен.

Жетімдер үйіндегілерге простыня берілмейтін, тек жалғыз көрпенің үстіне ұйықтайтын. Жататын үйдің санлау-тесігінің бәрінде қаптап жүрген қандала болатын. Түнде олар қабырғада да, еденде де жорғалап жүретін, тіпті адамның үстіне төбеден де құлайтын.

— Лидия Ивановна жетімдер үйінде бәрі де бар деп

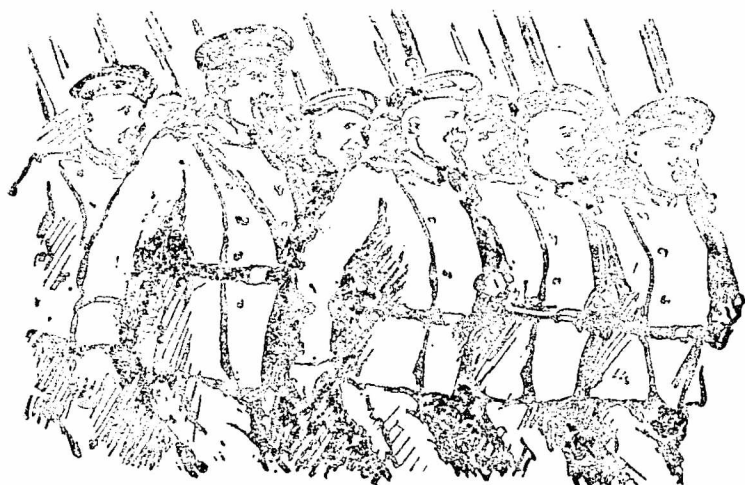

мақташып еді. Ойынан шығарып айтқан екен ғой, — дей-
тін болды Сәрежа Пашкаға.

— Бұл үшін сен оған, осында келе қалса, артынан
үндемей бар да көйлегіне түкір де жібер, — деп үйретті
Пашка.

Бірақ, Лидия Ивановна жетімдер үйіне келуді есіне
де алған жоқ.

Х Т А Р А У

ҮЙІНЕ ҚАЙТТЫ

Юлия Константиновна Серезжаны үйіне жіберіп алуға ұйғарғанда үшінші аптаның аяғы жақындаған еді. Жексембі күні жетімдер үйінде балаларды анда-мұнда босататын күні — ол Серезжаны кеңсеге, баяғы өзінің қағазын салып қойған үлкен шкаф тұрған бөлмеге шақырып алды.

— Серезжа, қазір жататын бөлмеңе бар, аяғыңа етігінді, үстіңе таза көйлегінді ки, сөйт те үйіңе бар, көшкеліке әжең қайтадан осында алып келер. Түсіндің бе? — деп сұрап, Юлия Константиновна оны негінен қағып қойды.

— Түсіндім, — дей салды Серезжа, нығыздап. Ол ойнап тұр ма деп бастық әйелдің сөзіне әлі толық нанған жоқ еді.

— Неғып тұрсың. Бар, — деді Юлия Константиновна столдың үстіндегі қағаздарын жиынастыра босап.

Сірә ойнап тұрған тәрізді.

Сережа басқыштардан есікке басып жататын үйге жүріп кірді. Аяғы-өсеңсіз жүріп көйлегі тәріс киім аяды. Оны көрсетіп берді.

Етігін де сондай тартып киді, тіпті қонышындағы үс таманы жұлып ала жаздады.

Ақыр аяғында даяр болды.

Сережа ақырын басып, басқыштың таяуынан ұстап төмен түсті. Аяғындағы өте ауыр етік оны жүргізбеді. бөгей берді. Ол ауланың сыртына шыға жай-жағғына қарады.

Оны терезеден Юлия Константиновна шақырып алып «сен үйіңе бармайсың, жетімдер үйінде қаласың» дегендей көрінді. Оны ешкім де шақырып алған жоқ, аман-есен шығатын есікке жетті. Есік сықырлап ашылып Серезаның артынан жабылып қала берді.

Воскресенье көшсесі жым-жырт, — сірә жүрт шіркеуде шығар. Жолдың қақ ортасына шаңға батып тауықтар жүр, кімдікі екені белгісіз, бір ешкі үйдің жанындағы бір сирень еккен бауда ойран салып тұр. Сереза демін бір алып, жөңделді де, бар күшімен жүгіріп кетті. Оған жетімдер үйінің ауыр есігінің даусы бүкіл көшені жан-ғырықтырғандай болып көрінді. Ол артына қарауға қорқып жүгіре берді.

Сережа беті қып-қызыл болып, маңдайынан тер ағып, еңтігіп келді де, тынығып алу үшін аптеканың жанына тоқтады. Аптектің терезелерінен шыныдан жасалған қызылды-жасылды шарлар көрініп тұр, бұлар Серезаға қатты ұнап кетті. Бұрын, үйінде жүрген кезінде, Санька екеуі бұларды әдейі келіп көріп қызыққан болатын. Қазір істің түйіні мұнда болмай тұр. Сереза ернін бір жалап алып, терін көйлектің жеңімен сүртіп тастап, қайтадан жүгірді.

Буйская мен Воскресенье көшелерінің бұрыштарында қалың ағаштың аржағынан, үлкен ақ тасқа ұсаған Воскресенье шіркеуі көрінді. Шіркеуден үйіне дейін қол созым ғана жер. Қазір тек оңға бұрылып Буйская көшесіне түсу керек, онан кейін шіркеу алаңын басып өтіп, көпес Қазанцевтың екі қабат үйінің, онан кейін Людмила Васильевнаның дүкенінің жанымен, оның аржағында, былай-былай өткен адамдардың бәріне бәркін алып тәжім еткендіктен ақылы ауысқан деген атақ алған, ескішіл Пронька шалдың алаңы тиіп тұр. Пронька алаңымен қатар оның өзінің, Серезаның, үйі. Бұл үйдің бес тере-

әсінің барлығы да көше жаққа болатын. Ондағы адамдардың бәрі де өзінің әжесі Маланья кемпір, қарындас-тары Аниога мен Лиза және жолдасы Санька тұрады.

Әне, өзінің үйі, әне өзінің үйі.

Сережа жүгіріп барып екпінмен есікті түйіп-түйіп жіберді. Ауланың ішінде, арқасын қақпаға беріп, Санька барлық жігерімен тас пен топырақтан бөгет жасап отыр. Кішкене Лиза, күннен көзін ашып-жұмып, тот басып кеткен банка мен құмнан төмпешік істеп отыр. Сарайдың жанында әжесі кір іліп жүр. Бұрынғыдан өзгеріс жоқ, бәрі де орынша.

— Са-а-нь-ка, — деп айқайлап жіберді. Сережа барлық даусымен, тіпті оның даусынан кемпір кірін жерге түсіріп алды.

— Өзің қандай болып кеткенсің, — деді Санька, Серезаның қысқа етіп алып тастаған шашына, сұр, кең көйлегіне, екі жағынан бірдей құлағы шығып тұрған етігіне қарап.

Сережа да өзінің шалбарына, көйлегі мен етігіне қарап:

— Қандай, қандай... Бұрын қандай болсам, қазірде де сондаймын. Өзенге суга түсуге барамыз ба?

— Қайда. Шіркеуге ме?

— Жоқ. Өзеннің мына жақ шетіне барайық, — деді Сережа.

— Өте алыс қой, — деді Санька ылас қолын шалбарына сүртіп.

— Алыс болғанмен оның құмы жақсы, Санька, оның үстіне абақтыға да қараймыз.

Екеуі Полстовалов көшесіне қарай жарысып жүгіріп кетті, тек оның ақырына, жер аударылғандар үйінің жанына барып тоқтады.

Үйдің есігінің алдында шашын қырықтырған, еркек көйлегін киіп, белін буған бір әйел кітап ұстап отыр, ал оның жанында шашы ұзын, тіпті орыс молдасының шашынан сәл ғана қысқа, бір адам тұр. Ол адам шашын қырқып тастаған әйелге бірдеме айтып тұр, бір мезетте екеуі қатты күліп жіберді.

— Саясатшыларға қарашы, — деп Саня жолдасын түртіп қалды.

Сережа сәл кідіріп, оларға қарағысы келіп еді, бірақ та Воскресенье көшесі жағынан адамдардың басқан аяқтарының даусы, ысқырық араласқан ән естілді.

— Солдаттар... Кетелік... — деп айқайлады Саня.

Олар жүгіріп Воскресенье көшесіне шықты. Шаңды асманға көтеріп көкейітеп жасалған көйлектерінің шықтарына қызыл погон тағып алған солдаттар жаттығудан қайтып келе жатыр екен. Олардың барлығы да бастарына үлкен ақ кокарда таққан күндігі жоқ шолақ фуражка киген. Солдаттарды бірінен бірін айырып алғысыз, егіз бала тәрізді көрінеді. Барлығы да күнге күйген, терлеген, жылтырап ақ тістері ғана көрінеді. Өлең айтып келеді. Өлеңнің орта шенінде адамның құлағы жаңғырыққандай қатты ысқырып жібереді.

Солдаттар, жайсаң жігіттер,

Әйелдерің қайда жүр?..

— деп сұрап, әрі-беріден соң:

— Оқтап қойған зеңбіректер —

Бар жарымыз, міне солар, деп өздері жауап береді.

Балалар солдаттарды шіркеуге дейін шығарып салды да, өзенге жүгіріп кетті. Уржумда, әбден жалыққанша, үш сағат шомылды. Олар өзенде кір жайып отырған әйел шайтандар деп ұрысқанша, кемпірге айтамын деп қорқытқанша жүзді, сүнгіді, су шашып ойнады.

Уржумнан шығысымен Сережа мен Саня қаланың сыртына, Қазан көшесінен басталатын, солдат орманына тура кетті. Орманға барысымен Сережа көйлегін шешіп алып қарағайдың басынан түскен бүршіктерді терді, кепкен бұтақтарды жыйнады. Сөйтіп от жақты. От маздап түтін шықты, бұтақтар сатырлап жанды.

— Қане, енді осыдан секіретік, — деді де Сережа өзі жүгіріп келіп, оттан секіріп кетті.

Санька да оттан секіріп өтті, шалбары сәл ғана жанбай қалды.

— Маған секіру қиындау, менің аяқтарым ұзын, кедергі келтіреді, — деп мыңғырлады ол, өзін ақтап қалу үшін.

— Тағы да секір, — деді Сережа.

— Тәуекел ете алмай тұрмын.

Олар түскі тамаққа үйге қайтты. Бұл күні кемпір қара ұннан майға жалпақ нан пісірді, бұрын оны үлкен мейрам күндерінде ғана пісіретін еді.

Ымырт жабыла балалар терезе алдында түрлі ойындар ойнап жүрді, Сережа жетімдер үйіне қайтуды да ұмытып кетті. Кеш болды. Қарайғы түсті. Кемпір терезені ашып, жылы жүзбен:

— Қарағлы, Сәрежа, біздің жетімдер үйіне баратын уақытымыз болды, — деді.

Тағы да жетімдер үйі. Жетімдер үйі. мұнда балалар төбелеседі, бірін-бірі ұрып қағады, бұрышқа отырғызады, қандала шағады.

Ол өксіп-өксіп жылап жібергісі келді, бірақ жас шығармады, өйткені, қақпа алдында балалар тұр. Сәрежа кіржиіп, мұрнын қайта-қайта тартып, өзінің ауыр етігімен жолшыбай шаңды көтеріп ауланың ішіне кетті.

ХІ ТАРАУ

МЕКТЕП

Күз. Бір күні таңертең, балалар таңертеңгі тамақты ішіп болған кезде, асханаға Юлия Константиновна кіріп келіп:

— Ал, балалар. Ертең сіздер мектепке оқуға барасыздар, — деді.

— Мектепке, — деп балалар у-шу болды да қалды. Балалардың біреуі қасықты алып столды тарсылдатып қойды. Жетімдер үйінің өмірі бәрін де ығыр қылды, ал мектепте тым кұрмаса бір жаңалық болатын шығар, нағыпты.

Бұл күні таңертең балалар дұғаны, әйтеуір парызды өтеу үшін ғана, оқыды. Дежурный дұғаны тез оқыды, тіпті кей жерінде кекештеніп те қалып отырды.

Намаз оқып болғаннан кейін балалар топ-топ болып жыйналды. Бәрінің де айтатыны бір сөз — мектеп туралы болды.

Мектепке өткен жылы барған балалар оқу жөнінен, өз бастарындағы өзгерістер туралы, сабақ кезінде үнемі түшкіріп отыратын мұғалім Соқрат Изясенович туралы жә-

не оның «балапандар» деп атайтын балалары туралы әңгіме айтты. Ал, мектепке аяғын рет барайын деп отырған балалар, жетімдер үйінің балаларының қолына дәптер бере ме, кейуақытта оқудан кейін, аз да болса көшеде ойнап қайтуға мүмкіншілік бола ма, деп сұрады.

— Жаңа келгендерді мектепке алып бара ма? — деп сұрады, Сережа әрбір баладан.

— Өзің барасың. Мектеп алыс емес, көшенің арғы бетінде ғана, — деп күлді Васька Новогодов.

— Мұғалім ұрмай ма? — деп сұрады қылыз көз қара қыз, қорыққан пішінмен.

— Маған тимейді, ал сен қылыз көз, сені сайлап тұрып ұрады, — деп ақырды Васька.

— Мүмкін сенің өзінді мектептен қуып жіберер.

— Немесе? Не айтып тұрсың? Мені мектептен қуып жібереді. Олай болмайтын шығар, — деп айқайлап, Васька бір баланы мандайдан салып жіберді.

— Юлия Константиновна, Юлия Константиновна, Васька тағы да төбелесіп жатыр, — деп шулап қоя берді балалар.

Васька екі кішкене қызды соғып та үлгірді және жағы байлаулы жүрген бір баланы басына салып қалды.

Балалардың айқайын естіген Юлия Константиновна асығып бөлмеге кірді.

— Тағы да төбелес пе...— деді ол қатаң жүзбен қолын асханаға кіретін есікке нұсқап.

— Жарайды, — деді Васька күбірлеп, қолын қалтасына салды да, тағзым етуге оқтанды.

Бастық әйел асықпай ілесе жүрді.

— Юлия Константиновна. Мені мектепке ала ма, сіз соны білдіңіз бе? — деді Сережа артынан қуып жетіп.

— Е, неге, әбден алады, — деді Юлия Константиновна, кейін бұрылмастан.

Сережа қуанғанынан басқыштан зырлап өтіп, сыртқа шықты, жолда асханадан жуынды шелекті төгуге алып келе жатқан Пашканы құлатып кете жаздады.

— Пашка. Ертең мектепке барамын.

— Көрмеген адамға ұқсайды, — деп күбірледі Пашка.— Көзіне қарап жүрмейді, жуынды алып келе жатқан адамды көрмейді.

Ауланың түбінде, сарайдың қасында, жетімдер үйінің бес кішкене қызы қол ұстасып, жабыққан дауыспен, Юлия Константиновнаның:

Деген сүйікті әйел қосылып айтып жүр екен.

Сережа сол бағытпен барып, қыздарға қосылды да кетті.

Қыздар бытырап, жан-жаққа қашты да кетті.

Сережа біраз ойланып тұрды да, қақпаға қарай жүрді.

Ал, егер де қазір жүгіріп барып осының барлығын Санькаға айтса, не болар еді. Үй жап-жақын, қол созса жететін жер ғой. Түскі тамаққа дейін қайтып ораласың. Ешкім де сезбейді. Сережа есікті шалқасынан қайырып тастап ашты да, қақпаның сыртына шыға бергенде, аулашы Палладий қартқа кездесті.

— Сен қайда баруға жыйналдың, жерлесім, соны айтшы, — деп таңырқады Палладий, Сережаға қарап бұрылып.

Сережа аулашыға ешбір тіл қатпай, оған көзінің астымен бір қарап, қайтадан аулаға кірді. Сірә, сембіге дейін күтуге тура келер. Күнібұрын қашып кетуге болатын түрі жоқ қой.

Түнде балалар күндегіден гөрі тынышсызданып қайта-қайта кыймылдап жатты. Сережа, ұйқтап қаламын, балалар оятпай тастап кетеді деп қорқып үш рет оянды.

Ол ең соңғы рет оянганда, түн немесе таң екенін айыра алмады. Сыртта әлі қараңғы, ас пісіретін үйдің есігі ашылып, жабылмайды, тып-тыныш. Осыған қарағанда түн. Осыны ойлады да, көрпеден басын шығарды.

— Сен неге ұйқтамай жатырсың? — деп сұрады кенеттен оның көршісі Пашка. Оның да даусы қырылдап шығады, сірә о да жаңа оянған болса керек.

— Ал, сен өзің неге ұйқтамай жатырсың? — деп сұрады, Сережа, көрпені бүркеніп, астынан сығалап.

Мұның артынша басқа қойкадағылар да кыймылдай бастады.

— Тұратын уақыт болды, — деді балалардың біреуі, барлығы бірдей киіне бастады.

Балаларды оятуға Дарья келгенде бәрі де киініп болған еді.

— Дегбірсіздер, қандай ерте тұрғансыңдар, — деп күңілдеп, Дарья жататын бөлмеден шығып кетті.

Балалар төсек-орындарын жыйнап болып, бет-қолда-

рын жууға кетті. Қайтып келген соң тақертеңгі тамаққа аттанды.

Олар бұршақтан жасалған кымыздары ішін бөла берген кезде асханаға Юлия Константиновна кірді.

Оның кигені ұзын жағалы қара көйлек, мойнын қолдан тоқыған шілтермен орап тастаған. Мойнына таққан кішкене алтын сағат көрініп тұр. Шашын толқындандырып, бұйралап тастаған.

Юлия Константиновна балаларды бір қарап шықты да, екеу-скеуден тұруға жарлық берді.

Балалар етіктерімен тарсылдатып, күбір-күбір сөйлесіп, соқтығысып, қақтығысып үйдің қабырғасымен скамейканың арасындағы тар жолға тұрысты.

Асханаға, қолына бір будақ бет орамал ұстаған, ақсай басып Дарья кірді.

Юлия Константиновна балаларға срамал үлестіре бастады. Орамалдар үлкен, олардың әрқайсысының бұрышында қызыл жіппен тігіп тастаған. П. Ж. Б. У.— пана-сыз жас балалар үйі деген белгі бар.

Бұл бастамасы ғана. Орамалды үлестіріп болғаннан кейін Дарья кенептен жасаған төзімді сумкалар алып кірді. Сумкалар уржумдық әйелдер қолына ұстап базарға баратын шилан тәрізді. Бірақ бұл сумкалардың мойыннан асатын бір ғана бауы бар. Сумканың әрқайсысының бүйірінде жетімдер үйінің дөңгелек мөрінің танбасы тұр.

Мұнан кейін балаларды ауланың ішіне алып шықты. Юлия Константиновна жеңсіз қара жамылғыш жамылып, қолына ақ қолғап киіп есік алдына шықты.

— Балалар, маған ілесіңдер, — деп команда беріп, ұзын көйлегінің етегін жыйнастырып, қақпаға қарай жүрді.

Балалар екеу-екеу болып, оның соңынан ілесті.

Қақпа алдында аулашы Палладий, Юлия Константиновнаға еңкейіп тәжім етті.

— Қеттіңіздер ме? — деп сұрап, ол есікті ашты.

— Қеттік, — деді Юлия Константиновна.

Балалар көшеде маңғазданып кетіп бара жатыр. Оларға бүгінгі күн тіпті срекше, сейсембі болса да, жексембідей көрінеді.

Жолда бір үйден толған корзинка жуған кірді көтеріп бір әйел шықты; ол тоқпап, иығынан корзинканы

алып жерге қойып, балалардың артынан ұзақ қарап тұрды.

— Бұл жетімдерді, қайда апара жатыр, — деді әйел, басын шайқап.

— Мектепке апара жатыр, жеңеше, — деп айқайлады артта келе жатқан бір қыз.

Балалар сапқа тұрғандай-ақ, аяқтарын дұрыс алып жүруге тырысты. Тіпті біреуі:

— Бір, екі. Бір, екі, — деп санай бастады.

Бірақ, аяқ санау және марш жасау ұзаққа созылмады — мектеп осы көшеде еді. Кішкене ғана сары есіктің алдына таяна бергенде, Юлия Константиновна:

— Балалар, қақтығыспандар. Біреуден кіріңдер, — деді.

Қалай қақтықпассың, мектеп ауласына әркім-ақ еңалдымен кіргісі келеді, есік өте тар.

Мектеп ауласының Уржумның басқа үйлерінен ешбір айырмашылығы жоқ еді. Ол ішіне шөп өсіп кеткен кішкене ғана еді; ауланың түп жағында баусымақ болды. Баудың ішінде дөңгелек стол және отырғыштар тұр, — сірә жаздығүні мұнда мұғалім шай ішетін болуы керек.

Шарбақтың ішінде баланың көгілдір көрпесі және кішкене көйлек ілулі тұр.

Үй алдында семіз үйректер жүр.

— Бұл кімнің үйректері скен? — деп сұрады Сережа Пашкадан.

— Мұғалімдікі шығар, — деп жауап берді Пашка, тағы да бірдеме айтқысы келіп еді, үлгіре алмады.

Жетімдер үйінің балаларын қараңғы ауыз үйге кіргізді.

Жаңа ғана жуылып, әлі суы құрғамаған ауыз үйден балалар епгел басып өтіп үйге кіретін есікке таянды.

Үйден күбір-күбір, у-шу еткен балалар дауыстары естілді.

Бір мезгілде есік ашылды, балалар, кішкене бойлы, бозаң жүзді, көкшіл тік жаға көйлек киген Сократ Ивановичті көрді.

— Залға кіріңдер, балапандар, — деп айқайлады ол. — Қазір дұға оқыймыз.

— Залға жүріңдер, — деді Юлия Константиновна, көйлегін судырлатып, өзі балалардың алдына түсіп.

Зал дәретінің төбесі елесе, жердің түбінде үш отырғыш бар кішкене ғана болма екен.

Бөлме қараңғылау, өйткені терезелерінің алдына сирень өсіп кеткен.

— Біздің асханамыз тәрізді қараңғы екен, — деді жетім балалардың біреуі.

Залға жетім балалар үйінің попы, Константин атай кірді. Ол, күндегі әдетінше, ұзын шашын сыйпап, кеудесіндегі кіресті жөндеп қойып, дұға оқуға кірісті.

Дұға да таныс. Оны жетімдер үйінде күнде оқыйтын.

Дұғадан кейін балаларды класка алып барды.

Класса Сережа мектеп партасын алғаш рет көрді. Парта дегеніміз столымен отырғышы бар бірнәрсе екен, оған қатты ұнады. Партаның тарпапына кітап пен сумканы салып қоюға болатыны онан да гөрі ұнады.

Сережаны Пашкамен бірге отырғызды. Сережа классты әбден қарап біткенше болған жоқ, мұғалім Сократ Иванович келіп сабақты бастады.

— Кане, балапандар, сендердің араларында әріпті кім біледі, қолдарыңды көтеріңдер, — деді Сократ Иванович.

Сережа, бір кезде өзіне Санька көрсеткен үш әріпті білетін, бірақ қолын көтеруге қорықты. Класса отырған балаларға көзі түсіп кеткен еді, жетімдер үйіндегілерден екі бала ғана қолын көтеріп отыр екен. Оның өзінде де олардың жағына қолын таяп отырғанын немесе мұғалімнің сұрағына жауап беріп отырғанын айыру қыйын еді.

Тап осы жерде Сережа қолын жайлап қана жоғары көтеруге батылы барды.

Сократ Иванович мұны көріп:

— Кане, неше әріп білесің, айт, — деді.

— Үшеу.

— Қандай-қандай?

— Пы, сы, о.

— Өге жақсы. Оларды тақтаға жазып көрсете аласың ба?

Сережа бөгеліп қалды.

— Тақтаға жаза аласың ба оларды, — деп тағы сұрады мұғалім.

— Мен таякпен жерге сызып, көмірмен сарайға жазып көріп едім, — деп жай ғана жауап берді Сережа.

— Кане, енді бормен тақтаға жазып көрші.

Сережа партадан тұрып, үлкен қара тақтаға қарай жүрді.

Сократ Иванович оған бор берді.

Тақта тым биік болатын. Сережа аяғының ұшымен көтерілсе де, ортасына дейін қолы жетпеді.

— Төменге-ақ жаз, — деді Сократ Иванович.

Сережа тақтаның төменгі жағына екі үлкен әріпті жазды.

— О — ақ дөңгелек нан. Сы — жарты нан, — деп ішінен күбірледі ол, әріптерді жазып жатып.

«Пы» әрпінің қалай жазылатынын ол ұмытып қалыпты.

— Сен не айтып тұрсың, — деп сұрады Сократ Иванович.

— Сы — жыртты нан, былай жазылады — деді Сережа жай ғана.

— Жігіт-ақ екенсің. Жарайды, орныңа бар. Ал «жарты дөңгелек нан» болғанда сенің фамилияң қалай?

— Костриков Сергей.

— Жарайды, Костриков Сергей, орныңа бар.

Бұл күні Сергей, Санька көрсеткендей емес, қатардан үш жаңа әріпті: А, Б, В әріптерін білді.

Сережаның оқуы осылайша басталды.

Мектепке кіргеніне бір апта өтті, жексембі күні де келіп жетті.

Таңертеңгі тамаққа жексұрын кулаганы берді. Сережа оны әрең жұтып отыр. Тек тез-тез жеп бітірсем екен деп асығады.

Таңертеңгі тамақтан кейін, күндегідей, дұға оқып бастады. Намаздан кейін Юлия Константиновнаға поп Константин кірді. Екеуі коридорға шықты, поп кеудесіндегі кіресін ұстап, бастық әйелге бірдеме айта бастады. Ол екеуі ұзын коридорда ерсілі-қарсылы жай жүріп әңгімелесіп келеді, олардың артында, нақ келеңке тәрізді Сережа келеді. Оның үйге қайтқысы келіп жүр, бірақ рұқсатсыз кетуге болмайды. Біреумен сөйлесіп келе жатқанда Юлия Константиновнаның сөзін бөліп жіберуге тағы болмайды, амалсыздан сөздің аяқталуын күту керек.

Бір уақытта поп коштасып, төменге кетті.

Сережа бар пәрменімен Юлия Константиновнаға жүгірді.

— Сағынып қалған шығарсың. Жарайды, үйіңе бара ғой, — деді Юлия Константиновна.

Сережа баскиімін баса киіп алып, жүгіре жөнелді. Демін өз үйінің қасында бірақ алды. Есік ашық тұрған

еді. Аула мүлдем бос. Сережа үйге кірді. Ас пісіретін үй-
нің еденінде Лида құыршақ ойлап отыр.

— Әже, Сережа келді.

Кемпір пештің әржағында тұрып қарады.

— Сен неге қызарып терлеп кеткенсің,— деп таңқал-
ды ол. — Біреумен төбелесіп қалған жоқпысың.

— Әже, мен қазір мектепке барып жүрмін, — деді Се-
режа.

— Тіпті жақсы. Ғұлама адам болып шығасын, — деп
кемпір шоқынды. Оның өзі оқу да, жазу да білмейтін
адам еді.

— Әже, Саняға барамын.

— Бар, тек балалармен ұрсып қалма.

Бірақ Сережа оны тындамастан, есікті тарс еткізіп
жапты да шығып кетті.

Санька, қас қылғандай, үйінде жоқ болып шықты,
сондықтан Сережаға қақпаның алдындағы тастың үстін-
де отырып, жарты сағаттай күтуге тура келді.

Ақырында, Санька да келді, оны дүкенге жіберген
екен. Сережа оны көрер көрместен өз басындағы жа-
налықтарды ақтарды:

— Мені тіпті тақтаға да шақырды... Сократ Иванович
бізге күнде жаңа үш әріп көрсетеді. Кешікпей оқуға да
және жазуға да, жаттап алуға да үйретеді.

Тап осы кезде оларды кемпір үйге шақырды.

— Қане, оқығандар, құймақ нан жеуге үйге кірің-
дер, — деп айқайлады ол терезеден.

Сыртта қараңғы түсе бастаған кезде, кемпір Сережа-
ны жетімдер үйіне алып баруға жыйналды. Ол нығына
ескі шәлісің жамылып сыртқа шықты, сарайдың айнал-
дасына өскен үлкен қалақайға қарап, күрсініп қойды да:

— Мен әзірмін. Жетімдер үйіне жүрейік, — деді.

— Бүгін өзім барайын, — деп Сережа етігін кие бас-
тады.

— Өзің барсаң, өзің бар, — деп қолын бір сілтеді
де, кемпір үйге кіріп кетті.

Осы кеште жетімдер үйіне Сережалы ешкім ертпей,
өзі жалғыз қайтты.

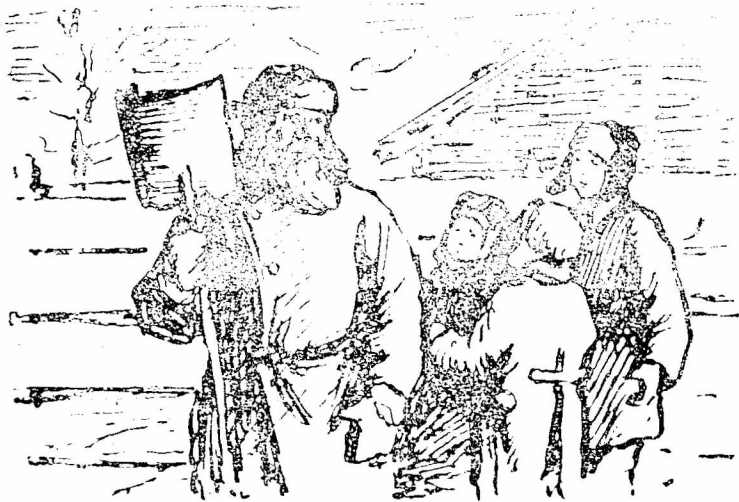
Сережа барған сайын жетімдер үйінің өміріне жат-
тыға берді. Мектепке барып жүргеннен бері, жетімдер
үйі оған, бұрынғыдай сүйкімсіз көрінбейтін болды. Жетімдер
үйінің бастығы Юлия Константиновна, оған өте
риза болып жүрді. Балалармен төбелесуге қарсылығы

болмаса да, қыздар мен жас балаларды ренжітпейтін, басқа балалар тәрізді олардың бастарына шертпейтін, құлағынан тартпайтын болды. Мектепте жақсы оқыды, ол жетімдер үйінің мастерскойында корзина мен қалпақты жақсы тоқығаны үшін, карт мастер Пал Палыч оны мақтауға сөз таба алмай жүрді. Балалардың біреуі де, Сережа сыяқты, саламнан жасайтын қалпақтың төбесі мен корзиннің тұтқасын шебер тоқыйтын болған жоқ. Басқа балалардың тоқыған қалпағының төбесі шошайып немесе қыйсайып тұратын болды. Ондай қалпақты ешкім де алғысы келмейді.

Маланья кемпір Серезжаның табыстары жөнінде Саньканың шешесіне жиі-жиі әңгіме қылатын болды.

Степановна, жетімдер үйінде: Сережа адам болып шығады, дейді. Оқуда өзінің қабілеттілігін көрсетіпті. Мінез-құлқы да байсалды көрінеді. Кейбір балалар алған жұмыстарын ұқсата алмаса мықшындап оны тастап кететін сыяқты. Ал біздің бала терлеп-тепшіп, өзінің дегеніне жететін көрінеді. Мен де қажырлы едім, ал ол менен өткен қажырлы екен. Өткен күзде мынадай оқыйға болды. Ауланың ішінде құмнан үй жасап ойнап отыр. Бір мезгілде жаңбыр құйып кетті. Мен Сергейге: «үйге жүр», деп айқайлаймын, ал ол құлақ аспайды. Жүгіріп шықтым да, қолынан жетектеп ауыз үйге алып келдім. Бір айналып қарасам Сергейім жоқ, тағы да кетіп қалыпты. Жаңбыр шелектеп құйып тұр. Мен оған терезеден жұдырығымды түйіп: үйге қайт, сотқар, деп кіжініп тұрмын. Ал ол жүресінен отырып алған, үсті басының барлығы су, балшық: «үйді салып бітіргеннен кейін барамын» деп айқайлайды. Мен қолымды бір сілтедім. Мінезі өзіме тартқан.

XII Т А Р А У

ЖЕТИМДЕР ҮЙІНДЕГІ БАЛАЛАР МЕН ҚАЛА БАЛАЛАРЫ

Қыс келіп қалды. Мұз ката бастады. Таңертең есік алдында жатқан судың бетінде қаймақтанып, мөлдір жұқа мұз пайда болатын болды. Үйдің қабырғасын, ауланы, есікті, тіпті сарай алдындағы ескі күбіні — барлық затты қырау басты.

— Қыс, — деп айқайлап, балалар алғашқы мұзды байқауға шықты.

Мөлдір кілегей мұз жарылып, су балалардың етігіне кұйылып жүрді. Түске таяу үйдің төбесіндегі қырау еріп, түк қалмайтын болды. Қырау тез ертін.

— Ал, мүлдем қыс түспей қалса қайтеміз, — деп балалар уайым жеп жүрді.

Бірақ қыс түсті.

Бір күні таңертең, жексембі күні, жетімдер үйінің балалары сағат сегізде тұрып, терезеге қарап, қайран қал-

ды. Олар төрөведен қараса, қар жапалақтап жауып тұр екен.

Жетімдер үйінің айналасы ашық қар. Үйдің төбесін және ағаштарды қар басып кетіпті. Тіпті аспан да ағарып кеткен тәрізді.

Таңертеңгі тамақтан кейін балаларға қыстық киім үлестірді. Балалар мен қыздар арасына мақта салып сырып тастаған сұр түсті пальто алды. Пальтоның жеңдері бүрмеленіп тігілген. Пальтодан басқа, балаларға қолқап және байпақ берілді. Байпаққа уржумдық жетімдер үйінің дөңгелек печаты басылған. Қыздар жүннен жасаған жылы орамал, балалар арасына мақта салып сырып тастаған дөңгелек бөрік алды. Пальто балалардың бойына сай тігілмеген болатын. Сондықтан олардың етектері аяққа оралып, жеңдерінен қолдың ұшы ғана көрінетін.

— Поп, поп, — деп балалар бірін-бірі келемеждеп жүрді.

Сыртта аулашы Палладий күртік қарды үлкен ағаш күрекпен күреп жүр. Сережа оның жанына келді.

— Е, көмекшім. Міне қыс та түсті, — деп Палладий, сілкініп-сілкініп қойды.

Аулашы Сержаны «көмекшім» деп атай бастағанына көп уақыт болған жоқ, бір күні ауланың іші жарылған отынға толып кеткенде Сержа оны тасып, үйісуге көмектескен болатын, сол күннен бастап «көмекшім» дейтін болды.

— Палладий, маған күрегінді берші. Қардан тау жасайын деп едім, — деп сұрады.

— Ал, бірақ орнына қой.

Сережа күректі алды. Уржум өзеніне бармақшы болып қақпаға қарай беттеді. Узын пальтоның етегі аяғына оралып, оның үстіне күректі сүйретіп әрең кетіп бара жатыр.

— Әй, бөбегім. Күректі нығыңа сал, алып жүруге ыңғайлы болады, — деп айқайлады Палладий оның артынан.

Сережа күректі, мылтық тәрізді, нығына салды да, асықпай есіктен шығып кетті.

Бұл жексенбі күні жетімдер үйінің балалары Уржум өзенінің қатып қалған мұзының үстіне таудай етіп қар ұйып тастады. Жұмыс бәріне де жетті.

Сережа барлығынан да көп істеді. Ол қарды күреп, бір жерге жыйнастырып, байпағымен таптады, тіпті қар-

дан тау жасауды тез бітіру үшін қарды үлкен жөкенің үстіне салып тауу айласын шығарды. Балаларға Пялладий да келіп көмектесті, тау біткеннен кейін оған үш шелек су құйып тастады.

Кешіне тау қатып қалды, жетімдер үйінің балалары сырғанақ тебе бастады. Сырғанақ тебу ыңғайсыздау болды. Өйткені жетімдер үйінде шана жоқ еді, сондықтан балалар пальтосымен немесе астарына жөке салып сырғанайтын болды.

Васька Новогодов кешке таман өзінің жөкесіне су құйып, сыртқа қалдырып кетті. Таңертең тұрса жөке тақтайдай тегіс қатып қалыпты. Васька таудың басынан сырғанап түсіп келе жатқанда жөкедегі қатқан мұз жарылып, әйнек сыяқты қыйрап, быт-шыты шықты. Пальтосының артын сулағаннан басқа оның ешбір пайдасы болмады.

Бір күні кешке таман балалар қар лақтырып ойнау үшін көшеге шықса, Уржум өзенінің тік жарынан төмен қарай құлап келе жатқан қарайған бірнәрсені көрді. Жақындап келіп қараса Васька Новогодов екен.

— Әй, балалар, біз де анау жардан төмен қарай сырғанайық. Біздің жасаған тауымызға қарағанда, бұл жер тіктеу екен. Өзеннің ортасына дейін сырғанауға болады, — деп айқайлады Пашка.

Сөйтті де, астына жөкесін салып, жардан төмен қарай енді сырғанайын деп жатқан кезде, төменнен омбы қар арасынан Васька Новогодов шыға келді де:

— Сен тағы немене ойлап таптың, сары әтеш. Менің тауымнан сырғанақ тепкің келген екен, салып жіберсем күлің аспанға ұшар, — деді.

Пашка жөкесін жыйнап, жан-жағына қарады да, өздері салған тауға қарай кетті.

Бұл оқыйғадан кейін балалар «Васька тауының» маңына жолаудан қорқатын болды.

Арада, бірнеше күн өтті. Бүр күні кешке балалар қайтадан Васька тауының басына шықты. Қараңғы түсіп қалған кез еді. Қар, бүкіл жерге ніл құйып тастағандай, жылтырап, көгеріп жатыр. Өзеннің жанында, жұмсақ, ұлпа қар жатыр. Балалар жоғарыдан төмен қарай сырғанап құлдылап барып ұлпа, омбы қардың арасына енгісі келді.

Олар жардың жағасына келіп, төменге қарады. Тө-

менде, Уржум өзенінің ортасында, үстіндегі қарын қағып Васька Новогодов жүр екен.

Сережа азғана тұрды да, аспай-саспай жөкесін төсей бастады.

— Васькадан көретініңді көресің, сырғанама, — деп шулап қоя берді балалар.

Сережа, олардың айтқанын тындамастан, үндемей барып жөкесіне отырды.

— Ойбай қараңдаршы, кетті, кетті, — деп айқайлады Зинка.

Шынында да, Сережа мұз сыяқты жылтырап катып қалған жардан, қарды боратып, төмен кетіп бара жатыр еді. Балалар омбы қардың үстінде оның дөңгелек бөркінің қарауытып кетіп бара жатқанын қарап тұрды. Арала он минут өткеннен кейін балалардың қасымен Васька Новогодов жүгіріп өтті. Оның қолтығында бүктеп алған жөкесі бар. Жүгіріп бара жатып, артына бұрылып жүдырығын түйіп біреуге кіжінді.

Соңынан Палладий, Васька аулаға жүгіріп кірді де, барлық күшімен күбіні теуіп-теуіп жіберіп, қолтығындағы жөкені лақтырып тастап, барлық даусымен еңіреп қоя берді, деді.

Келесі күні Васьканың тауына Сережамен тағы да бірнеше бала еріп барды.

— Кеттік, балалар. Несіне қорқамыз, — деп шақырды оларды Сережа.

— Қорқынышты. Жар тым тік.

— Жоқ, тап онша қорқынышты емес, тек құлағын шулайды, қар бетіне соғады, көзінді тас жұмып ал. Болғаны осы, — деп балаларды азғырды Сережа.

Сережа бірінші болып, онан кейін қалған балалар төмен қарай сырғанап кетті.

Мұнан бір аптадан кейін үлкен оқыйға болды, ол балалардың есінде ұзақ уақыт қалды.

Бастауыш мектепте, жетімдер үйінің балаларынан басқа, Уржум купецтері мен ауқатты мещандардың балалары оқыйтын. Жетімдер үйінің балалары мен қала балаларының арасында көптен бері өшпенділік бар болатын. Мектептен шығысымен қала балалары жетімдер үйі балаларының қытығына тиіп:

— Жетімдер үйінің биті қайда бара жатырсың, — дейтін.

Жетімдер үйіндегілер қала балаларымен байланысуға қорқып, үндемей жүре беретін. Өйткені қала балалары ірірек және қуаттырақ келетін, — әйтсе де, олар жетімдер үйінің панымен ғана тұрмай, үйлерінде тұрады ғой. Қалалықтардың басшысы, Воскресенье көшесіндегі сатушының баласы, қып-қызыл Лешка болатын. Ол Сережадан бір класс жоғары оқыйтын.

Бір күні үлкен демалыс кезінде ол Сережаны байқаусызда аяғымен шалып қалып еді, Сережа еденге ұшып түсіп, тізесі ауырып қалды. Ал, сатушының баласы өзінің ойынына масаттанып, класқа кіріп кетті.

Қоңырау соғылды. Сережа ақсап басып келіп, өз орнына отырды. Сабақ кезінде тұнжырап, бұрышқа қарап отырып: қайткенде қала балаларының істегенінің қыйуазын қайтарар екенбіз, жетімдер де өздерін қорғай алатынын қалай көрсетер екенбіз, — деп ойлаумен болды. Қайтып, солардан қорлық-зорлық көре береміз. Мен жетімдер үйіне өз бетіммен келгенім жоқ қой, мені әжем әкеліп тастады емес пе?!

Сабақ бітті, мұғалім кластан шығып кетті. Сережа партада отыра берді.

— Қане, Қостриков, үйге қайтайық, жүр, — деді оған Пашка.

Сережа орнынан тұрып сумкасына кітабын және қалам, қарындаш салатын сауытын жыйнастырып сала бастады.

Тап осы кезде өзі кішкентай, әрі қараңғылау келген киім шешетін бөлмеде төрт пальто қалған еді. Барлық оқушылар үйлеріне қайтып кеткен.

Сережа киімің киіп жолдастарымен бірге сыртқа шықты. Ол әлі ақсап жүр.

— Ауыра ма?

— Ауырмағанда, — деді Сережа ашуланып.

Мектеп ауласында ешкім жоқ.

— Бүгін бізге ешкім тимейді. Барлығы да үйлеріне қайтып кеткен екен, — деп Пашка қуанды.

Ол осы сөзді айтып болуы-ақ мұң екен, көрші қордан улап-шулап қала балалары шыға келді. Оларды тиін терісінен жасаған үлкен бөркін шекесіне киіп, Лешка бастап келеді екен.

— Жетімдерді ұрыңдар, — деп айқайлады ол.

Пашка және тағы бір екі бала қаша жөнелді. Сережа көшенің ортасында жалғыз өзі қалып қойды. Лешка жүгіріп келіп Сержаны бір салып қалып, басындағы бөркін ұшырып жіберді.

— Оған әлде де аз. Тағы да бірді беріп жібер, — деп айқайлады қалалықтар, Сержаның бөркін аяқтарымен жан-жаққа лақтырып.

Ол бөрікті алуды Сережа ойлаған да жоқ. Шашын алып тастаған үлкен басын төмен салбыратып жіберіп, ауыр күрсініп тұр. Лешка бір айланып алды да, Сержаның кеудесіне салып жіберді. Сережа құлауға жақындап шалқақтап барып, орнына қайта тұрды. Тізелері бүгіліп кетті.

— Кешірім сұрап тұр, — деп айқайлады қалалықтар.

Тап осы кезде Сережа жүгіріп келіп Лешканың ішіне басымен беріп жіберді. Ол қолдарын жайып етпетінен ұшып түсті. Сережа оған есін жыйнатпастан үстіне мініп алды. Лешка әрі әрекеттеніп, бері әрекеттеніп тұрғысы келіп еді, Сережа мықтап ұстап алып жібермеді.

— Жібер, — деп айқайлады Лешка көшені басына көшіріп, аяғымен жер тепкілеп.

— Төбелесесің бе?

— Жібер.

— Ендігәрі төбелесесің бе?

— Жі-бе-р. Естіп тұрмысың, жі-бе-р!

Лешка басын бұрып, жан-жағына қарады, жолдастарын іздеді. Олар ауланың түбінде тұр екен, тіпті айырып алуға келетін де емес.

— Айт шыныды. Ендігәрі төбелесесің бе? — деді Сережа.

— Төбелеспеймін, — деді ақырында Лешка, жәй ғана, достары естіп қалмасын деп.

— Байқа, — деп Сережа оның үстінен тұрды.

Сережа асықпай пальтосымен байпағының қарын қағып болып жан-жағына қарады. Көшенің екінші бір шетінде жетімдер үйінің балалары жүгіріп келе жатыр екен. Олар бұрыштан қарап тұр екен. Барлығының да жүздері жайдары. Пашка Сержаның бөркін алып, тізесіне қағып-қағып жіберді де, Сережаға берді.

Бұл кезде ауланың түбінде Лешка өз командасын балағаттап жатты.

— Ол маған ұмтылғанда сендер не қарап тұрдыңдар? — деді Лешка қалшылдап, жұдырығын түйіп.

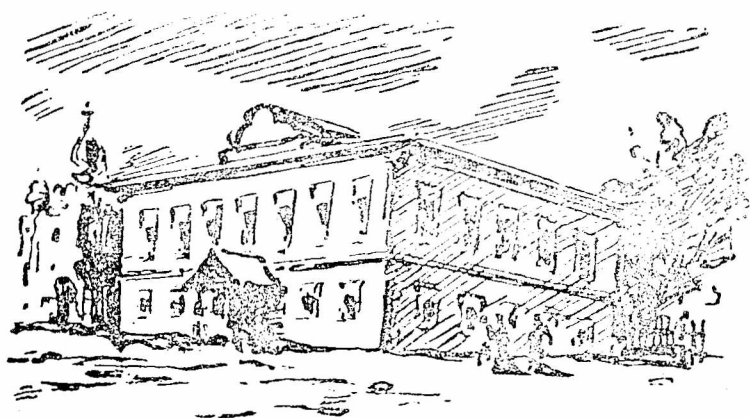
— Бір адам бір адаммен төбелеспей ме? — деп достарының ақталғысы келді.

Жетімдер үйінде түнімен Сережа туралы әңгіме болды.

— Ал, Костриков, оны салып жіберді деймің... Салып жіберді деймін... — деп қойды Пашка.

— Енді біз қалалықтарға көрешекті көрсетерміз, — деді біреуі күліп.

Жетімдер үйіндегілер мен қалалықтардың алғашқы айқасы осылайша аяқталды.

ХІІІ ТАРАУ

У. Қ. У.

Бастауыш мектепті бітіргенде Сережа он бір жасқа толған еді. Мектепте жақсы оқығандарды тағы да оқуға, Уржумдағы қалалық училищеге жіберіп отырды. Оны балалар басқа әріппен УҚУ деп атайтын.

УҚУ-ға түсу қиын еді. Бұған кластан класқа көшкендей емес, ең таңдаулы оқушыларды алатын.

— Костриковке не керек. Оны УҚУ-ға ешбір тоқтаусыз алады, — деп Сережамен бір класта оқығандар көре алмай жүрді.

— Алмағанда не, оның барлық отметкасы бес пен төрт.

Шынында да солай болып шықты. Сократ Иванович оқушы балаларды УҚУ-ға көшіру жөнінде тізім оқығанда, Сережа бірінші болып шықты.

Училище Полстовалов көшесіндегі екі қабат ақ үйде болатын. Оның үстін көк қаңылтырмен жауып тастаған, көшеге шығатын есік алды бар-ды. Өз қатарындағы ағаштан салынған кішкене үйлерге карағанда бұл үй сымбаты және үлкен еді.

Көше жаққа шығатын есіктен тек мұғалімдер ғана кіріп-шығатын, ал оқушы балалар тастан жасалған басқышты ыластап тастайтын болғандықтан, директордың ас пісіретін үйінің жанындағы есіктен кіріп-шығатын. Ас пісіретін үйден үнемі майлы тәтті сорпа мен еттің ісі шығып жатады. Ал, кір жуган күні ас пісіретін үйді тұман кұсап бу басып кетеді.

Мектептің ауласының ішінде, жапырағын ешкі жеп қойған, бірер түп шырша мен терегі бар кішкене ғана бақша бар. Ауланың түбінде дар ағашы сыяқты, бағаналары қоқайған көпірсымақ тұр, мұның үстінде жүгіріп ойнауға рұқсат жоқ, өйткені ағаштары шіріп кеткен болатын.

Уржум қалалық училищесінің оқушылары бастауыш мектеп оқушылары алдында мұрындарын шүйірді. Олардың училищесі үлкен үйде болатын. Мұнда, бастауыш мектептегідей қыздар мен ер балалар бірге отырмайтын, тек ер балалар ғана оқыйтын. Ал, ең бастысы — Уржумдағы қалалық училищесінің оқушылары бір форма: сұр шалбар және шолақ сұр бешпет киетін, белдеріне: УҚУ деген үш әріп бар сары жезден жасаған доғалы, былғары белбеу тағатын, оқушылар белбеулерінің доғасын бормен жалтыратып тазартып, бастауыш мектептің оқушылары алдында мақтан етіп шандозданып жүретін де қоятын. Жасыратыны жоқ, бұлардың көбісінің бешпеті мен шалбары қалың нашар шұғадан тігіліп, оның кез келген жерінен түгі шығып тұратын. Дегенмен, әйтеуір форма болатын. Санька Самарцевтің бұл формамен сыландағанына екі жыл. Ендігі кезек Сережаға да келді. Бұл киіммен көшеде екеуі бірге жүреді, оның қайсысы жетімдер үйінікі екенін ешкім білмейді.

Екеуі екі класта оқыса да, демалыс кезінде жолығысуға, мектептен шыққанда бірге қайтуға болатын болды. Тіпті кейбір кезде онымен бірге анда-санда үйіне жүгіріп барып қайтуға да мүмкіншілік туды, өйткені әжесінің үйі осы Полстовалов көшесінде еді.

Кенет жағдай өзгеріп кетті. Бір күні, жексембі күні Саня Сережаға жолығып:

— Менде жаңалық бар, — деді маңғазданып ол, — мен енді У. Қ. У. да оқымаймын, күздігүні Вяткаға барып реальное училищеге кіремін.

Енді жексембі күндері Сережамен бірге ойнай алмайтынын, өйткені реальное училищеге түсу үшін ала жаз-

ай даярланатынын айтты. Егер де ол емтихан тапсырып реальное училищеге кірсе «реалист» атағын алады, студенттер кнётін формадан кем түспейтін форма кнеді.

— Реальное училищеге оқу қыйын ба? — деп сұрады Сережа.

— Неге қыйын болмасын. Жалғыз геометрияның өзі неге тұрады...

— Ал егер де сабақты жақсы оқыса?

— Білмеймін, — деп басын шайқады, Саня, және жан-жағына қарап қойып сыбырлап: ертең мен үкіметке қарсы адамдарға барамын, — деді.

— Неге?

— Олар мені реальное училищеге даярлайды. Олар білімді адамдар — студенттер ғой. Мен үшін олармен кітапханашы әйел сөйлесті, ол олардың танысы, ал әжем бұл әйелдің кірін жуады.

— Мені өзіңмен бірге аласың ба, — деп сұрады Сережа.

— Байқап көрейін, — деп уәде берді Саня.

— Сен оларға қашан барасың, барғанында әбден байқап қара, — деп сұрады Сережа.

— Жарайды, — деді де Санька өзінің даярланатын пәндерін саусақтарымен санай бастады. Санька бір қолының бес саусағын, екінші қолының екі саусағын басты.

— Заң, орыс тілі, арифметика, жаратылыс таңу, география және сурет салу, бұларға қосымша орыс тілінен жазба және ауызша емтихан... Құрыйсын ғой.

— УҚУ-да қанша пән жүреді, — деп сұрады Сережа.

— Мұнда да жеткілікті, — деді Санька, сөйтті де УҚУ туралы әңгімені көпірте жөнелді, Сережа нанарын да, занбасын да білмеді. Саняның айтуы бойынша, училищенің директоры Алексей Михайлович Костров қатаң, мейрімсіз адам, күрттай бірдеме бола қалса балаларды линейкамен ұрып-соғады, шашынан тартады.

— Сені ұрды ма — деп сұрады Сережа.

— Ұрды. Бір рет шашымды жұлды, екі рет линейкамен сабады.

— Ал, егер де сабақты жақсы оқысаң қайтер еді?

— Онда көп ұрмайды, дегенмен анда-санда болып тұрады.

Келесі жексембі күні Саня Сергеймен Буйск көшесінің бұрышында кездесті.

— Үкіметке қарсы адамдардың үйінде болдым, —

деп сыбырлады да, көзін қысып қалды, тіпті Сережа көңілденіп кетті.

Балалар ауланың ішіндегі сарайдың қақпасының астында тұрған бөрененің үстіне барып отырды. Саяя басын Сережаға қарай бұрып құлағына сыбырлады.

— Естіп отырғаным жоқ, қаттырақ айт, — деп ашуланды Сережа.

Саяя жаң-жағына қарап алды да, күбірлеп үкіметке қарсы адамдардың үйінде болғанын айта бастады.

Сережа олардың ішіндегі ең бастысы Дмитрий Спиридонович Мавромати екенін, Саяямен сабақ өткізетін сол кісі екенін білді. Мұндай адамдардан сабақ оқудың қорқынышы жоқ. Дмитрий Спиридонович, директор Костров сыяқты сабақты білмей қалсаң ұрып-соқпайды, тек қарандашпен столдың үстін қағып қояды. Алдында отырып түк, түк, түк, деп столды қағады да отырады. Столды қатанды түзегенше немесе тіпті үндемей қалғанша қағады. Жаттан жазу болған күні мәлиіп жаныңда тұрмайды, бөлменің ішінде әрлі-берлі жүреді де қояды. Және есепті Дмитрий Спиридонович өз басынан ойлап шығарады. Есеп кітабындағы есептер өте көңілсіз, онда: бір суаттан екінші суатқа бірнеше шелек су кұйсақ, алғашқысында қанша су қалады, немесе жаяу адам бір қаладан екінші қалаға дейін неше шақырым жер жүрді дегендер көп. Ал мынаның есебі ерекше. Бірінші есепті балық жөнінен ойлап шығарды: балықшы аумен қанша балық ұстады, ұстаған балығынан қанша ақша түсіріп алды. Мұғалім бүкіл балықты атымен: қанша шабақ, қанша шортан, қанша алабұға, қанша қызыл балық екенін атап берді. Екінші есебі бұрынғыдан да артық: бұл — жылқы туралы болды: қанша торы, қанша ала, қызыл, сұр, боз жылқы бар екенін шығару керек болды. Тіпті қызық. Дмитрий Спиридонович пішіні, киімі жағынан басқа саяси адамдарға ұқсас: ұзын шашы бар, айналасында ешбір жиегі жоқ, әйнектері жіпке байлаулы көзілдірік киеді.

— Біздің Юлия Константиновнаның көзілдірігі де осындай ғой, бірақ оның айналасында жиегі бар, — деді Сергей, соны айтты да, үкіметке қарсы адамдар үйлерінде не істейтінін айтуды сұрады.

— Кітап оқыйды, ал біреуі көйлегін тігіп отырды, — деп жауап берді де, сабақтан кейін жаңа мұғалім өзін

шай ішуге шақырғанын айта бастады. Олар шайды ақпаппен ішеді екен. Дмитрий Спиридоновичтан басқа онда үш кісі болды: біреуі бұйра шенті, ұзын бойлы, екіншісі — қаба сақалды, сірә ашушаң адам болуы керек, ал үшіншісі мойнын байлап алған адам. Шай құйып берген әйел, о да үкіметке қарсы адам. Барлығы оны «бикеш Марня» деп атап отырды. Оның үстіне кигені ақ түймесі бар тік жағалы еркектер киетін көйлек, белін белбеумен буып алыпты, шашын қырқып тастапты, оны Дмитрий Спиридонович сыяқты, артына қайырыпты.

— Тағы не көрдің? — деп сұрады Сергейі.

— Енді болды, — деп кесе жауап берді де, Санька үндемей қалды.

Оның енді айтатыны да жоқ еді.

Шынын айтқанда, ол бұл адамдарға тап онша риза емес, өйткені ол бұлардан, уржумдықтардан басқаша, бір ерекше жаналықты күтіп еді, бірақ олай болып шықпады: жапырылған конферкасы бар ескі самауырдан көгілдір бедері бар шыныаяқпен шай ішеді, шыныдан жасаған бүйірлі кант сауыты бар. Орындыққа отырады, сырыған көрпе жамылып темір кроваттың үстінде ұйқтайды. Ал терезелерінің алдында, Маланья кемпірдің үйіндегідей, құмыраға отырғызып тастаған гүл бар.

— Олар жөнінен тіпті өтірік айтады екен, — деді, Сая.

— Кім?

— Кім болсын, уржумдықтар. Олар дінге қарсы адамдар, ешнәрседен қорықпайды, үйлерінде патшаны өлтіру үшін сақтап жүрген, бомба және тапанша бар дейтін еді, бәрі де өтірік екен, мен ондай ешнәрсені көргенім жоқ.

— Неге өтірік айтады?

— Халықты қорқыту үшін, — деді Санька. Мұнан кейін ойланып отырды да: — кім білсін оларды, — мүмкін дұрыс та айтатын шығар. Мүмкін олар, үкіметке қарсы адамдар, қу келеді, мен барған уақытта барлығын тығып қойған шығар. Кім білсім оларды, — деді.

XIV Т А Р А У

МҮҒАЛІМДЕР МЕН ШӘКІРТТЕР

1897 жылдың күзінде Саня реальное училищеге түсу үшін Вяткаға жүріп кетті, ал Сережа УКУ-да қалып қойды.

Алғашқы күні, мектепке дұға оқуға келіп, Сережа өзіне Саня айтқан, мейрімсіз және ашушаң директор Костровты көрді.

Дұға таңертеңгі сағат тоғызда екінші қабаттағы залда болуы керек. Залда ешкім жоқ. Тек залдың қабырғаларын қуалай қойған отырғыштар, есікке қарсы қабырғада айналасын алтындап тастаған, кісі бойы патшаның суреті ілмүлі тұр. Патшаның екі жағында рамаға алынбаған жәй суреттер. Бұл суреттің біреуінде жасыл бояумен салған тарамданған ағаштар, оның тасасында

көрініп жатқан жолбарыс, ағаштардың бұтақтарында қызылт тартқан маймылдар; көкшіл кезде аузын ирелеңдей аяғын жатқан крокодил. Бұл картинаға «тропика орманы» деп жазылған.

Қалған картиналарда теңізде жүзіп жүрген кемелер, медуздер мен жұлдыздар, солтүстік шүңгласы, үңгір суреттері салынған.

Оқуға жаңа түскен балалар дұғаны күтіп, біресе залға, біресе класқа қарап, коридорда сандалып тұр. Бұлардың ішінен, тіпті, мұғалімдер үйінің есігінің саяылауынан сығалаған балалар да табылды. Бірақ, сығалағанмен олар ешнәрсе көре алмады. Тек екі кісінің сөйлесіп отырғанын естіді. Мұның біреуі қырылдаған дауыспен, екіншісі жөтеліп қойып, жуан дауыспен сөйлесіп отыр.

Сережа да басқа балалармен бірге коридорда тұрып баспа түбінде жаңа келген екі баланың күрескен қызығына қарап тұр.

Бір мезгілде мұғалімдер бөлмесінің есігі ашылды да белі бүкірейген, ұзын бойлы адам шықты. Ол қолын артына ұстап алған. Оның сұрғылт тартқан беті, ұйқысы қанбаған адамдай, қою қатқан қабағы ашулы кісінің кейпін көрсеткендей.

— Директор, директор, — десті коридордағылар.

— Сендер қайда тұрсыңдар, ә! — деп ақырып, балаларға тесірейе қарады директор, балалар қорыққанынан кейін шегінді, ал біреуі баспалдақтан тайып кетіп, төмен қарай құлап түсе жаздады.

— Дұға оқуға залға тез кіріңдер, — деп Костров команда берді.

Оқуға жаңа түскендер бірі мен бірі қақтығысып қалды. Бұрын көрмеген бір мұғалім балаларды екі-скіден стройға тұрғызды да, залға алып келді. Көкшіл түсті шапан киген ұзын бойлы, ақ сақалды поп дұға оқуға кірісті. Дұғаны ол асықпай, ұзақ оқыды, сөзді мінгірлеп айтты. Сережа поптың сөзін тындаумен қатар екі көзін жарда ілулі тұрған тропикалық орманның ішінде жатқан жолбарыстың суретінен айырмады.

Арада бір ай өтті. Оқуға жаңа түскен балалар мұғалімдердің мінез-кұлықтарын әбден танып алды, мұғалімдер қанша болса, олардың мінез-кұлықтары да әртүрлі болатын. Инспектор Верещагин Гавриил Николаевич, балалардың славянша жақсы оқығанын тәуір көре-

гін. Ол әр уақытта бұған мысал ретінде кладбища шіркеуінің даусы жақсы, тіпті дұға оқығанда, жел сыяқты, шамды сөңдіре жаздайтын дықонын алатын.

Егер де оқушы бала кітапты тұтығып оқыса немесе сөзін керіп-сөзіп жатса, Верещагин кітапты баланың қолынан жұлып алып, басын қыйсайтып жіберіп:

— Бэ-э-э, бэ-э-э, — деп баланы келемеждейтін, оның даусы тура ешкінің маңырағанындай болатын.

— Қане, осы жақсы болып па екен, — деп сұрайтын инспектор, мұның артынан іле-шала. Сен, ақымақ, діни кітапты да осылайша оқыйсың, дейтін.

Қарт поп балық аулауды жақсы көретін. Оның Уржум өзенінің жағасында қармақ салып отырғанын жиі көресің. Балық аулауға ол өзімен бірге оқушыларды да алатын. Оқушылар өзеннен балықты көп ұстап қойса, оларды күндейтін.

— Тұу, жоқ жерден пайда болған бакыт, — дейді ол, менің кешегі ұстаған қызыл балығымның есебі жоқ... Ал бүгін екеуін ұстасам да жараған болар еді, о да болмас деймін.

Балалар бәрінен де арифметика мен орыс тілінің мұғалімі Никифор Савельевич Морозовты жақсы көретін еді.

Ол жуан, қып-қызыл, семіз, шашын жып-жылтыр етіп алдырып жүретін, кішкене ғана мұрт қоятын адам. Қой көзді көзімен үнемі сығырайып қарайтын. Қыста да, жазда да, Морозов жеңіл етігін, жағасын кестелеп тастаған ақ көйлек кнетін.

Уржум халықтарының біреуі оны кестелі көйлегі үшін «малоросс», ал шашын тап-тақыр етіп алдырып тастағаны үшін «артист» деп атаған болатын.

Никифор Савельевичке қойылған екінші ат, шынында да, оған лайықты болатын, өйткені спектакльдерде күлкі рольдерді онан артық ешкім ойнай алмайтын. Ол кейде кұдағый, монах, көпес тіпті әйелдердің рольдерін де ойнап қоятын.

Сабақ үстінде Никифор Савельевич класта жүретін де қоятын, қолын сілтеп, саусағын қағып жүретін, сабақ бергенде аяғының үшімен көтерілетін.

Оның даусы қандай тамаша еді. Жазғытұрым терезені ашып қойып класта арифметиканың ережелерін айтқанда даусы бүкіл Полстовалов көшесіне естілетін.

Балалар Никифор Савельевичтің сабағына ешбір мүдіріссіз жауап беріп, жазудан аз қате шығарған күндері, Никифор Савельевич қоңыраудан он бес минут бұрын ерек сыры бар адамдай бір көзін қысып қойып журналды жаба бастайды, бұл — сабақ бітті дегені еді, қазір Никифор Савельевич папкасынан былғарыдан жасаған мұкабасы, алтынмен жазған әріптері бар кітапты алып:

— Қане, мен бүгін сендерге, достарым, Николай Васильевич Гогольдің шығармасын оқып жіберейін, деп қояды.

Бұл кезде біртүрлі жарқын жүзділік, қуаныш, етік табанының дүрсілі, сыбыр-күбір пайда бола кетеді. Балалар ыңғайланып отыратын. Сәлден кейін класта мүлдем тыныштық орнайтын.

Никифор Савельевич, алдына кітапты жақын қойып, оқуға кірісетін, ол тамаша оқыйтын. Балалар, әсіресе, Гогольдің «Елес» атты ұзақ әңгімесін бар ынталарымен тыңдайтын. Никифор Савельевич әңгіменің ең қорқынышты жерін, — мыстан салынған астаудың шіркеуді айнала ұшқан жерін оқығанда класта шыбынның да ызыңы естілмейтін. Он бес минут өтіп кетеді, демалысқа шығатын қоңырау соғылады, онан сабаққа кіру қоңырауы соғылады, бірақ балалар орнынан қозғалмайды. Ал, басқа сабақтарда балалар қоңырауды шыдамсызданып күтіп отырады.

УКУ-да оқу Сережаға қыйын соқпады. Көп ұзамастан ол училищедегі бірінші, Морозовтың сүйетін оқушысы болды.

Арифметика сабағы кезінде Никифор Савельевич оның жапына келіп, нығы үстінен дәптерін қарап:

— Қане, көрсет, көрсет. Сен жана қызықты әдіс тауыпсың, — деген күндері де болды.

Осыны айтады да, Сержаның қасына отыратын. Ол партаның ең шетіне ғана отыратын, ортасына таман отыруға семіз қаршы жуан болғандықтан сыймайтын.

Сережа кластағы оқушылардың ішіндегі жасы кішкенесінің бірі еді. Онымен қатар, директор Костровтан бойлары сол ғана кіші, үлкен балалар отыратын. Бұл жігіттердің аты Чемяков және Филиппов болатын.

Чемяков бір класта екі жыл отырып қалған, он төрт жастағы, шіркеу қызметкерінің баласы болады.

Чемяков ссектен де жалқау, қыс шыбышынан да ұйқышыл, ал өзі әр сембі күні сабақты нашар оқып, жаман

отметка алғаным үшін әкем сабайды, деп мақтанып те жүр, ал, бұл ойына кіріп те шықпайды, деп қояды Никифор Савельевич жиі-жиі.

— Урса ұра берсін, оқудан менің басым қатады,— дейді Чемяков есінеп қойып.

Чемяковтың досы және сүйіктісі Филиппов та бірінші класта екі жыл отыр. УҚУ-да оған шандоз адам жоқ. Ол ұзын, сүйірбас ботинка киеді, оны алақанымен, мұрын орамалымен, сыясорғыш қағазбен тазалайтын да отыратын. Селдір келген шашын біртүрлі май мен майлап, оның исі бүкіл класты алып кететін.

Бұл екі достың екеуі де барып тұрған кербез және жалқау болатын, сабақты нашар оқыйтын, бір күні жат жазуда Никифор Савельевич олардың жазуының әрқайсысынан отыз сегізден қате тапқан. Бұлар екеуі бір партада отыратын, бірінен бірі көшіріп ала береді екен.

— Шашыңды маймен майлағанша, Филиппов, басыңды жөндесейші,— деп Морозов жұрттың көзінше айтып қоятын. — Қалалық мектепті бітіргенше сақал да шығар, — дейтін ол.

XV Т А Р А У

САНЯ — РЕАЛИСТ

Саня Вяткадан жазғы демалысқа шығып, июль айының бір ыстық күнінде келіп түсті. Үстіне ішіне мақта салып тіккен ұзын пальто, басына айналасын сары түсті матамен жиектеп тастаған және мандайына реальное училищенің алтын жалатқан гербін таққан қара фуражка киіп, Воскресенье көшесімен маңғазданып, асықпай келе жатты. Ыстықтап, мандайынан бұршақтап тері ағып келе жатса да, үстіндегі қалың пальтосын шешіп қолына алмайды.

Ол жаңа формама жұрт қарасын дегені еді. Пальтонның ішінде ол өзін бұрынғыдан анағұрлым өскен, жіңішкерген тәрізді көретін. Бірақ, қас қылғандай, оған ешкім қарамады. Уржумының меңіреу, қапырық көшелерінде тірі жан болмады. Тек жолдың ортасында ыстықтан тілін салақтатып барақ ит жатыр.

Іт оған бір қарады да, көзін жұмып жата берді.

Саня өз үйіне келіп, есікті ашты да, ауланың ішіне кірді. Ауланың ортасында Маланья кемпір кір жайып тұр.

— Сізге кім керек, жас жігіт, — деп айқайлады кемпір, сөйтті де, қолын көзіне ұстап, таныйтын адамына қарай бастады.

— Менмін, Маланья кемпір. Мені танымай қалдың ба, — деп күлді Саня, және өзін жігіт дегенге риза болып қалды.

— Саня. Сен қалай өсіп кеткенсін. Қәрі қартая береді, жас өсе береді. Мына үстіңдегің қандай форма, — деп басын шайқап, Саняның қасына келіп пальтоның матасын қарай бастады.

— Жақсы мауыт екен. Қаншаға алдың — деп сұрады кемпір.

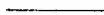
Үйден Саняның анасы мен қарындастары жүгіріп шықты. Олар Саняны қоршап алып бетінен кезек-кезек сүйе бастады, бірін бірі бөліп бірдемелерді сұрай бастады. Анасы ұлын құшақтап бір жылап, бір күлді. Барлығы да жыйналды. Тек Сережа ғана болмады.

— Сержа қалай. Екінші класқа көшті ме, — деп сұрады Саня.

— Көшті. Оны мектебінде мақтайды — жақсы оқыйды. Ертең келеді, әңгімелерің таусылғанша сөйлесерсіңдер, — деп жауап берді кемпір.

— Ертең емес, арғы күні келеді, — ертең сембі емес пе, ал Сережа жексембі күні келеді, — деп сегіз жасар Лиза сөзге араласты.

— Біздің тентек қыздың білмейтіні жоқ, — деп, күліп, кемпір Лизаның бұрымынан тартып қалды.

Екі күннен кейін жолдастар жолығысты. Еңалдымен Саня Сережаға өзінің формасын көрсетті. Ол түймелері жылтыраған мақталы пальтосы мен фуражкасын киді. Бір қолын пальтоның қалтасына, екінші қолын өңіріне салып ауланың ішінде ерсілі-қарсылы жүрді. Сережа бөрененің үстінде жолдасына қарады да отырды.

— Пальто жаман емес, тек ұзындау екен, жүруге кедергі келтіреді.

— Үйренгеннен кейін ешнәрсе етпейді, — деп Саня, оған жәйді түсіндіре бастады: — училище кеңсесінің жа-

рында бұйрық ілінуді тұр, онда шинельдің етегі жерден екі жарым сүйем жоғары тұруы керек, дегенге.

Саня пальтосын шешіп тастап, қара шалбар және сыртынан жезден жасаған доғасы бар былғары белбеу бұныған қара шолоқ бешпетпен қалды.

— Біздің белбеуімізде сіздерге карағанда бір әріп артық. Сізде УҚУ, ал бізде А. В. Р. У., — деді Саня, белбеуінің доғасын сыйпап қойып.

Саньканың «сізде», «бізде» деген сөздерін Сережа көңіліне алып қалды.

— АВРУ-деген не? — деп сұрады ол.

— Александр атындағы Вятка реальды училище, — деген сөз.

— Александр атындағы дегені несі.

— Александрды, патшаны құрметтегендік, — деп сөзді тоқтатты да: — көңілің шапса менің формамды алып көр, — деді.

Сергей пальто мен фуражканы киіп көрді. Фуражка тарлау болып шықты, ал пальтоның етегі жерге тиіп, жеңінен қолы көрінбесе де, кеудесі тарлау болды.

— Сен ряса киген попқа ұқсап кеттің, — деп күлді Саня.

Сережа ауыр, қалың пальтоны шеше бастады.

— Жұр, онан да бізге, училищеге барайық, мен бір нәрселер көрсетейін, — деді Саняға.

— Онда мен көрмеген не бар, — деді Саня жалқауланып. Бірақ Сережамен еріп кетті.

Мектеп ауласына келіп, жерге отыра кетті де, Сережа етігін шеше бастады.

— Не істеп жатырсың.

Сережа жауап қайтарудың орнына, жымыя түсті де, үстіндегі шолоқ бешпетін шешіп тастап, шалбарын тізесінен жоғары көтерді.

Сөйтті де, жүгіріп барып баспалдақтың үстіңгі таянышынан ұстап екі қолымен жоғары көтеріле бастады, азырақ жан-жаққа теңселіп жоғары шықты.

— Бізде гимнастика сабағында мұны тек мұғалім ғана істей алады. Ол офицер, — деді Саня.

— Мен мұны бір жылдың ішінде үйрендім, — деп айқайлап, Сережа жерге түсті, қолын шөпке бір сүртіп алды да:

— Қазір номер екінші фокус — покус көрсетемін, — деді.

Жүгіріп баспалдақтың жанында тұрған жуан бағананың жанына келіп, екі аяғымен шапшаң, асқан шеберлікпен жоғары көтеріле бастады, бағананың басына шығып алып трапецияға қарғып түсті, қолымен азырақ өнер көрсетті де, ақырында басын төмен жіберіп екі рет айналып түсті.

— Маймыл, нағыз маймыл, — деді Санька.

Маймылды ол өмірінде көрген емес-ті, тек маймыл ағаштың басында өте шебер секіріп ойнайды, дегенді білген болатын.

Сережа өзінің барлық фокусын Саняға көрсетіп болғаннан кейін, екеуі шөптің үстіне отырып әңгімеге кірісті.

Саня өзінің мектептегі жаңа жолдастары, мұғалімдер туралы және Вятка қаласы жөнінде айтты.

Оның сөзіне қарағанда, Вятка — Петербургтан сәл ғана кіші үлкен қала. Қаладағы үйлердің барлығы да кірпіштен қаланған, тіпті үш қабат үйлер де бар. Қалалық бақшада таңертеңнен кешке дейін әскери духовой оркестр ойнап тұрады. Ал, шіркеуде архирейдің өзі болады.

Сережа шөптің үстінде жағын таянып жолдасының сөзін бар ынтасымен тыңдап отыр.

Шынында, Вятка түкпірде жатқан провинциялық қала еді, көшелерінде, Уржум сыяқты, майшам жанып тұратын. Күздігүні және жазғытұрым аяқ алып жүре алмастай балшықтан тротуар мен жолды айыру қиын еді. Бұл кезде қалада жүрудің бір ғана әдісі: үйлердің қабырғасына жабысып, терезелердің жақтауын қармалап жүру әдісі бар еді.

— Ал біздің Вяткада да, Уржумдағы сыяқты, үкіметке қарсы адамдар тұрады, — деп сөзін бітірді Саня.

Оның мұнысы дұрыс. Вяткаға, Уржумнан да бұрын, саяси адамдарды жер аударатын.

Саня осымен сөзін аяқтады.

Жолдасына жаңалық айту кезегі енді Сережаға келді. Сережа ойланып қалды.

Саньканы қандай сөзбен қызықтыруға болады — оның өзі уржумдық және УКУ-да оқыды.

Достар азырақ отырғыштың үстінде отырды да, қайтадан Полстоволов көшесіне бет алды.

Үйге келгеннен кейін Саня Сережаға Вяткадан алып келген оқу кұралдарын көрсете бастады.

— Мынау қандай оқу құралы, — деп сұрады Сергей, бір кітапты ашып жіберіп.

— Неміс тілі.

— Немісше оқый білесің бе?

— Оқый да, жаза да білемін.

— Сөйлей аласың ба?

— Азырақ сөйлеймін де.

— Немісше столды не деп айтады?

— Дер тиш.

— Ал отырғышты ше?

— Дер стуль.

— Ал ешкіні не дейді, — деп сұрады Сережа, терезеден ауланың ішінде жүрген кәрі Шимканы көріп.

— Біз әлі ешкі жөнінен оқығанымыз жоқ.

— Менің де немісше оқығым келеді, — деді Сергей, немісше кітаптың бетін аударып жатып.

— Уржумда немісше оқытатын мұғалімдер жоқ, олар тек Вяткада тұрады.

— Оның несі бар. УКУ-ды бітіріп, мен де Вяткаға оқуға барамын, — деп жауап берді Сергей.

Саня сықылықтап жіберді де, онымен таласпады.

Келесі күні Сережа түскі тамақтан кейін жетімдер үйінен әжесіне келсе, Санька вяткалықтан уржумдық бола қалыпты.

Оның шинелін, гербасы бар фуражкасын, шалбарын, шолақ бешпетін, тіпті белбеуін де босқа тоздырып тастайды, деп анасы тығып қойыпты.

Санька ауланың ішінде шолақ шалбарын және өткен жылғы ескі шолақ жеңі бар көйлегін киіп, аяғының кірін күбіге жуып жатыр екен.

— Диірменге барып алабұға аулайық, — деп шақырды Сережа Саньканы.

Санька жүгіріп барып ауыз үйден шелек, қармақ алып шықты, екі дос үйреншікті жолмен диірменге қарай жол шекті. Әуелі екеуі шаңды аспанға шығарып қатар жүрді, содан кейін шелектері қалдырлап, қармақ саптары солқылдап жерге тигенше жарысты.

— Сен Вяткада балық аулауға бардың ба, — деп сұрады Сережа, екеуі келіп диірмен түбіндегі бөгеттің жағалауына отырғаннан кейін.

— Бардым, — деп көңілсіз жауап берді Санька, қармағын суға лақтырып.

— Вяткада қандай балық бар екен?

— Қойшы, сен осы Вятканы. Балықтың бәрі балық емес пе... Біздің Уржумдағы алабұға, бәлкім, ондағыдан семізірек болуы мүмкін.

Санька Вятканы қаншама мақтаса да, оған Уржум жақсы екенін Сережа осы жерден әбден түсінді.

Июльдің аяғына дейін Санька Вятка туралы, өзінің АВРУ жайын бір де ауызға алмады. Тек, Вяткаға жүрместен бір апта бұрын анасы оның киімдерін сандықтан алғанда:

— Жаз да өтіп кетті-ау! Енді көп кешікпей Вяткаға жүру керек,— деді.

XVI ТАРАУ

ЕКІНШІ КЛАСС ОҚУШЫСЫ

Саня қайтадан Вяткаға, өзінің АВРУ-ына, жүріп кетті. Ал Сережа өзінің Уржумында, Воскресенье көшесіндегі «панасыз балалар үйінде» қалып қойды.

Бір аптадан кейін, он бесінші августа, УҚУ-да оқу басталуы керек.

Жұрттың барлығы екінші класта оқу қыйын болады, тағы да бір пән, география оқуы бір сағат кеш бітеді, деп жүрді.

Орыс тілінен, бірінші кластағыдай оқығаныңды қайталап айту емес, шығарма жазу керек. Бұл — барлығын да өз басыңнан «ойлап» шығару керек деген сөз.

Сөйте тұрса да, Сережа класқа жайдары жүзбен кірді. Қала балаларындай емес жетім балалар үйіндегілерге мектептің қадірі ерекше еді. Олар мұнда өздерінің «па-

жасыздар үйінің» балалары екенін кейуақытта ұмытып
ға кететін.

Сережа класта терезенің жанындағы екінші партадан
орын алды.

Бірінші сабақ орыс тілі болды. Ол әдеттегісінше бас-
талды. Никифор Савельевич класқа, сол қолына папка
ұстап, оң қолын сермей, тез басып, өткен жылғыдай
келіп кірді.

Оның көйлегі бұрынғыдай ақ емес, қызғалдақтың,
масақтың суретін кестелеп, басқа түсті матадан жа-
салыпты.

Екінші жағынан Никифор Савельевич жаз бойы күн-
ге күйіп қарайыпты, тіпті шашын алып тастаған оның
жалтыраған басы да қарайын депті.

— Ал, достарым, қыдырдыңдар ма, дем алдыңдар ма?
— деп сұрады Никифор Савельевич, ісініп-кеуіп. Сөйтті
де,— қыдырдыңдар, дем алдыңдар. Енді оқыймыз,— деп
өзі жауап қайтарды. —Қане, достарым, бүгін, алғашқы
күні, класта отырып «Біздің аула» деген тақырыпқа ойдан
шығарма жазыңдар,—деп Савельевич орындыққа отырды.

Оқушылар үрпісті де қалды. Мектеп ауласы туралы
жазу тым қиын емес қой. Тіпті, оқығаныңды қайталап
айтып беруден де жеңіл, мұнда оқығаныңды есіңе сақта-
уың керек, ал ойдан жазғанда оның керегі жоқ. Терезеге
қара да жаза бер.

Былай деп бастауға болады: «Біздің аула тап онша
үлкен емес. Мектеп ауласының оң жақ бұрышында отын
қойған сарай тұр, сарайға қарсы гигант, оған жалғас
трапеция тұр...» — деп әрі қарай жаза беру қажет.

Мектеп ауласы жөнінде шығарма жазу жеңіл болса
да, балалар оны ұзақ жазды.

Ал, Сережа, бұрын оқығанын қайталап бірінші айтып
беретін болса, бүгін шығармасын Никифор Савельевичке
звоноктың алдында, Филипповпен бірге берді. Никифор
Савельевич балалардың дәптерлерін жыйнап үйіне алып
кетті. Үйінде қарап, ертең таңертең әкеліп беруге уәд-
берді.

— Сіздердің шығармаларыңыздың ең жақсысын, дос-
тарым, мен оқып беремін, — деді Морозов, кластан шы-
ғып бара жатып.

Ертеңіне Никифор Савельевич класқа келісімен-ақ:

— Қостриков Сергейдің «Біздің аула» деген шығар-
масын тыңдайық, — деді.

Сөйтті де, үстінде жатқан дәптерді ашып «Елесті» жырғадай дауыстап, кемеліне келтіріп оқып бастады.

Шығарма бүкіл класты таң қалдырды. Шығармада ауладағы үлкен ағаштардың түбінде шөп өсетіні, гүлдің көптігі, алаңға құм төселіп тастағаны, трапецияның, отырғыштардың, гиганттардың көк сырмен боялғаны, ауланың ортасында үлкен әлпеншектің тұрғаны айтылған. Шығарманың ішінде отын қойған ескі сарай туралы бір ауыз жазылмаған.

Никифор Савельевич шығарманы оқып шыққанша шыдамай, балалар терезеге үңіле карады. Олар терезеден шаңы аспанға шыққан кішкене ауланы, жапырағын ешкі жеп қойған теректі, ескі гиганттың жел шайқап тұрған, буындап байлап тастаған, шіріген арқандарын көрді.

— Барлығын өтірік жазған, бізде мұның бәрі де — отырғыш та, әлпеншек те жоқ, — деп күңк ете қалды Шемеков.

— Мүмкін, болатын шығар! — деп жауап берді Костриков, жәй ғана.

— Болады! — деді арт жақта отырған балалардың біреуі.

— Өте жақсы жазылған шығарма, — деді Морозов.

Кластағылар жым-жырт бөлді.

Сабақтан кейін Морозов Серезжаны шақырып алып:

— Сен кітап оқуды жақсы көремісің? — деп сұрады.

— Қызық болса жақсы көремін.

— Қандай кітаптарды оқыдың?

Серезжа өзіне ұнаған үш кітапты атап өтті. Оларды мектеп кітапханасынан алғанын айтты. Олар: Аксаковтың «Багров немересінің балалық шағы», Лажечниковтың «Мұздан жасаған үй» және «Робинзон Крузо» деген кітаптар еді.

— Ал, туған, ертең сабақтан кейін маған келіп кет, мен саған бір жақсы кітап берейін, — деп уәде берді Никифор Савельевич.

Серезжа қуанып кетті. Мектеп кітапханасындағы кітаптардан ол өзіне керегін сұрыптап алған болатын. Қазір оқығанын ешнәрсесі жоқ еді.

Қалада төрт кітапхана бар. Оның үшеуі: қалалық, земстволық және жеке адамның қарауындағы бір кітапхана — Воскресенье көшесінде, ал бір кітапхана — оқу үйі Қазан көшесінде болатын. Оларға балаларды көп

жібермейтін. Тек, Қарап көшесіндегі оқу үйіне — кітапхана-
наға алда-санда жіберетін.

Кітапхананы кемпір кейде екі-үш балаға кітапхананың бір бұрышында отырып алып (оқу үйінен үйге алып кетуге кітап берілмейтін, тек кітапхананың ішінде оқуға, қарауға болатын) сурет қарауға рұқсат ететін.

Кітапханашы кемпір кітап берердің алдында балалардың қолын қарап алатын. Егер де қолдары кір болса, кітапты бүлдіріп тастайды деп бермейтін. Бірнеше баланы сөйлейді, күбірлейді деп, бір стол айналасына отырғызбай әр жерге бөліп-бөліп отырғызатын.

Серезжа кемпірден көбінесе «Нива» немесе «Жаратылыс және адамдар» журналының бір жылдық номерлерін алатын. Бұл журналдарда түрлі суреттер, кішкене әңгімелер және мақалалар басылатын. Серезжа бұларды өзіне берілген жарты немесе бір сағаттың ішінде оқып шығатын.

«Нива» журналында түрлі суреттер көп басылатын. Олардың ішінде кейде — «Тау ішіндегі қорған» немесе «Бенгал жолбарысын аулау» сыяқты қызықты суреттер кездесетін. Кейде адамды жарытпайтын — түрлі өсімдіктер мен гүл сатып отырған әйелдердің суреті табылатын.

«Жаратылыс және адамдар» журналында мүлдем бақаша еді. Оны бас алмай оқыйсың.

Оның бір суретінде «Жанартаудың жалын атуы» көрсетілген. Өте қорқынышты сурет. Жанартаудың аузынан будақтап қара түтін, жалын шығып жатыр. Түтін шығып, жалындап жатқан таудан үлкен-үлкен тастар атылып шығып жатыр, таудың етегіне тамырымен кұлап түсіп жатқан ағаштар. Таудың бауырында апаттан қашып қолдарына балаларын ұстап ойран-кестен болып жүрген ерлер мен әйелдер. Серезжа, әсіресе, «Кеменің апатқа ұшырауы» жөніндегі суретті ұзақ қарайтын.

Үш дінгекті кеме қыйсайып жатыр. Оның палубасы мен каютасына су толған.

Суга батып бара жатқан кеменің жанында тулаған толқынмен арпалысып желкенді кемеге мініп кетіп бара жатқан жолаушылар мен матростар. Бұлардың барлығы да жалаңашқа жақын, — сірә кеменің суга батуы түнде болса керек. Жүздерінде қорқыныш, дағдару белгісі бар.

Тек бір адам ғана сабырлықпен тұр. Ол өзін сақтап қалуды ойламайды да. Ол адам — кеменің капитаны. Ер, батыл капитанның қолында дүрбі, ол қыйсайып суга ба-

тып бара жатқан көпірдің үстінде тұрып ақырғы командасын беріп тұр... Суреттің астындағы сөзден Сережа кеме суға батса, оның капитаны ең ақырында шығуы керек екенін білді. Теңіз заңы осылай. Сережа уәделі күні Никифор Савельевичтен кітап алды. Ол Жюль Верннің «Капитан Гранттың балалары» деген шығармасы еді.

Кім білсін, — бұл капитан Грант өз өмірінің ішінде, суреттегі суға батқан кемеңің капитанына қарағанда басынан аз қауып өткізбеген шығар? Бұл қандай капитан және оның балалары қандай, соны тезірек білу керек!

Сол күннің кешінде Сережа жетімдер үйінде үлкен ағаш столдың үстінде ұзақ отырып Жюль Вернді оқыды. Ол шам сөнгенше оқыды, тіпті қараңғыда ол теңізді, желкенді кемеңі және тағы адамдары бар аралдарды есіне түсірді.

Ертеңіне Сережа «Капитан Гранттың балаларын» училищеге алып барды. Демалыс кезінде аз да болса оқырмын деп ойлады.

Сережаның жолы болды. Бірінші дін сабағы еді, қарт молда тәрбие ем болмаған тентек бала туралы нақыл сөз айтты. Молда күндегідей класты қыдырмай өз орнында отырып сөйледі. Сережа партадан ептеп кітапты алып, звонок болғанша оны білдірмей оқып отырды. Демалыс кезінде де кітапты қолынан түсірмей терезе алдында тұрып оқумен болды.

Оны балалар қамап алды.

— Қостриков, қызықты кітап па? — деп сұрады балалардың біреуі, оның нығынан кітапқа қарап.

Кітаптың атын мұқабадан оқуға болмайтын еді, өйткені Сережа, мұқабаны кірлетіп тастаймын деп қорқып, оны жетімдер үйінің ас пісірушісі Дарья берген қант ораған көк қағазбен тыстап алған болатын.

— Қызық болғанда қандай! Бас ала алмайсың, — деді Сережа.

Мұны айтқаннан кейін балалар оны бұрынғыдан бетер қамап алып, өзі оқып шыққан төрт тарауды түгелімен айтып беруін сұрады.

— Бұл кітаптың соңына түскесін енді ол септі нашар шығарады! — деді Чемяков, звоноктан кейін класқа кетіп бара жатып.

Сережа «Капитан Гранттың балаларынан» ешбір бәлеге ұшыраған жоқ.

Оқу өз кезегімен жүріп жатты.

Демалыс кезінде Никифор Савельевич әлде қалай класқа кірді, партада Сережамен қатар Филипповтың отырғанын көрді. Екеуі де қып-қызыл, қабақтары қатыңқы. Не ұрысқанын, не төбелескенін білмейсін!

Тіпті Филипповтың майлап қойған шашы үрпийн кеткен.

Сергей Филипповқа қарағанда мүлдем бала, оның төбесі Филиппов бешпетінің екінші түймесіне сәл ғана жететін.

Морозов есік алдына тоқтай қалып, олардың не сөйлесіп отырғанын тындады.

Тыңдаса, жалғыз Сережа ғана сөйлеп отыр, ал Филиппов терезе жаққа қарап, үндемей көзін сүртіп отыр.

— Мұнан кейін екеуін қосасың, — дейді Сережа Филипповтың құлағына сыбырлап, — сөйтіп, өзің іздеп отырған екі жаяу адамның бірге жүрген шақырымын шығарасың, ал осыдан кейін алып тастайсың. Мұнан кімнің қанша жүргенін білесің, ал онан әрі...

— Ал онан әрі, демалыс кезінде кластан шығу керек, — деді Никифор Савельевич партаға жақындап келіп.

Екеуі де селк ете түсті.

— Неге класта отырсыңдар?

Филиппов пен Сергей жауап қайтармады.

— Класта неге отырсыңдар деймін?..

— Я, мен Костриковпен бірге есеп шығарып отырмын, — деді Филиппов күбірлеп.

— Көзіңнен жас неге шыққан? Неге жыладың?

— Жәй, әшейін! — деді Филиппов.

— Қалайша жәй?

— Белбеуімнен мықтап ұстап алып, есепті шығарғанша кетпейсің, деп мені коридорға жібермей отыр.

Күлкісін әрең басып, Никифор кластан шығып кетті.

Сережа Костриков сүйікті оқушы болды. Жатқа жазудан балалар көп қате шығарып, Никифор Савельевич сабақты тастап, сарт еткізіп есікті жауып кетіп қалған күндерде кластағы бүкіл балалар Сергейді қоршап алып:

— Костриков, бар Никифор Савельевичті шақырып кел. Сен шақырсаң келеді, дейгін...

Балалар сөзін бітірместен-ақ Сергей істің мәнісіне түсініп, мұғалімдер бөлмесіне жүгіретін. Бірнеше минуттан кейін Никифор Савельевич класқа қайтып келетін.

Мұғалім көзін сығырайтып, қолын артына ұстап клас-

та әрлі-берлі жүргеннен кейін, ортаға келіп тоқтап, сүйк қолын жоғары көтеріп:

— Сендерге бір қызықты кітап оқыйын деп келіп едім, онымнан айныдым, енді оқымаймын. Оқымаймын! Сабакты даярламағансындар. Достарым, сіздерге риза емеспін! Көңілім қалды! — дейтін.

Осы сөзден кейін Никифор Савельевич шығуға ыңғайланып есікке қарай жүретін. Барлық оқушылар парталарынан ұшып түрегеліп Морозовқа жүгіретін.

— Кешіріңіз, Никифор Савельевич, біз енді мұны қайталамаймыз. Бізге бірнәрсе оқып беріңіз, кешіріңіз, — деп шулайтын балалар.

— Олай болса, жарайды! Оқыйын. Бірақ жалқауларға емес, нығында басы барлар үшін оқыймын. Достарым, бас ойлау үшін бітеді, майлап, сәндеп кекіл қою үшін бітпейді!

Никифор Савельевич бұл сөзді айтқанда барлық оқушылар бұрылып Филипповқа қарайтын.

XVII ТАРАУ

СПЕКТАКЛЬ.

Сережаның УКУ-да оқығанына екі жылға, жетімдер үйінде тәрбиеленгеніне бес жылға таянды; тап осы кезде барлық балаларды толқытқан бір оқыйға болды. Жетімдер үйіне арналып жана үй салынды. Үй салуға ақшаны уржумлық купентер берді, оларды Константин поп «мейірбанды адамдар» деп атады.

Жетімдердің ескі үйі әлдеқашан тозығы жетіп, құлауға жақындаған жаман үй болатын. Жұрт бұл үй құлап тәрбиеленушілерді басып қала ма деп қорқатын.

Жана үйлі ағаштан, ауланың ішіне, ескі үйдің жанынан салды. Көптеп бері жетімдер үйінде, жаңа үйге көшкендегідей оқыйға болған жоқ еді.

Қанша айтсаң да жаңа үйдің аты жаңа ғой. Сондағы өмір де, бұрынғыға қарағанда, бәлкім жаңа болар.

Бірақ жаңа үйдің ескіден артығы шамалы болды.

Бөлмелері кішкентай, жататын үй тығыз, қойкамен лық толы. Дәретхана, ескі үйдегідей, салқын және қараңғы жерде; ас пісіретін үймен жапсарлас қабырғада,

балаларға әлдеқашан таныс, беті-қол жуғыш орнатылған. Қошп келген күннің ертінде-ақ коридорда жөке мен қуырған бияздың исі мүлкіп кетті.

Жаңа үйдің ескіден айырмашылығы оның бөренеден салған қабырғасы әлі қарайып жетпей жас ағаштың исі шығып тұрды, пешті көбірек жаққан күндері смола тамшылап тұрды.

Жетімдер үйінің жаңа үйін көруге кем-тарларға көмектесетін Уржум қоғам советінің председателі — Польшнердің өзі келді.

Бұл — көзілдірік киген, ұзындау келген, шолақ бешпет киген кәрі және сол қолын артына ұстап, ептеп басып жүретін бүкірлеу келген адам болатын.

Жетімдер үйіндегілерге ол тіл қатпады, бәлкім, оларды тіпті байқамаған да шығар. Басын жерден алмай үйді бір айналып шықты да, келгендегісіндей кетті де қалды. Жетімдер үйінің ас пісіруші әйелі Дарья, бұл арақ ішпейтін, қыз мінезді, қарапайым ғана адам, ол келіп кеткеннен кейін жаңа өмір басталады, деді.

Бірақ Польшнерден ешнәрсе шықпалы, жетімдер үйінің өмірі бұрынғы қалпымен жүре берді. Бұрынғылай ташертең балаларды Дарья келіп оятып жүрді, жұма және сәрсембі күндері балалар кулаға мен бұршақтан жасаған быламық ішіп жүрді, бөлмашы іске балаларды жазалау — асқананың бұрышына тұрғызу қалған жөк, кешкі тамақ бітісімен-ақ шамды сөндіріп тастайтын болды. Мұнысы, әсіресе, Срежаға батып жүрді, ол кітап оқымайтын болды.

Ал, Никифор Савельевич оған тамаша кітаптарлы, Гогольдің, Тургеневтың шығармаларын да, Некрасовтың өлеңдерін де беріп жүрді.

Таң білініп жарық жаңа ғана түсе бастағанда-ақ Срежа орнынан тұрып, көпеге оранып алып терезенің алдына отырып кітап оқыды.

— Үй әруағы сыяқты терезенің алдында отырады да қояды, адамды қорқытпандық басқа ешнәрсесі жоқ. Тұра тұр, бәләм, Юлия Константиновнаға айтармын, өзі де ұйқтамайды, жұртқа да ұйқы бермейді дермін, — деп Пашка абай-қоқай салатын.

Осы жылдың қысында, жаңа жылға қарсы, Юлия Константиновна балалардың күшімен спектакль қойғысы келді. Ол «Жетім» атты қайғылы пьеса тандап алды.

Бұл пьесада анасы өліп жетім қалған қыз туралы жазылған. Жетім қызды орман күзетуші қарт тәрбиеге баулап, оның күні қараң болады. Осымен пьеса аяқталады.

Балалардың барлығы да пьесада ойнағысы келді. Жетім қыздың ролі Наташа Қозловаға тиді, қалған қыздар оны көре алмады. Кішкентай, арықтау қолмен Наташаның даусы жетімдер үйіндегілер арасына жайылған болатын. Басты ролі бұған берудің себебі, жетім қыз пьесада әңгі көп салатын. Орманның қарттың ролі Пашкаға тиді, бұл өте қызықты роль еді.

Спектакльге ұзақ даярланды. Репетицияны есікті қаты жауып алып, кеңседе өткізіп жүрді. Спектакльге қатыспайтындар, бірақ оны ойнағанды көргісі, тыңдағысы келетіндер жабулы есіктің сыртында тұрып тыңдайтын.

Репетицияны күніне екі, тіпті кейде үш рет өткізіп жүрді. Пьесада ойнап әдеттенбеген балалар шаршап және сөздерді шатастырып жүрді. Репетицияның біреуінде «артистердің» ішінен скеуі еңкілдеп жылап жіберіп, сөздерін қайталап айтпай қойды.

Юлия Константиновна ашуланды. Репетициядан кейін кіші артистерді асхананың бұрышына тұрғызуға бұйрық берді.

Мұнан кейін артистер пьесаға қатыспағандарды көре алмайтын болды.

Пьесаны үш апта даярлады — репетиция өткізді, сахна даярланды: алыстан қараған адамға үлкен қара жаман тәрізді, қақпағы бар орыстың үлкен пенінің көрінісі және ашылмайтын есігі бар үйдің қабырғасының көрінісін жасады.

Көптен күткен жана жыл да, онымен бірге спектакльдің қартын күн де жетті. Артистердің жүректері қобалжып, тіпті таянбаған тамақ та, жетімдер үйіндегілердің сүйсініп жейтін тамағы, қуырған картошкені де жей алмады. Наташа Қозлова біреде коридорға шығып, біреде үйге кіріп әбігерге түсті, күбімен мұздай су ішті. Қорқынышты оның денесі бір күйді, бір салқындады. Түс кезінде тіпті даусы қарлығып шықпай қалды.

Юлия Константиновна алғашында ұрысты, соңынан бірнеше ішкі жұмұртқа ішуге бұйықты.

Пашка күнібойы коридорда жүріп, ролінің сөзін жаттап отырды.

— Айналайын, кішкентай жетімегім, — деп оқыды ол,

мойнын созып. — Енді сен жалғыз емессің. Менімен бірге тұрарсың қартты бағып-бағарсың...

Пашка өз рөлімен айналысып жүргенде Сережа да жұмыстан бас ала алмай жүрді.

Юлия Константиновна оған шымылдық ілулі тапсырды. Бұл тапсырма аса қиын емес — жарға екі шегені қағып жібер де оған арқанды байлап, екі-үш одеялдан қосып тіккен шымылдықты кере сал.

Бірақ Сережаның қолында ең бастысы болмады. Тапқан шегелерін тот басып кеткен, майысып қалған шеге болып шықты. ол қақса жарға өтпей, майысып қала берді, онын үстіне арқаны да жидіп кеткен болды. Мұндай арқанға шымылдықты ілсе сол сәтте үзіліп кетеді.

Сережа ауланы аралап шеге іздеп кетті. Бір мезгілде сарайдың бір бұрышынан бір жәшік шеге тауып алды. Шеге азырақ тот басқаны болмаса, жақсы болып шықты. Сол сарайдың ішінен, сынған шаналардың арасынан Сережа ұсталмаған, жана арқан да тауып алды. Бұл арқанды көргеннен кейін Дарья дереу:

— Спектакль біткеннен кейін арқанды мен алып, кір жаямын, — деп жабысты.

Кешке жақын жетімдер үйіндегілердің барлығы да аяқтарынан тік тұрды. Балалар асханадан ұзын-ұзын отырғыштар тасыды, қыздар одеялдан асығып шымылдық тікті, Сережа Костриков, аулашы Палладий және Васька Новогодовпен бірге сахна кұрды.

Сағат алтыда қонақтар келе бастады.

Еналдымен жетімдер үйінің қамқоршысы, шолақ бешпет киіп, кеудесіне медаль таққан ұзын бойлы жуан купец Харламов, онымен бірге қаламын басқан сайын секеңдеген біз мұрынды, басын жан-жағына бұлғап тастап, атылас көйлек киген қатпа әйел келді. Бұлардан кейін қолын жүн басып кеткен еңкек доктор, бұған іде-шала тоқыған көйлек киген екі кемпір келді. Кемпірлер өздерімен бірге немерелерін — бұрымына қызыл лента байлаған ақсары қызды және қалың ақ жағасы бар көк мақпалдан жасаған шолақ бешпет киген баланы өтірік келді. Балалар еңкімнен де тайсалмастан, сықылықтап күле бастады, коридорда бірін бірі қуып ойнауға кірісті.

Қонақтарды бірінші, екінші қатардағы стульдарға отырғызды. Жетімдер үйіндегілер арттағы биік отырғыштарға орналасты. Артистер бояу жағынатын үйден бір үйдің қатты күлгені, аяқтың дүбірi естілді. Ол үйде бар-

лық артистер, Юлия Константиновнаның Пашкаға жөкеден жасаған сақал байлағанына танданып жатыр еді. Пашка сақалды төмен тартып қояды, сөйлеуге, тіпті дем алуға кедергі келтіріп тұр, таспа жағымды қысып бара жатыр деп қыңқылдайды, құдайға сығыналы.

Ақырында, балаларды тамаққа шақыратын, қоңырау да соғылды. Бұрыш-бұрышына жетімдер үйінің дөңгелек мерін соғып тастаған одеялдардан тігілген шымылдық та серпіле барып ашылды.

Жетімдер үйіндегілер, демдерін ішіне алып, көзін сахнадан айырмайды.

Қалың қағаздан жасаған печь пен үй қабырғасының арасындағы кәдімгі терезенің алдында қолымен басып тіреп сарафан киген жетім қыз терезеге қарап отыр. Бір минуттай шамасы отырғаннан кейін, жетім қыз, репетицияда үйреткендей, екі рет күрсініп жіберді де, қолын кеудесіне ұстап дірілдеген, жіңішке дауыспен:

Әке, шеше, апа, аға, туысқан —

Бірі де жоқ, тас жетімнің күні не.

Күн көре алмай кең дүниеде, мұң қысқан

Күңренеді сорлы жетім күніге, —

деп ән шырқап жіберді.

Жетімдер үйіндегілер ауыздарын ашып тындап отыр. Отырғыштын ең шетінде құшақтасып отырған екі қыз солқылдап жылап та жіберді.

Сахнаға, жетім қыздың жауыз көршісі ролін ойнайтын, Катя Столярова шықты. Ол екі қабат, көйлегінің ішіндегі жастық түсіп кетпесін деп қорқып, оны екі қолымен ұстап тұр.

— Катя ғой, Катя ғой!.. деп күбірлесті жетімдер үйіндегілер.

Жауыз көрші әйел жетім қызды бір-екі шапалақтап, шапалақтап жіберді де үш байлам отын жаруға және өзеннен алты шелек су әкелуге бұйырды. Жетім қыз омыраушасына көзінің жасын сүртіп жіберді де алғашқыдан да зарлы өлең айтты. Пьесаның ақырында сахнаға орманшы Пашка шықты. Оның үстіне кигені жетімдер үйінің қысқы пальтосы және аулашы Палладийдің құлақшын бөркі. Иығына ағаштан жасаған мылтық іліп алған.

Пашкаға карасаң күлкің келеді. Кеудесін жөкеден

жасаған сақал, еріні шығыршықтап, жоғары қайырып тастаған мұрт басып кеткен.

— Жетім қыз, аманбысың, — деді орманшы, залда отырған адамдарға арқасын беріп.

Оның ойын көрушілерден именетіні көрініп-ақ тұр.

— Жұртқа кара, жұртқа кара, — деп сыбырлады Юлия Константиновна, сахнаның ар жағынан, мұның даусын залда отырғандардың барлығы естіді.

Оны жалғыз Пашка ғана естімеді.

Шымылдықтың қасында тұрған Серсежа, жаңа ғана толы бір шелек су алып келген адамдай, қорыққаннан Пашканың қолы қалтырап тұрғанын көрді.

Біраздан кейін Пашка жайланып алып, рольді ойнауға кірісті. Ол барған сайын қолын сілтеп, даусын қаттырақ шығарып сөйлейтін болды. Ол қалың пальтодан ыстықтады. Бөркін алып желкесін қасылды. Жұрттың бәрі Пашканың төбесінен, қоянның құлағындай тікірейген, жөке сақалды байлаған қызыл таспаның үшін көрді. Залдағылар күліп жіберді.

— Шымылдық, шымылдық! — деп сыбырлады Юлия Константиновна.

Сергей, етігін тарсылдатып, сахна арқылы жүгіріп барып шымылдықты түсірді.

— Кане, сен ақмақ, неге бөркінді алдың? Бүкіл пьесаны бүлдірдің, — деп Юлия Константиновна Пашканы төптешке алды.

— Жаман терлеп кеттім, — деді орманшы.

Спектакльден кейін қамқоршы әйелдер, жыйналып тұрған жетімдер үйінің балаларына:

— Бала, сенің атың кім? — деп сұрады Сергейден, атлас көйлек киген қатпа әйел.

— Сергей.

Қаным Сергейдің басынан сыйпады.

— Әй, шашың қандай қатты еді. Сірә, ашушаң шығарсың? — деп сұрады әйел.

— Ашулымын, — деп көңілсіз жауап берді де, Сергей терезеге қарай айналып кетті.

— Астагыпыралла, қандай тағы еді! — деп дем алды да, басын шайқады әйел.

Спектакль болған күні балалардың бірсыпырасы көпке дейін ұйықтай алмады. Барлығы да көйлегінің ішіне жастық тығып алған Катя Столярова мен орманшы Паш-

каны ойларына түсірді. Ал, Пашканың өзі аударылып, төңкеріліп жатты. Пашка мен қатар жатқан Сергей, оның бірдемелерді айтып сөйлеп жатқанын естіп, тыңдай қалды.

— Спектаклі кұрысын, — деп күбірледі Пашка.

— Паша сен жақсы ойнадың, — деді Сергей. — Тек бөркінді неге алдың..

Пашка оған сөзін бітіргізбей аяғымен теуіп жіберді.

XVIII ТАРАУ

БҮЛ ҚАЛАЙ?

Оқу жылының аяғында Константин поп кенестен шіркеу хорында Сергейдің жырлау қабілеттілігін байқағысы келді.

Үлкен перемен кезінде поп, терезе алдында кітап оқып тұрған Сергейдің жанына келді.

— Сен тек ақ сүйектердің әнін саласың ба, немесе шіркеу әндерін де білесің бе? — деп сұрады поп.

Сергей ие деп жауап беруді білмей қалды. Поп — Константин оның басын сыйпап:

— Сенің даусың керекті — өте көтеріңкі дауыс. Кеше мен сенің су жағасында ән салып отырғаныңды естідім. Таза дауыс... Ертеңнен бастап шіркеу хорына қосыласың, — деді.

Сережаға шіркеу хорына қосылуға тура келді. Онда

жыйырма адам қосылып айтатын. Оның тоғызы жетімдер үйінің, қалған он бірі қаланың адамдары болатын. Олар сембі күні кешке және жексембі күні түскі дұға да ән салатын. Шіркеу мінбесінде тұрып ән салу пайдалы болатын. Біріншіден, ән салатындар айына отыз тыйын алатын; екіншіден, ән салып болғаннан кейін майшамның қалдықтарын алып, онан домалақ-домалақ балауыз жасап алуға болатын, онымен лақтырысып ойнауға, қорғасын болмағанда асық, топай құюға болатын. Ән салудың бір жаман жері — жаңылып қалсаң хер басқарушы камертонмен басқа ұратын.

Сергей ән салып тұрғанда жан-жағына қарап келген кеткендерді байқап отыруды жарататын. Алдыңғы қатарда бай және жақсы киінген адамдардың, олардан кейін қарапайым адамдардың тұратынын, бақыр, албажұлба киінгендер бұрыш-бұрышқа сығылысатынын Седрежа әлдеқашан байқаған болатын-ды.

Амвоның екі жағында көк мақпалмен қаптап тастаған екі жұмсақ орын, оның алдында еденге төсеп тастаған алашубар кілем.

Сергей, бұл орындықтарға жексембі күні де, сембі күні де үнемі бір адамдардың; уржумдық екі купецтің әйелдері балаларымен келіп отыратынын көріп жүрді. Поп Патша бөлмесінен кресті алып шыққанда, купецтер әрқашанда бірінші болып піскейтін, олардың артынан басқалары келетін. «Бұл қалай? — деп ойлайтын Сергей — осылай әдейі істей ме екен немесе абайсызда бола ма екен?».

Бір күні, түскі намаз алдында купецтер отыратын жердегі кілемнің үстіне көзі сығырайған қарт келіп тұрды, сірә Николай солдатты болуы керек, — әскери формасы бар, қолына таяқ ұстаған. Сол сағатында-ақ оған шіркеу старостасы жүгіріп барып, бірдеме айтты. Әлгі қарт асығып кілемді босатты.

Мұның барлығын көріп тұрған Сергей шіркеу старостасы Чемяковтан істің жәйін сұрады.

— Өмірде әркімнің өз орны бар, балам. Өлген адамдар да тәртіппен жатады. Кім бай болса — сол шіркеуге жақын көміледі, ал кедейлер аулақ жерге, тіпті шарбақтың сыртына қойылады. Ал, мұнда не дегенмен тірі адам ғой. Оны түсіну керек, — деп жауап қайтарды шіркеу старостасы.

Бұл жауаптан Сергей ешнәрсе түсінбеді, дін сабағында реті келсе Константин поптан сұрап алуға ұйғарды. Өйткені шіркеу құдайдың үйі, құдай алдында барлық адам бірдей деп поптың өзі айтып еді ғой.

Міне, теңдік, біреулер жұмсақ орындықта отырады, ал кейбіреулері есік алдында сенделіп жүреді де қояды.

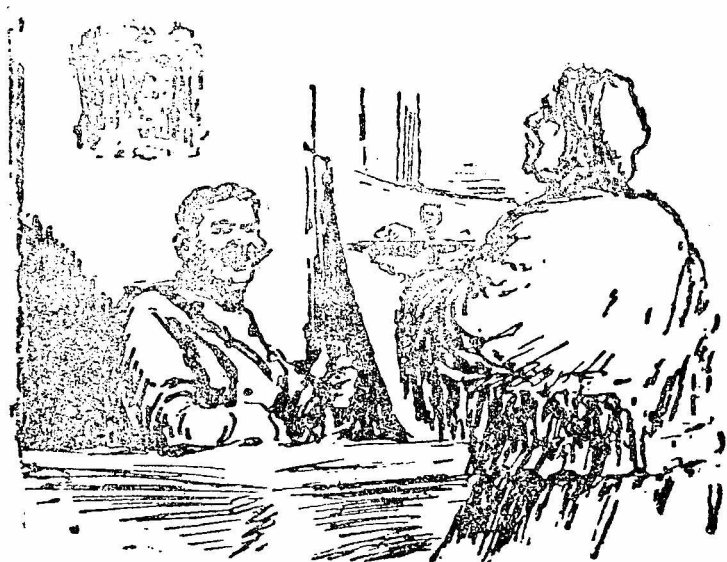
Сергей мұны сөзсіз сурап алған болар еді, амал канша, Константин поптың сұрақ бергені үшін бір баланы жүгіндіріп отырғызғанынан қорқып, ойынан қайтты. Ол бала: «Жердегі құдай үлкен бе немесе көктегі құдай үлкен бе?» — деп сұрап еді.

Бірақ Сережа мұнымен тынып қалмады. Әжесі Маланьядан сұрауға ұйғарды. Ол шіркеуге барып жүр ғой, шіркеу тәртібін білетін шығар.

Сережа, сірә, сұрақты қолайсыз кезде берген болуы керек: әжесі еден жуып жатып кейіп, жөнді жауап қайтармады, шіркеу старостасы сыяқты.

— Кедейлердің өмірі жокшылық, әлсірей беру, ал байлардікі сыланып-сыйпана беру... Сережа оқуға тырыс, оқы. Мүмкін сен де адам қатарына қосыларсың, — деп түсініксіз жауап берді.

XIX ТАРАУ

УРЖУМ НАЧАЛЬНИКТЕРІ

Сережа УКУ-ды бітірген жылы полицияның Дергач деген надзирателін кім екені белгісіз біреу урып, зәбірлеп тастапты.

Оны Уржумнан екі шақырым жердегі, солдат орманы ішінде, жолдың жанында қорыққанынан шалажансар болып жатқан жерінен тауып алады.

Оны мықтап сабапты, сірә, кім де болса біреу надзиратель үшін жұдырығын аямаған тәрізді.

Таңертеннен кешке дейін уржумдықтар бір-біріне жаналықты жеткізумен болды.

— Естідіңдер ме, Дергачты өліміші етіп сабап кетіпті! Воскресенье көшесіндегі купештер колдарын сілтөп:

— Апырай, бұл не деген ғажап?.. Надзирательді сабап кету деген сұмдық қой!.. Ақыры қайыр болса жарар еді. Немен тыңар екен? — деп жүрді.

Полстовалов көшесіндегі бес терезелі кішкентай үйде де бұл оқиға талқыланып жатты.

Түнгі қарауылшы шал Владимир Иванович, Маланья кемпірді бір атым насыбаймен сыйлап жатып:

— Бұл неткен іс! Базарда, мұны саясатшылардың ісі десіп жүр. Олар Дергачтан кегін алды. Дергач оларға аюдай тиетін, — деді.

— Жоқ, саясатшылардың ісі емес, — деп басын шайқалды кемпір. — Саясатшылар жұдырықпен ұрмайды! Бұл ұрылардың ісі.

— Өзі не қылса, оған да соны істеген, — деді Устинья Степановна Самарцева, — Дергач арам, жауыз адам. Қайта оны өлтірмеген. Тұра тұрсын, оның көретіні әлі алда, қан сорғыштың.

Сережа бұлардың әңгімелерін тындап, үндемей отырды: «Кім ұрса ол ұрсын, — мейлі саясатшылар ұрсын, мейлі ұрылар ұрсын, бәрі бір емес пе. Ол полицияның адамы, оған керегі де сол».

Қалада полиция адамдарын, мас адамдар болмаса, ашықтан-ашық ешкім боктаған емес, сөйтсе де балалар олардың тұзы жеңіл екенін білетін.

Жаздыгүні балалар, полиция дамадры көпірді немесе орман арасындағы жолды жөндеуге тұтқындағы бір топ адамдарды алып бара жатқанда олардың артынан қалмайтын, ізіне түсетін.

Балалы үйдің ұрлығы жатпайды. Олар даусы қарқылдаған надзирательдің түрмеде жатқан адамдарға каторжниктар, улы жыландар деп ақырғанын талай естіген болатын. Уржум түрмесінен солдат орманына дейін, жолшыбай түрмеде жатқандарды балағаттап, сөгіп баратын. Түрмедегілер жұмысқа келіп кіріскенде, Дергач олардың арасында тұрып алып:

— Қыймылдаңдар, шайтандар! Уйқтап қалдыңдар, улы жыландар, — дейді.

Мұның бұл сөзіне жас тұтқындар тісін қайрайтын, ал көңілері қабақтарын түйіп жердің топырағын қопара беретін. Бір күні тұтқындағы бір қарт ыстықтан ба, немесе шөпшепаңдықтан ба, әйтеуір күрегін қасына қойып ордың жағасында қалғып кетеді. Дергач мұны көріп, жерден күректі ала салып қарттың басына беріп жібереді. Батты тиеді. Қарт ұшып түрегеліп қан-қан желкесін ұстайды. Тұтқындағылар бұған төзіп тұра алмай біреуі

колына күрек, біреуі кирка, лом алып тұс-тұсынан Дергачқа тап береді.

Қолдарында мылтығы бар күзетшілер болмаса, Дергачқа онай тимеген болар еді.

Тағы мынадай бір оқыйға болды. Тұтқындар шіркеуінде болған бір кешкі дұға кезінде Антоновка селосының мұғаллимасы темір торға таянып келді. Түрме бастығының бұйрығы бойынша бұл тордың ішінде дұғаны тұтқындағылар — қылмысты және саяси тұтқындар, бәрі бірге оқыйтын.

Мұғаллима жан-жағына қарап үлгіргенше болған жоқ, жер астынан шыққандай, Дергач пайда болды.

— Әрі кет! — деп айқайлап жіберді, даусы бүкіл шіркеуді жаңғыртты. Дұға оқуға келгендер мен тұтқындағылар үршисті де қалды, ал шіркеу старостасы жәшіктегі майшамды санауды қойып, шоқына бастады.

Зәресі ұшып қорқып кеткен мұғаллима тордан кейін шегініп кетті, ал Дергач, кеудесін көтеріп, күзетші тәрізді, дұға біткенше оның қасында тұрды.

Екі күннен кейін мұғаллиманы жауап алуға полиция басқармасына шақырды.

Дергач «мұғаллима» решеткадан саяси тұтқындарға қағаз берейін деп жатқанын өзім көзіммен көрдім, деп ант ішті. Егер де өзі, Дергач, болмаса жауыз қағазды берген де болар еді.

Антоновка мұғаллимасын бүкіл Уржум жақсы білетін. Ол, Воскресенье көшесінде гимназияны бітіріп шыққанда тым жас болатын. Жауаптан кейін мұғаллиманы Уржумнан жүз шақырым жердегі басқа бір мектепке ауыстырғанда оны жұрттың бәрі аяды.

Мұғаллима жүріп кеткеннен брінеше күн кейін Дергач моншаға түсіп, парға отырып, қолтығына кірі мен сыбыртқысын қысып, қызара бөртіп келе жатқан кезде, ауланың ішінен біреу оған шөп-шалам, картошканың қабығын және күл шашып жіберді.

Дергач қылмысты адамды іздеп ауланың ішіне кіріп еді, олардан адасып қалып таба алмады.

Қылмысты адамдар ауланың сыртымен жүгіріп отырып, көшенің шетіне шығып, панасыздар үйінің есігіне кіріп кетті.

Бұлар жетімдер үйінің балалағы елі, оның біреуі Уржум қалалық училищесінің төртінші класының оқушысы Сережа Қостриков болатын.

Бұл туралы Маланья Авдеевна тіпті ешнәрсе білмей қалды. Ал, егер де білген болса қорыққанынан өлген де бөлар еді, ол пачалыныктен өлгенше қорқатын. Полиция надзирателі кемпірге Шимка ешкің көшедегі ағаштардың жапырағын жеп қойды н месе баска да тәртіп буздың деп айып сұрап келсе, кемпір полицияға орындық беріп, оның шаңын омыраушасымен сүртетін. Мунан кейін, жөтеліп, күрсініп, көк сандықты ашып, оның астыңғы жағынан мықтап байлап тастаған түйіншекті ала бастайтын. Полицияға көрсетпей, түйіншекті шешіп оның арасынан кара бақырды шығаратын.

— Аллатағалам, — деп тыйындарды санай бастайтын.

Надзиратель, ақшаны алып болғаннан кейін, отырғыштың үстінде ұзақ отырып есінейтін, желкесін қасып жіберіп, кемпір өзі де түсінбей кенеттен, өзінің ащы өміріне налыйтын.

Бұл сөздерінен кемпір өкіметті «қонақ ету керек екенін» түсінетін. Қонақ болмайынша ол кетпейтін. Кемпір шкаф ішінен рюмка алып, кішкене ғана графин арақты алдына қоятын.

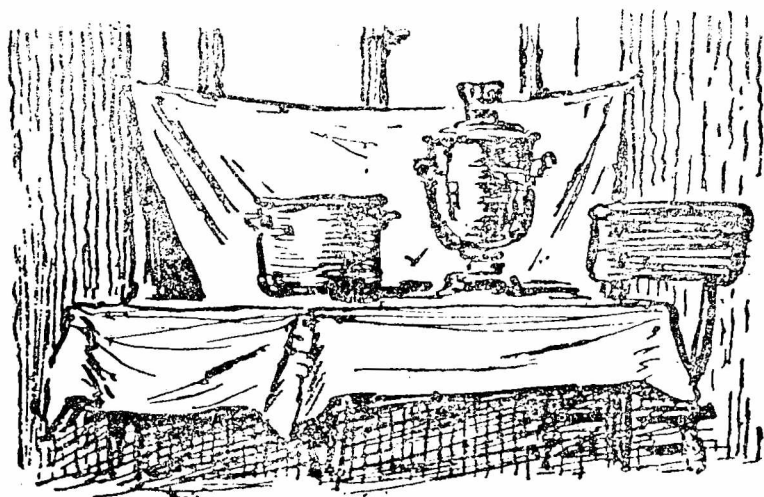
Арақты ішіп болғаннан кейін, надзиратель мұртын сүртін тастап оның ащы өмірге ұшырап жүргеніне студенттер себеп болып жүргенін айтатын. Студенттер түрлі-түрлі болады: қазір бостандықта жүргендері нағыз онбағандары, олардан минут сайып қауып күтуге болады.

Маланья кемпір басын изеп, оның сөзін мақұлдай беретін.

Кейуақытта Сергей де бұл әңгімені тыңдайтын. Бірақ ол, студенттердің неге жаман ойлы және неге қауыпты адамдар екеніне түсінбейтін-ді. Ол студенттерді қалада жиі көретін, олар канікул кезінде Уржумдағы туғандарына келетін-ді. Қоңілді және айқай-шулы келетін. Кешке таман қайыққа мініп Уржумда қыдыратын, жақсы әндер салатын.

Бұлардың айтқан кейбір өлендерін Сережа жаттап алып, днірменге балық аулауға барғанда айтатын. Ал бір өленді ақырына дейін мүлдем жаттап ала алмады. Ол өленді бір рет Машанск орманында кешке жақын естіген еді. Студенттер от жағып, оның басында гитар ойнап, мына өленді айтқан еді:

Келер күн, жұрт оянар ұйқысынан,
Жаир алып құлашын зор серіппен;
Бектер менен байларға мырзасынған
Соғар сойыл темірдей тегеурінмен.
Ех, есейікші ескекті,
Өзі-ақ жылжыр бұл қайың!

XX ТАРАУ

«ІЗГІ ҚАМҚОРЛАР»

1901 жылы, Уржум қалалық училищесінің оқушыларын каникулға тарату алдында, көк сыммен сыюлап тастағач мұғалімдер бөлмесінде алты адам мәжіліс құрды.

Училищенің директоры қалғыған аламдай көзін бір ашып, бір жұмып отыр. Оның қара қабақтары дем алғандай көрінеді.

Онын жанында Никифор Савельевич Морозов қағазға бірдеме жазып отыр. Олардың алдында қалалық училищені быйыл бітірген оқушылардың бір үйме аттестаттары жатыр.

Константин поп есінеуін азар деп тыйып, балауыз сыяқты, ұлбіреген қолын ұқалап отыр.

Столдың екінші жағында кем-тарларға қараушы қоғамның председателі Польнер мен қатар маңғаздашып Уржумның екі купені, жетімдер үйінің қамқоршылары отыр, екеуінің де қиғені қара шолақ бешпет, шекелері

терезектай қып-қызыл, шаштарын жандарына қайырып тастаған.

Бөлме өте тыншу.

Столдың үстінде ызындап шыбындар ұшып жүр. Ашық тұрған терезелерден емшектегі жылаған баланың даусы, көшенің аяғында ойнап жүрген балалардың айкай-шуы естіледі.

Бұлардың мұғалімдер бөлмесінде отырғандарына бір сағаттай уақыт болды. Бәрінің де үйлеріне қайтқысы келіп отыр, бірақ енді бір мәселені шешу керек. Никифор Савельевич үстінде жатқан бір аттестатты алып, аянышты дауыспен сөйлеп қоя берді:

— Мұндай қабілегі күшті баланы қалай оқытпассың, ол қылмыс болады, оның қабілеті орасан күшті.

— Мен де соны ойлап отырмын, — деді Польшер, көзінің қыйығын директорға аударып. — Бұл бала екі училищені де өте жақсы деген бағамен бітіріп шықты. Мектептегі бірінші оқушы.

Директор Костров кенеттен көзін ашып жіберіп, отырғышқа шірене түсіп:

— Училищеде жыйырма бес жыл қызмет істеймін, — деді Костров. — Осы жылдардың ішінде талай-талай мыңдаған жасты көрдім. Ал, ақылдысын аз, өте аз көрдім. Бұлардың көбі топмайын, жалқау болып келеді. Я, солай.

Директор жұдырығымен столды салып қалды.

— Ал бұл бала туралы, — деді ол біраздан кейін, — мен мынаны мойындауым керек: Костриков Сергей басы бар тұрақты жігіт. Мен бұл баладан бірдеме шығады деп ойлаймын. Я, бірдеме шығады...

Костров көзін жұмып тағы да үндемей қалды, оған өзі көп сөйлеген тәрізді көрінді.

Барлығы да біраз уақыт үндеместен отырысты. Тыншықтықты Константин поп бұзып жіберді. Ол мойнына таққан кресінің бауын жөндеп қойды да, бір күрсініп алып:

— Банадан бері айтылғандардан, менімше, оқушы Костриковты қаржыландыру керек деген қортынды шығады. Егер де қамқоршы мырзалар қарсылық қылмаса, оқысын.

Купецтердің біреуі:

— Шамамен айтқанда қанша тұрады? — деді.

— Бір жылға отыз сом, — деді Польшнер асығып, үш айға жеті сом елу тыйын.

— Ал, егер де үш жыл оқыса, тоқсан сом. Қымбатырақ, — деді екінші купец.

— Киіміне, пәтеріне, моншасына, ішіп-жеуіне, жолына, тағысын-тағыларына керек. Көбірек...

— Болмайды.

— Біздің ақшамыз жерде шашылып жатқан жоқ қой, қымбаттыларым..

Екі камкоршы — купецтер өздерінің дүкендерінде пайдасын санағандай, ашуланып қатты сөйледі.

— Қымбатты, камкоршы мырзалар, — деп килікті сөзге Польшнер. — Пәтер жөнінен қорықпауларыңды сұраймын. Қазанда менің Сундстрем Людмила Густавовна деген алыс туысқаным бір әйел тұрады, жақсы адам. Бұл әйел азғана ақшаға жетімді өз қарамағына алар еді. Тіпті қайырымдылықпен өз үйіне паналатар еді.

— Жетім бала үшін кұдайдың өзі де көмектесіп, жәрдемін береді, — деді Константин поп. — Жас өспірімнің талабы бар. Талапты сыртқа шығармау кұна.

Камкоршы купецтер ұзақ қыйқандап, ақырында өздерінің есебіне Қазанға Уржум қалалық училищесінің ең бірінші оқушысы Сергей Костриковты оқуға жіберуге келісті.

Уржум қалалық училищесін жақсы бітіргендігі туралы аттестатты қолына мықтап қысып ұстап, Сергей Костриков үйіне жүгіріп кетті.

Үйіне келсе жылап отырған әжесін көрді.

Бүгін таңертең қасында екі айғағы бар мұртты городской келіп үйдің салығын төлемегені үшін, барлық дүниесін жазып, үйдегі қымбатты деген заттарды алып кетеді. Бүйірі жапырылған, аяғы қыйсайған, самауырды, су құятын үлкен дөңгелек күбіні, кірпішпен тазартсаң да ашылмайтын, көгеріп кеткен бақырды алып кетті.

Басқа тәуір заттарды кемпірдің үйінен таба алмады.

Болған оқыйғаны кемпір Сергейге жөндеп түсіндіре алмады. Сөзге қарындасы Лиза араласты.

— Үйде мынадай оқыйға болды... Қасында екі адамы бар городской келді. Оның біреуі Анна Ивановнаның ағасы, екіншісі көк үйдегі Дарья Федоровнаның күйеуі. Городовой әжемнен ақша сұрады, оның ақшасы жоқ.

Мұнан кейін городовой стол үстінде тұрған самауырды алды, суын төгіп тастады. Қасындағы екі адам бақырды алды, суын ауланың ішіндегі қайыңның түбіне төкті. Әжем городовойдан: «Асылым, дүниемді тастап кет!» деп сұрады, ал ол «Ақшаңды алып келсең, самауырыңды да, бақырыңды да аласың» деді.

Сергей аттестатты столдың үстіне қойып, әжесінің мойнынан кұшақтады.

— Жылама, әже. Қешікпей мен де ақша табатын боламын. Сонда конферкасы бар самауыр сатып аламыз, — деді Сергей.

Біразырақ үндемей отырды да, әже, мені купецтердің ақшасымен Қазанға оқуға жіберетін болды, деді.

Кемпір бұрынғыдан бетер жылады, мұнысы қуанғанынан жылағандық еді.

— Кұдайға шүкір. Аллатағала менің көз жасымды көрген екен. Мүмкін, шынында да адам болып шығарсың. Мені мен қайтыс болған Катя тәрізді жоқшылық көр-мессін...

Екі аптадан кейін Вяткадан Саня келді:

— Ал Саня, мен Қазанға техникалық оқуға барамын, онда, бәлкім немісше де оқытатын болар, — деп мақтанды Сергей.

— Техниктердің формасы нашар, — деп немкетті жауап берді Саня. — Олардың фуражкасында балға мен қысқаштың суреті бар.

— Ол ешнәрсе емес, — деп күлді Сергей. — Маған ең керегі Қазанға бару. Тіпті күзді күте алатын емеспін.

Көптен, аңсап күткен күз де жетті.

1901 жылдың августында Саня қайтадан Вяткаға жүріп кетті, ал Сергей — Қазанның «Біріккен өнеркәсіп училищесіне» кетті. Ол өзімен бірге метрикалық қағазын, Уржум қалалық училищесін бітіргендігі туралы аттестатты және «міндеттеме» қағазды алып кетті. Бұл қағазда былай деп жазылған болатын: «Жоғарыда аты аталған С. Костриковты белгіленген форма бойынша киіндіруге, барлық оқу кұралдарымен қамтамасыз етуге және оқуға беретін ақыны төлеуге міндеттенемін»

Менің туысқаным, чиновниктің қызы, Людмила Гу-
ставовна Сундстремнің үйінде пәтерде тұрады.

Сергей Костриковты үйде дұрыс бақылауға алуға жә-
не оның оқуына қолайлы жағдай туғызуға кепілдеме бе-
ремін».

Уржум қалалық қамқоршылар қоғамы
Советінің председателі

Виктор Польшер

XXI ТАРАУ

ҚАЗАНДА

Людмила Густавовна Сундстрем Нижне-Федоров көшесіндегі ағаштан салынған екі қабат үйде тұрды.

Бұл сұңғақ бойлы, жасы қырық беске келген әйел еді. Ол қақтаған балық тәрізді қабысқан арық болатын. Осынан барып, теңіздегі акбалықтың көзіндей бадырайған көк көздері ұлғая түскендей еді.

Людмила Густавовна аңғарғыш, сезгіш, қыялшыл еді. Ол немістің сентиментальдік әдеби ағымдағы романдарын аса еліктеп оқыйтын. Әсіресе, махаббат туралы жазылған романдарды және ыңғай үйленумен аяқталып отыратын кітаптарды аса сүйсініп оқыйтын.

Ол көз жасы даяр тұратын, есіркегіш жан болды. Густавовна адамдарды да, әрбір жұлынған гүлдерді де, жануарларды да есіркейтін, айытын. Оның пәтері аш-жалаңаш адамдардың, жұртта қалған жетім мысықтардың, аяғы ақсап, құйрығынан жұрдай болған бұралқы иттердің де әрқашан панасы болды. Густавовна оларды әмлеп

тамақтандырып, есін жыйыңағаннан кейін қайтадан кешке
ге шығарып еркіне жіберетін.

Людмила Густавовна үй мүліктерінің барлығын да жі
пірейтіп атайтын. Мысалы: тоспағаншам, орындықшам,
қасықшам, жастықшам деп келетін оның атаулары. Ал,
өз үйінің тұрғындары — студенттерді олардың жастары
жыйырмадан асып кетсе де, «балаландарым» — қар
ғаштарым менің» деп қана атайтын.

Уржумнан хат алысымен-ақ Людмила Густавовна
Сергейді шыдамсызданып асыға күтті. Әдетте ескі за
манғы аянышты романдарда суреттелген жетімектердей,
оның ойынша, барлық «жетімек» арық, жүдеу-жадау,
қансыз-сөлсіз, шашы ұйпаланған болуға тиісті еді.

— Сорлы сәби! — дейтін Сергей туралы ойлағанда,
тіпті оны көрмеген, ол туралы ештеңе білмейтін болса
да. — Сорлы сәби!

Бір күні таңертең қора ішіндегі есіктен біреу жиі
жиі қонырау қақты. Аспазшысы тамақ базарына кеткен
діктен есік ашуға Людмила Густавовнаның өзі барды.

Есік алдындағы басқышта жасы он беске жаңа ғана
жеткен бір жасөспірім тұр. Бұл тұрған қақпақ жауы
рынды, қара торы, жайнаған күлім көзді, жазық мандай
лы бала жігіт еді. Ол басындағы ескі фуражкасын жел
кесіне киген, картозының астынан кірпінің түгі сыяқтан
дырып қыйылған қою қара шашы көрініп тұр. Панахана
ның тозығы жетіп, оңған, қысқа польтосымағы оның кеу
десіне қаусырынуға жетпейді. Ол қолына ішінде мүлігі
бар кішкене сандықша ұстаған.

— Сен кімсің? — деп сұрақ қойды танданған, тіпті
қорқып, балаға бажырая қараған Людмила Густавовна.

— Сергей Костриковпын!

— Жетімексің бе?.. Уржумнанбысың?

— Уржумнанмын!

— Сонымен, бұл сенсің бе? Жарайды, кір, кіре ғой, —
деді танданған Людмила Густавовна Сергейге тамақ
даярланатын бөлмені нұсқап тұрып.

— «Жетімек» оған таңырқарлықтай, өте-мөте денсау
лығы берік, жігерлі және жайдары болып көрінді.

— Тындашы, шынымен сен жетімексің бе? — деп қай
талай сұрады Людмила Густавовна, өзінің жаңа тұрғы
нына сенбей шола қарап.

— Жетімекпін — деп жауап қайтарды Сергей.

— Ал, олай болса отыр, — деді де Людмила Густа

зовна одан өзінің нөмере ағасы Польшер туралы және жас қыз кезінде қонақта болған қаласы Уржум туралы әңгімелеуді сұрай бастады. Еденге қарап отырып Сергей берілген сұрақтарға біртіндеп жауап қайтара берді. Ол Людмила Густавовна айтқан сөздерінің барлығына тегіс түсіне алмады, — ол кісі сауысқанша дабдырлай сөйледі.

Кешікпей-ақ тамақ базарынан аспазшы да келді. Людмила Густавовна Сергейді шайға қандыру керектігін айтты да, жаңа қонағын орналастырудың қамын ойлап, ескілікті мақпалмен қаптаған мебельдерге толы бөлмесіне кіріп кетті.

Жуан, мұртты аспазшы кемпірдің сөзшең һәм қайрымды екені байқалып тұр.

— Сонымен, оқуға келдің? Бұл білімге жетілгенше галай жас төгерсің, қорлық-азап шегерсің. Кедей адамның оқуына оның қалтасы-қаражаты жетпейді. Сорлы адамдар қолөнері: ағаш, темір немесе етікшілік шеберлігін үйренуге бару керек.

Кемпір сорлы кедейлердің дағдыры туралы философиялық көп мысалдар келтірді. Ол акырында Сергейге қайғылы оқыйғаны — осы үйде жатқан бір студенттің өткен жылы көкірек аурудан өлген тарихын айтты.

— Оның беті дәл күкірттің түсіндей сап-сары, мұрны біздей сүйір болатын. Көбінесе ол таңертең лекцияға асығып аш бойымен кететін. Оның етігі ұлтаны қақырап, аузын ашып тұратын, шинелі астарсыз жалаң қабат еді.

Сергей шай ішіп болғанша Людмила Густавовна өзінің жаңа қонағын қайда орналастыруды ойлап, бөлмесінен елі шықпаған еді.

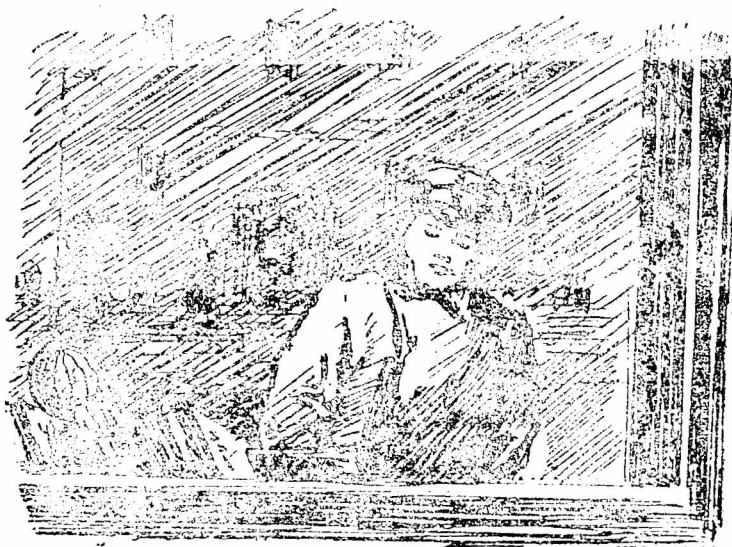
Қалай толғанып, қалай ойланса да Сергей үшін тек бір ғана орын — қараңғы сенектен басқа орын табылмады. Ол сенекте тозығы жетіп, оңған кілеммен жабылған кішкене сандық тұратын. Сандықтың тұсында простыняға оралған екі сурет және көксұр құндақпен қапталған жібек шатыр ілулі тұр, сонымен қатар бұл сенектің бір бұрышында мақтадан төсегі бар соқыр, кәрі мысық өмір сүретін-ді.

Кеш болғанда бұл үйде тұратын студенттер жыйнала бастады. Олар әрқайсысы өздерінің оқуынан қайтты. Людмила Густавовнаның үйінде пәтерде не бары алты адам тұратын. Осы кеште үйге жыйналған пәтерде тұрушы студенттер ас пісіретін бөлмеге кіргенде ондағы жаңа қонақты — тотыққан, қоңыр шашты жас бала жігітті

көрді. Ол терезе алдына орнығып алып бір кішкентай кітапшаны оқып отырған болатын. Бірінші кеште Сергейге ас үйде ұзақ отыруға тура келді. Өйткені сенектеп әрлі-берлі жүрген адамдар жатып ұйқтағанша оған бәрібір маза бермейтін еді. Ақырында үйдегілердің жүрісі басылып, барлығы тынышталған кезде Сергей де жаңа қонысына орналасуға кетті.

Сенектегі сандық тіпті қысқа болып шықты. Оның үстіне тек төрт бүктеліп қана жатуға мүмкіндік бар еді. Төсек өте жұқа болды, ал, неге екені белгісіз, астындағы матрацтан керосин исі мұңкіп тұрды.

Сергей көп уақытқа дейін дөңбекшіп аунаумен болды, жаңа орында тіпті көз іліндіре алмады. Тек таң алдында ғана ол қатты ұйқтап кетті.

XXII ТАРАУ

МҮЙІСТЕ ТҮРУШЫ

Қазандағы өндіріс училищесінің оқуы таңертеңгі сағат дәл 8 ден басталатын. Қаланың басқа шетінде тұратын болғандықтан Сергейге ертерек баруға тура келді.

Ол ұйқыдан тұрғанда ас үйдегі циферблаты жарылып, беті қотырланған сағат тек алты жарымды ғана көрсетіп тұратын.

Жыйналып, бет-қолын жууға оның он минуттан артық уақыты кетпейтін. Етігін нағыз кетер алдында кнеді, оған дейін ол ас үйде де, сенекте де жалаңаяқ жүреді.

Уржумнан кетер алдында Польшнер оған былай деп ақыл берген болатын: барлық сабақты бестік баға алатын боп оқы... және етігінді тоздырма.

— Үлкен қалаларда ұлтан тез тозады. Бостан-бос қалада жүгіре берме!

Шынында да, Сергей де бостан-бос жүгірген жоқ. Бірақ, Нижне-Федоров көшесіндегі үй мен сонау қыбырдағы Арской даласындағы училищеге жеткенше аралықта аяғыңды қанша ептеп басып күтінсең де ұлтан шыдамайды. Егер де көше кұрғақ болса бір сәрі ғой, ал жаңбыр жауып, жер балшық болса қайтерсің, — онда тіпті етіктің соры да. Су өтіп былжырап кетеді, таңертеңге дейін келтіріп те ала алмайсың.

Ал, оған қас қылғандай, әуе райы барған сайын, күн санап бұзылып, нашарлап барады.

— Жайдары жақсы күндер де өтіп кетті — деп күнікідеп жүреді, күнде ерте тұрып жәйдақ шамын жағатын кәрі аспазшы. — Кұдайдан әмір болып қар жауғанша осылай кұяды да тұрады, жуық арада толастамас бұл күн.

Үнлеп-аңлап, есіней жүріп кемпір самауыр қоюға ынғайлапты. Дәл осы мезетте ғана ол ала көленкеде тұрып жүрген Сергейді көзі шалды.

— Е, сен, оқымысты, қазірден сапар шегуге жыйналдың ба... Судағы балықтай боласын ғой, су өтпеген жерің қалмас. Шайды күтсең болатын ет-ті, менің самауырым көзді ашып-жұмғанша қайнайды.

Бірақ, шайға қарауға Сергейдің уақыты жоқ еді.

Ол фуражқасын баса киіп, кішкентай пальтосінің жіңішке жағасын мойнына көтере түсті де, белшеден батқан су, лас, суық көшеге шықты.

Көшедегі май шырақтар желмен шалқып жыпылықтап тұр. Ағаштан салынған аласа ғана үйлердің кейбірінде емескі-емескі щам сәулесі байқалады. Көшедек үйлердің шыт пердесі арқылы әрлі-берлі өткен көленкелер елестейді. Бұлардың жұмысқа баруға әзірленіп жатқаны сезіледі.

Сергейге жүру өте қиын болды. Аяқтары тайып шатқаяқтап келеді. Аяғының астындағы қою балшық шалп-шұлп етіп жөнді жүргізбейді. Жауыннан іркілген төрең қақ сулары қарауытып көрінеді. Етігін суламауға тырысқан Сергей іркілген қақтардың үлкенінен айналып, кішкентайларынан қарғып өтіп келеді.

Ол екі қолын бірдей сермеп қатты жүріп келеді. Бірақ, қанша тырысса да жолында кездескен ыластан кұтыла алмады, талайды кешіп өтті.

Жүріп келе жатқандағы көзіне түскендердің бәрінен оған зор әсер еткен жазу қағазын сататын дүкеннің те-

резесі болды. Сәрежа терезеден таудай болып үйіні жатқан хат жазатын қағаз бен қойын дәптері және сызықтар сызатын, сурет салатын коробқадағы қақпағы ашық жатқан аспап — готовальниді көрді. Оның әдемілігі қандай тамаша! Күндағы қара, астына төсеген қоңыр мақпал, мақпалдың үстіндегі екі циркуль қандай жарқырайды. Оның біреуі өлшейтін, екіншісі сурет салатын. Циркульдермен қатар екі рейсфедер жатыр, бұлардың қасында болаттан жасаған транспортир, кішкентай екі линейка және қарындаштың күндағы жатыр.

Дәл сол терезенің алдында готовальнимен қатар әртүрлі сызық сызатын алуан бейнелі он бес лекал жатыр. Тегі бұлар готовальнимен бірге сатылатын болуға тиіс. Бәлкім олардың бәрінің бағасы қоса көрсетілген болар.

Әттең, бұл готовальнимен, тіпті сурет-чертеж мұғалімі Жаков мін таға алмайтындай етіп чертеж жасауға болар еді.

Ие, осыған қоса жеке бір кішкене стол тауып алса қандай жақсы болар еді. Әйтпейінше асханадағы стол жанында отыруға тура келеді. Байқамасаң онымен сурет қағазды кірлетіп, бүлдіріп аласың.

Міне, Сергей Людмила Густавовнаның үйінде тұрғалы ай жарым болды. Осы ай жарымның әрбір күнінде бұл үйде ешқандай өзгеріс болмай, барлығы да қайталанады да тұрады.

Кешкі сағат тоғызда аспазшы кемпір ыдыс-аяқтарды жууға кіріседі. Ол ыдыстарды тіпті асықпай жуатын. Шойын ыдыстарды күммен ысқылайды, пышақ пен шанышқыларды кірпішпен немесе бұжыр қатты қағазбен газалайды. Ал, ол ыдыстармен әуре болып жатқанда Сергей шыдамсызданып, ас үйде әрлі-берлі жүре береді.

Апырай, бұл кемпір жыйнастырып, столды қашан босатар екен.

Бірақ, кемпірдің асығатын ештеңесі жоқ.

Ақырында шыдай алмаған Сергей, шанышқы-пышақтарды өз қолына алып бар жігерімен екіленіп ысқылай бастайды. Сергейдің бұл қыймылынан кемпір қорқып та жүрді.

— Шырағым, балам байқа, сындырушы болма.

Міне, жыйыстырып та болып қалды. Аспазшы столды

жууға кірісті. Еқалдымен столға қайнаған су құяды, одан кейін үлкен пышақ пен қырнайды, содан кейін барып жөкемен ысқылап жуады, ақырында тағы да қайнаған су құяды. Сол кезде столдан бұрқырап бу көтеріледі, оның мүжілген тақтайлары май сыяқтанып сарғаяды, өз әлінше тазарады.

Сергейдің күтіп тұрғаны да осы. Ол таза шүберек алып біркелкі тазарған ескі столды әбден құрғағанша сүртеді.

Міне, енді жұмыс істеуге болады. Сол мезетте столға үлкен табақ шаршы, ақ қағаз да жайылады. Ол қағазды Сергей төрт бұрышынан столға кнопкамен жайлап бастырып қадайды, одан кейін өзінің корзинкасынан туш құйған сауытты, қазнаның ескі готовальнигін, өткір өтіп ұшталған екі қарындаш және өшіргішті алады.

— Ал, қалқамның қолы жетті столға. Енді бұл түнімен отырады — дейді де кемпір, қол жуатынынан су алып шашын дымқылдайды, сирек шашын бұрымдап өруге кіріседі.

Бірақ, Сергей мұнан былай кемпірдің айтып отырған сөздерін де, оның ас үйде салдырлатып жүргенін де естімеді.

Ол өзіне таман май шамды ысыра түсіп, оған өзі жасаған қағаз қалпақты кигізеді де сызғыштап, сурет сала бастайды.

Үшкір ұштаған қарындаш ақ қағаз үстінде жіңішке сызық салып тоқтаусыз жылжып, циркульдің инесі жәй көзге еміс-еміс көрінетін нүктелер қалдырып барады.

Кенеттен тағы да біреудің тықыры естілді. Туфлин тық-тық басып Людмила Густавовна ас үйге кірді.

Оның күн сайын кешке өз үйінің әрбір мүйіс, түкпірлерін қалай да бір шолып шығатын әдеті бар еді.

— Оттан сақтану қажет, — деді ол Сергейдің қасына тоқтай қалып. — Құдай сақтасын, өрт шығып кетуі мүмкін...

Людмила Густавовна өмірде, басқалардан гөрі тышқан мен өрттен қатты қорқатын.

Чертежден көзін айырмастан Сергей мақұл дегендей, үндеместен басын изеді.

— Сен естідің бе, менің не айтқанымды? — деп сұрақ қойды Людмила Густавовна.

Сергей үндеместен тағы да басын изеді.

— Мгм, мгм... еге...

Кемпір қорылдан ұйқтап жатқан пештің аржағына бажырая қарады, одан әрі өте беріп келеткен жіңіше ілууді тұрған дымқыл бет орамалды ұстады, содан кейін Людмила Густавовна аяқтарын маңғазданып басып ас үйден шығып кетті. Оның басындағы шашымен қоса өрген түрлі түсті қағаздары дірілдеп, қозғалып тұрды.

Шүкір, ақыры кетті-ау әйтеуір.

Енді Сергей ас үйде өзі ғана қожа болып қалды.

Пәтерде тыныштық болған қандай жақсы. Тек қана қол жуғыштан шылапшыңға жайлап тамшылаған су мен қабырғадағы сағаттың соққанынан басқа дыбыс естілмейді.

Сергей рейсфедерді қолына алып шамға жақындатты да оның ұшынан көз айырмай тесіле қарады. Оның ұшына қағаз қыйқымы, немесе қылшық тұрып қалмады ма, дегендей рейсфедерін ұқыпты тексеріп өтті.

Егер де оның ұшына ілінген затты кезінде алып тастамаса барлық жұмысың зиянға кетуі мүмкін: — қағазға түсетін жіңішке, әдемі қара сызықтың орнынан былғаныш із қалып қоюы сөзсіз — деді ол өзіне өзі.

Өзінің даяр болған чертежына сүйіспеншілікпен айнала қарап, Сергей стол жанында әрлі-берлі жүрді.

Дембелше келген, жауырынды жас жігіт чертежінің шетіне дейін көз жіберіп, столдан асыла үңіліп қарайды, содан кейін алыстап барып бір көзін қыса қарайды да, тағы да жақындай түсіп өз жұмысының қалай шыққанын сыннан өткізеді. Жаман шықпаған сыяқты. Сергей рыйза болады. Қазір ол ысқырып, өлең айтып жатыр. Тек пеш артында жатқан кемпір ғана күбірлеп сөйлейді, ол өзінің сатып алған нәрселерін түсінде есептен жатыр.

— Бір жарым қадақ майлы төс, екі қадақ көмеш, екі қадақ қара нан, бес тыйынға сорпаға салатын жапырақ, әнистер...

XXIII Т А Р А У

ЖАҢА ЖҰРТ, ЖАҢА АДАМДАР

Жексембі күндері, мейрам күндері, не керек, училищеде сабақ болмайтын күндері Сергей таңертеңнен бастап қаланы кезіп кететін.

Қазан үлкен қала. Бұл Уржум емес. Уржумды күніне екі рет кесіп өтіп, айналып шығуға болатын. Ал, Қазанды, әсіресе тек жексембі күндері ғана аралайтын болсаң, бір айдың ішінде де әбден көріп шығу қыйын.

Қазанда еңалдымен нені көру, қандай орынға бару туралы алғашқы мағлұматты Сергей аспазшы кемпірден білген еді.

Аспазшы кемпір әсіресе қаладағы орталық көшені

мақтады. Бұл көшеде жанына не керек, түрлі дүкендер, сауда реттері және барлығы да тастап салған биік үйлер, бір сөзбен айтқанда, мейрам көшесі — Жексембі күн атындағы көше тамаша ғой.

Бұл көшеде барлық ақсүйектер — купецтер мен бастықтар тұрады.

— Еділ бойында, — делі ол, — жүк тиеушілер қайғылы ән салып, жерді тебірентеді, ал мола басы сондай жым-жырт. Жұмақ. Онда құлақкесті тыныштық, айнала көк майса, тек әдемі үнімен қыйқулаған құстар даусын ғана естисің.

Сергей барлығына да барып, көріп үлгірді. Ол әдемі тастап салған үйлері бар көшені де айналып шықты. Мұндағы түрлі заттарға бай дүкендер, астық дүкендері үнемі адамға лық толы, шулы, араның ұясындай гуілдейді.

Әрбір кеш сайын татар молдасы даусы қарлыққанша азан шақырып тұрған зәулім ақ мұнаралы мешіттер жанынан да талай өтті, қала кезген Сергей.

Ол Казан университетін де көрді — қатар-қатар әдемі бағаналармен әшекейленіп салынған үлкен үй, салмақты үлкен есіктің дамылсыз тарсылдап ашылып-жабылғанына, одан шулаған студенттердің топ-тобымен ағылып кіріп, шығып жатқанына ол көп анырып қарап тұрды.

Сергей Еділ бойында да болды, және Арский моласына да барды. Қози слабодкасы мен Попов дөңіне де көз жіберді. Засыпкин көшесімен Мысық және Ит атындағы көшелерде де болды.

Қала шетіндегі бұл көшелер тар және лас еді. Қаланың бұл шетінде бишара кедейлер тұратын. Мұндағы емескі сәулеленген көшелерде кешке таяу қыймыл көбейіп, жандана бастайды: завод, фабрикалардан талықсып, шаршап жұмыстан үйіне қайтқан жұмысшылар жүреді.

Сергей татар қаласында да болды. Мұны орысша «Сага» деп, ал татарша — «Қақанда», деп атайтын.

Бұл тіпті басқа қала сыяқты еді. Мұнда тек татарша сөйлейді. Әйелдер мен жас қыздар балағын бүрмелеген ұзын шалбар киеді, ал еркектер шашын тап-тақыр етіп алып тастаған, бастарына тақия киеді. Татар көшесінен Сергей бір де мас адамды кездестірмеді.

Аспазшы кемпір:

— Христьян дінінде жоқ, оларға Мұхамеді арақ ішуге

рүксат етпеген — деген болатын. Сергей көшелерді аралап жүрін, арық, беттері айғызданған татар балаларының күні ұзаққа ат-арба жүріп жатқан шаңда ойнайтынын көрді.

Ал, бұлардың жандарынан өтіп бара жатқан бастарына жібек орамал таққан, күміс теңгелер қадаған мақпал шапка киген бай татар әйелдері бұларға көңіл бөлмейді де.

Көп кешікпей Сергей өзіне екі жолдас тапты. Бұл жолдастары Асеев пен Яковлев дегендер болатын. Енді олар қаланы үшеу болып аралап келеді.

Асеевпен ол алғаш оқуға барған күні танысқан болатын.

Училище үйінің еденінде ересектер және жасы үлкен, мұртты жігіттер де әңгімелесіп, әрлі-берлі жүрген болатын. Айқай-шу өте көп. Дабырлап сөйлесу, қатты күлкі, айқай, аяқтар тарсылы еденнің ана шетінен естіліп тұрды.

Жаңа келгендер не істерін білмей сасқалақтап, қымсынып терезе жанымен жүріп қабырғаға таяна түседі. Бұлардың арасында Сергей де бар еді. Ол өзінің болашақ жолдастарына жылы шыраймен қарайды.

«Әне, о да жаңадан келген болу керек. Жалғыз өзі тұр. Ал, ана жүрген училищеде әрине бірінші жыл болмас, кезкелгенді іліп-қағады, барлығымен сөйлеседі».

Сергей балалар арасынан кенеттен өзі сүйеніп тұрған қабырғаға қарсы жақта екі қолын артына ұстап тұрған бала жігітті байқап қалды.

Жігіттің басқа балалардан ешқандай айырмашылығы жоқ. Жүлеу, мұрны біздей, біркелкі қоныр көйлек киген, шаштарын қыйдырып тастаған балалар тобынан оқшау көзге түспеді.

Сергей одан көзін айырмады. Оның өзінен ғана емес, көбінсе оның тоғалы бөлбеуінен көз айырмады. Тоғанда — У. Қ. У. — деген ойып жасаған үш әріп бар. Бұл әріптер Сергейге жақсы таныс еді. Ол Уржум қалалық училищесінде дәл осындай тоғалы бөлбеуді ұдайы төрт жыл бойы буынып жүрген болатын.

Сергей бір минуттай тағы ойланып тұрды да, әлгі балаға қарай тура жүрді.

— Сен де У. Қ. У. да оқыдың ба? — деп сұрады ол.

— Оқыдым, — деді ол, танданған пішінмен.

— Мен сені онда неліктен көрмедім?

— Мен де сені ешуақытта көргенім жоқ.

— Сен осы жылы бітірдің бе? — деп сұрады одан Сергей.

— Осы жылы.

Сергей оған сенбегендей басын шайқады.

— Жоқ, біздің Уржумда сендей бала болған емес.

— Ал, мен саған, мен Уржумнанмын дедім бе? Мен Уфаданмын. УҚУ — Уфа Қаласының Училищесі.

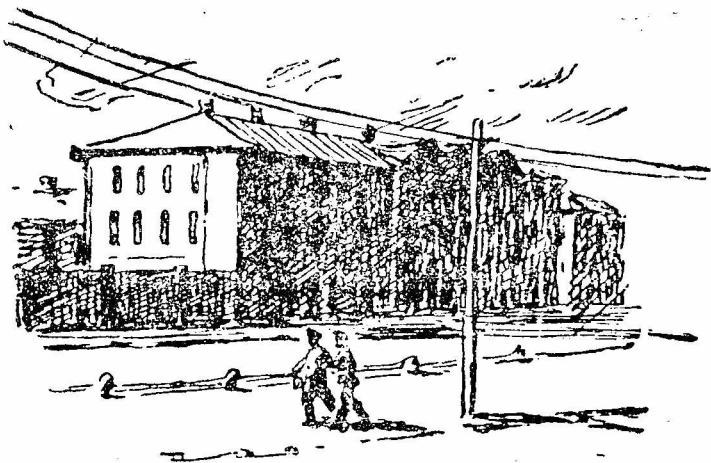
— Басынан-ақ солай демеісің бе, — деп Сергей күлді.

Үшкір мұрын да күліп жіберді.

Осы кештен бастап бұл баламен Сергейдің таныстығы басталды, ал кейіннен дос бола бастады.

Үшкір мұрынды Асеев деп атайды. Ол Рыбноряд көшесінде жолдасы Яковлевпен бірге тұратын, бертін келе Сергей Яковлевпен де айырылмас дос болып алды. Қласса оларды «айырылмас үш дос» деп атап жүрді.

XXIV Т А Р А У

БІРІККЕН ӨНЕРКӘСІП УЧИЛИЩЕСІ

Казанның училищесінің біріккен деп аталған себебі, онда бүтіндей техникалық төрт училище болған еді: оның бірі — орта дәрежелі химико-техникалық, ал үшеуі — төменгі дәрежелі механика-техникалық, химико-техникалық және кұрылыс-техникалық училищелер болды.

Мұнда елдің әр түкпірінен жастар келіп оқыйтын. Училищенің кара көленкелі ұзың едендерінде Сібірліктердің О әрпіне баса сөйлеген, Украиндықтардың сыңкылдаған, тамағынан сөйлейтін кавказ халықтарының даусын, тағы басқа нешетүрлі дауысты естуге болатын.

Байтақ Россияда мұндай училище тек екеу ғана еді. Сергейдің училищеге кірер алдында үш жыл бұрын ашылған болса да, ең қығыр түкпірдегі жастар да бұл училище туралы естіген-ді.

Казанның біріккен өнеркәсіп училищесіне оқуға түсу оңай емес еді, ынталылар жүздеп саңалатын, ал солардан он шақтысы ғана қабылданатын.

Училищеге түсуші ынталылардың көп болған себебі, мұнда құрылыс және механикалық мастерскойлар бар еді. Сонымен қатар мұнан оқумен бірге іс тәжірибелерін үйреніп шығуға болатын. Өнеркәсіп училищесінің екінші курсындағы оқушылар заводтар мен фабрикаларға жіберіле бастайтын.

Сергей оқуға түскен төменгі дәрежелі техникалық училищеге үш жыл оқу керек болатын, және бұған тіпті селолық екі кластың біліміменен қабылданатын. Демек, бастауыш және қалалық мектептердің төрт класын бітірген Сергей өз жолдастары арасындағы ең мықты сауаттылардың бірінен саналды.

Орта дәрежелі училищедегі талап жоғары болды — бұған реальное училищенің төртіншісін, немесе гимназияның бесінші класын қабылдайтын төменгі дәрежелі училищеге қарағанда мұнда бір жыл артық оқу керек еді. Қазанның біріккен училищесінің үйі күйдірген қыштан салынған әдемі, үлкен үй еді, бүкіл бір көшені алып тұрды. Бірақ бұл арада ешқандай көше жоқ еді. Училище қаланың сыртында болды. Оның адресі де сондай ықшамды болатын: «Арское даласы, өз үйім», деп жазылатын.

Бұл Арское даласында діни академия, мал дәрігерлік институты және шоқынған татарлар мектебі орналасқан. Академияның, институттың және өнеркәсіп училищесінің есіктерінен қара шыбындай гуілдеген оқушы, студенттер лек-легімен шыға келген кезде, қаладағы қандай көшеден болсын шуылдаған дауыстары басымырақ болатын. Дегемнен де бұл қала емес қой.

Көктемде апандар мен арықтар, жол бойының ойпаң жерлеріндегі қар көп уақыт ерімей жататын. Ал, өздеріне ұя салып, мола төңірегін айнала ұшқан қара қарғалар қыйқулап жүретін. Болашақ механик, чертежник, құрылыс десятниктері, машинистер мен завод мастерлері төменнен нешетүрлі дауыспен таласып-тармасып, шулап, өлең айтып жатқан кезде, жоғарыда шыйқылдап жүрген құстар даусын анық естуге тіпті мүмкіншілік болмас та еді.

Орта дәрежелі училищелер оқушыларын басқалардан бір қарағаннан-ақ ажыратып алу оңай болатын. Олардың басындағы қара фуражқасына, жағалары мен жеңдеріне көк жиек салынған.

«Төменгілердің» фуражкаларына, шолақ пальталарына не де ондай жиек тігілмейтұғын.

Егер де «төменгі» оқушыдан біреу қызығып, еліктегендіктен шыдай алмай өзінің фуражкасына көк жолақ тіккізген болса, мұндай өз бетімен кетушілік оған өте қыйынға соғады. Кейіннен мұндай қылығының сазайын тартады.

Инспектор Широковтың кабинетінің бұрышында шкаф болды. Бұл шкаф полкаларында баскиім мастеркойндегідей, жолақты фуражкалар қатарланып жыйынаулы тұр. Инспектор бұл фуражкаларды кінәлы бастардан өз қолымен алған болатын. Мұндай тәртіп бұзғандығы үшін оқушылар екі сағаттан жеке суық, қараңғы бөлмеде карцерде отырумен, оған қоса жаңа фуражка сатып алумен күтылатын.

Бірақ, «орта» мен «төменгілер» арасындағы айырмашылық тек жолақта ғана болған жоқ. Мектеп бітіргеннен кейінгі уақытта олардың әрқайсысын әртүрлі дағдыр күтіп тұратын. «Орталар» инженер бола қоймағанмен техникке даярланып шығады, ал «төменгілердің» десятник, мастер немесе машинистерден жоғары өрлейтін сәттері сирек кездесетін.

Сонымен қатар оқу министрлігі төменгі дәрежелі техникалық училищені тіпті барлық пәннен бес бағамен бітірген оқушыларға да орта дәрежелі училищеге түсуге рұқсат етпеді.

Бірақ та, мұндай қатаң тәртіптің бәрі де «орта» және «төменгілердің» өзара өте тату-тәтті араласып тұруына бөгет бола алмады. Өздерінің праволармен де, канткіім белгілерімен де «орталар» онша мақтанбады. Олар тек өздерінің жалғыз-ақ артықшылығымен «төменгілер» алдында мақтанудан бас тарта қоймалы. Ол мынау еді: оларға тіпті училище коридорында темекі тартуға рұқсат етілген, ал «төменгілерге» темекі тартуға мүлде тыйым салынған болатын.

Басқа ережелерден тәртіп екеуіне де бірдей ортақ болды. Инспектор Широков кантты оқушыны да, кантсыз оқушыны да бірдей, училище тәртібін болмашы бұзғаны үшін зекіріп, жазалап отырды. Мұндағы жаза «шара қолдану» деп аталды, және кенседе әйнек ішінде үрейлендіретін тақырыппен жазылған ұзын кестелер ілулі тұралы:

«Орта дәрежелі техникалық және төменгі училище

оқушыларына қолданылатын шаралар туралы Оқу Министрі мырзаның бекіткен ережесі», деп жазылған еді бұған.

Қолданылатын шаралар әртүрлі—ол екі сағат карцерде отырудан бастап училищеден шығарғанға дейін. Сабактан қалғаны, белгілі формамен белін бумағаны, түймесі үзіліп қалғаны, жатқан жерінен мезгілсіз кеткені, тұрған жерін өздігінен өзгерткені, ең ақыры шоқынуды бармағаны үшін карцерге отырғазылады. Ал, үлкендерді «сыйламағаны», «тындамағаны» үшін, сол сыяқты «ережеде» көрсетілмеген күна үшін, атап айтқанда «саяси» ісі үшін училищеден шығарылады.

Оқушыларға тек училищеден ғана емес, сонымен қатар үйде де тыныштық бермейтін: инспектор мен тексерушілер оқушылар жатқан үйлерге рұқсатсыз кіруден тайынбайтын, олардың үйінде немен шұғылданып отырғанын, кімдермен, қандай адамдармен бас қосып отырғанын, кешкі сағат 8 ден кейін белгіленген заңнан тыс үйден шықпауын қатты қадағалап отыратын.

Барлық оқушылардың үйіне тексерушілер келіп тиісті бақылау жасағаннан кейін белгі салып, қол қойып кететін арнаулы дәптерлері болатын.

Егер де тексеруші бастықтар оқушының үйінде болғаннан кейін олардың театрға рұқсатсыз баруға әрекет жасаған қыйқарлығын сезсе, келесі күні ол оқушыға үлкен жаза даяр тұратын. Театрға барып екі—үш сағат ойын көргені үшін ол келесі күні бес—алты сағат карцерде отырумен күнасын жуып шығатын. Сондықтан оқушы балаларға театрға бару мүмкіншілігі өте сирек кездесетін еді: театрға баруға олардың ақшасы да жетпейтін, тапсырмалары да бастарынан асып жататын. Училищеден оларға тапсырма, әсіресе черчение мен математикадан өте көп болатын. Оқушылар егер де тапсырмаларын күнілгері орындамаған болса, оларға жексембі және мейрам күндері де сабақпен шұғылдануға тура келетін еді.

Сергей өз уақытын күн ұзаққа—өртегі сағат сегізден кешкі сегізге дейін училищеден өткізетін еді. Әйткенмен де түс кезінде балаларға екі сағат үзіліс берілетін. Бірақ, Сергейдің тұратын үйі алыс болғандықтан, және оның жатқан жерінде ешқандай дайын тамақ болмағандықтан екі сағатты да жолда бос өткізбеу үшін үнемі училищеден болатын.

Сондықтан Сергей училищеден калып, ішінде өзі сы-

якты «жер түбінде» тұратын он — он бес оқушымен бірге қақырап тұрған асханада отырып, абажадай ұзын столдан тамақтанатын. Басқа балалар үйді-үйлеріне кететін, олар училищедегі сегіз тыйындық катықсыз тамақ ішкенше, үйден дәмді тамақ ішіп келуді көздейтін.

Кешкі сағат алтыға таяу барлық мұғалімдер сабақты бітіріп, үйді-үйлеріне тарайтын, бастықтардан тек тексерушілер ғана училищеде қалатын, училишенің карт күзетшісі, минут сайын есік ашып, бас нетін қожалары кеткеннен кейін, есік алдындағы орындыққа отырып, қалғый бастайтын.

Ұзын едендегі шамдар сөндіріліп, тұңғыйық қараңғымен бірге тыйыштық та басталатын. Тек чертеж класы мен лаборатория есігінің төменгі санлауынан жарық сәуле жылтылдап көрінеді. Чертеж бөлмесінде қағаздардың ғана баяу сытырлаған даусы естіледі. Сірестіре стол үстіне керілген ақ қағаздың бетінде сусылдап, жылтылдаған сызық сызатын үшбұрыш, лекалдар мен сызғыштардың дыбыстары анық естіледі. Ал, лабораторияда шөлмек ыдыстарының бір-біріне соғылып шылдырап шыққан даусы естіледі, және күйген құс қауырсыны, немесе бұзылған жұмыртқа исі сыяқты белгісіз қоңырсық пістер сезіледі. Чертеж класында да, лабораторияда да тым-тырыс тыйыштық еді. Бірақ, оның есесіне, терезесі қора жаққа қараған механика мастерскойында гуілдеп, тарсылдаған дауыстар естіліп тұрады.

Бұл мастерскойлар мектеп кластарына тіпті ұқсас емес, үлкен завод цехтарына ұқсас еді. Мұндағы әрбір оқушының заводтардағыдай өздерінің «жұмыс орындары», өз станоктары болатын. Мастерскойға келісімен әрбір оқушы формалы сыртқы киімін тастап, былғары алжапқыш киетін.

Сергей өзінің практикалық жұмысын механикалық мастерскойдағы токарь станогынан бастады. Бұл станокта бес ай жұмыс істегеннен кейін ол ұсталық жұмысқа, жамау-дәнекерлеу, ақырында машиналарды құрастыру ісіне көшпекші.

Уржумдағы жетімдер үйі мастерскойларында жүрген кездерінде-ақ Сергей өз қолының ептілігі, шапшаңдығымен және әрнәрсені тез түсініп, менгеру қаблетімен даңққа ие болғанды. Токарь станогында ол ынтымақпен жұмыс істеді және оның ісі бірден-ақ алға басты. Әдетте мастерскойға жаңа келгендер сәтсіздікке кезітеді. Мыса-

лы, кейде қолын кесіп, кейде аяғына ауыр аспаптарды түсіріп, кейде тискіге бармағын қыстырып алады. Жанын ауыртқаны былай тұрсын, сәтсіздікке ұшырағанларға «мастерскойда» сабақ беретін заводтың егде слесарьлары, мастерлері жаза қолданатын.

— Машинамен айналыса білу керек, ашық ауыз құзғындар, — деп зекіретін мастер, олардың бөлшек-бөлшектері орнынан кішкене тайса болғаны, — сен өз мұртыңды да қыстырып аласың. Станокта жұмыс істеу — доп ойнау емес.

Сергейге мұндай кекесін сөздерді ешкім айта алған жоқ.

— Мұны машина да жаратады — дейді, жанынан өткен мастер оған басын изеп.

Бұл дұрыс та еді. Егер де мастер — Сергейді машина емес, Сергей — машинаны жақсы көреді деген болса одан да дұрыс болар еді. Бастапқы күннен-ақ Сергей машинаны жатырқаған жоқ, оған ұқыптылықпен карап, күтіп ұстады. Ол күн сайын машинасын бірнеше рет сүртіп, майлап, тексеріп шығатын. Оның станогы терезе алдындағы бұрышта орналасқан. Осы жерден Сергей аспапсайман қоятын полкалар жасады, оның жанына станоктан түсетін үгінділер мен қол суретінен мақта, шүберек салатын жәшік қойды. Мақтамен қызмет аяғында станокты, майға былғанған қолын сүртетін.

Оқушылар жұмысты емескі меңгере бастасымен оларға мектеп мастерскойлары мен лабораторияларына қажетті әртүрлі заттарды даярлау тапсырылатын. Оларға алдымен оңай, біртін келе қиын заттарды жасататын. Оқушылардың өздері аспаптарға сап-тұтқа, балға, май ыдысы, түтік, мыс келі, тіпті, гидравлика прессасын да жасайтын.

Сондықтан да училище директоры Грузовтың бір сөйлеген сөзінде жергілікті завод иелері — Крестовников, Алафузов және басқаларға — елді үш жылдан кейін заводтарға тәртіпті, әзірлігі мол жұмыс күшін беремін, деп уәде беруі тегін айтылған емес.

Крестовников, Алафузов тағы осылар сыяқты Қазанның ірі алпауыттары техникалық училищенің «қамқоршысы» болды. Олар училищеге ақша мен жабдықтарды не үшін беретіндіктерін жақсы біледі. Сол кездерде олар бір ғана нәрсені, атап айтқанда Қазанның өмір кәсіп училищесінде оқып жүрген болашақ техниктер мен мас-

герлердің араларынан болашақ революционерлердің өсіп келе жатқанын, олардың аз емес екендігін ғана білген жоқ.

Оқушылардың кітап оқуына, мінез-құлқына жүргізген ешқандай бақылау, ешқандай ізіне түсу де оларға заңнан тыс бас қосуға тыйым салынған революциялық кітаптарды бірінен бірі алып кезекпен оқуларына бөгет бола алмады.

Арской даласынан қалаға дейін едәуір жер еді. Оқудан үйге қайтатын кеште бұл аралықта еркінше сөйлесуге мүмкіншілік мол еді.

Училищеден қалаға дейін қараңғы жолмен жүріп келе жатқан «майлаушылар» деп аталатын өнеркәсіп училищесінің оқушылары көп мәселе туралы сөйлесіп үлгіретін. Бұл болған әңгімелерде мектеп басшыларына да, қалалық және бүкілроссиялық шоң желкелерге де — тіпті екінші Николай патшаның өзіне де сыбағалы сөздер айтылып, сазайлары берілетін.

XXV ТАРАУ

СТУДЕНТПЕН ТАНЫСУ

Бір күні кеште, аспазшы кемпір ыдыстарын жыйыстырмай тұрған кезде ас үйге көзі ойнақшыған, жүзі тотыққан студент кіріп келіп, есік алдына тұра қалды. Сергей дәл есы кезде физика оқу кітабына үңілген бойы терезе алдында отырған. Ол бу машинасының суретін қарап отыр еді.

Студент келіп Сергейдің нығының үстінен асыла ашық жатқан физика кітабына қарады.

— Түкке тұрғысыз іс, қыйын нәрсе емес, — деп бу машинасын сұқ қолымен нұсқады да, — міне, электр қозғаушысы, осыны сөз қылуға болады, — деп қойды.

Кітабын жаба салып, Сергей жылы шыраймен студентке қарады. Студент оған қолын ұсынды.

— Танысайық та, физика-математика факультетінің студенті Владислав Спасский — деді.

Сонымен, Сергей өмірінде бірінші рет нағыз студентпен танысты. Владислав ас үйдегі Сергейге жиі келе бастады. Кейде ол Сергейге қыйын чертеждерді әкеліп, түрлі машиналардың құрылысын түсіндіріп жүрді. Екеуі де машинаны сондай жарататын және олар цилиндр, ротор, статор, вал сыяқты тамаша нәрселер туралы әңгімелегенде өте қызығып, жарыса сөйлесетін. Олар мұндай әңгіме үстінде уақыттың өтіп кеткенін аңдамай қалатын.

Аспазшы кемпір пеш алдында дөңбекшіп жатып оларға былай деп күнкілдейтін:

— Оқымысты адамдар, бірақ, арсыз, гуілдейді де отырады. Немене, іштерің жарылып бара ма...

Бірақ, «гуілдеп» отырған тек Сергей мен Спасский ғана емес. Людмила Густавовна студенттерге жалға берген үш бөлме де кеш сайын адамға толып, дабырлаған шу болатын.

Бір бөлмеде Рим правосын оқып, цитата келтіріп жатса, келесі бөлмеде қазір ғана тыңдалған лекция талқыға түсіп жатады, үшінші бөлмеде гитар ойнап, ән салып жатады.

Студенттер Ленька Стародуб жататын ең үлкен бөлмеге бәрі тегіс жыйналған кездегі дауыстар — аспазшының мәтеліне айналған сөзбен айтқанда нағыз ғарасатқа айналып, олар жұтқыншағы жыртылғанша айқайлайтын.

Студенттер ортадан ақша жыйнап оған тоқаш, шұжық, каудырап кепкен жент сатып алатын.

Аспазшы жарты шелек су сыятын самауырды қайнатады. Жастар кімге қандай орын тигеніне қарамай, біреулері орындық, біреулері кереует үсті, терезе алдында отырыса қалады. Олардың барлығына бірдей орындық өмірі түгел жетіп көрген емес.

Стол үстінде бұрқылдап қайнап, ыжылдап самауыр тұрады. Студенттер шай ішіп, бутерброд жеп отырып жарыса сөйлеп бәсекелеседі, таласады, қосылып өлең айтады. Біріне-бірі жеңістік бермей таласады, дауыстары қатты шығады. Олардың таласы әртүрлі болатын. Жанадан сатуға шығарылған роман туралы, студенттердің жерлестік ұйымы туралы, қатал, болмашыға кінәмшыл профессорлар және студенттердің өз күштерімен қойылған махаббат жөніндегі спектакльдер туралы таласатын.

Шу көтеріліп, талас қызып жатқан кездерде Людми-

ла Густавовна талай рет бөлме есігінен карап ашылған болатын.

— Мырзалар ақырын шуылдауға болмас па екен! Қазір ғана көршілер келіп маған шағым айтты.

Шуылдаған дауыстар жым-жырт болады. Бірақ, оның есіктен шығуы-ақ мұн, әлгі дауыстар қайтадан өршиді, талас күшейе түседі.

Сергей ас үйде сабақ оқып отырады. Оған әлгі жарыс талас-тартыстағы студенттер даусы, ыдыстар сыңғыры, гитар, оған қосылып әндеткен дауыстар бірде естіліп, бірде естілмейді. Сергейге, әсіресе бау туралы өлең ұнады. Ол өленді химик Хрящицкий айтты.

Бұл таныс өлең болатын, оны әжесі Маланья да айта-тын еді.

Қайран жасыл бауым-бақшам,
Нәсіне ерте сен гүлдейсің
Ерте солып, сембегейсің!...

Көп ұзамай-ақ Сергей Люлмила Густавовнаның үйіндегі барлық тұрғыншыларымен әбден танысып алды. Бастапқыда олардан ұялыңқырып, үндемей, жабырқау сыяқтанып жүрді. Бірақ, әңгіме машина, чертеждер туралы болғанда ол таласқа өзі де қызу араласуға тайсалмайды.

Алайда, студенттер бір оқыйғадан кейін ғана оған шын мағнасында көңіл аудары бастады.

Жексембі күні болатын. Күзгі жаңбыр терезені саба-лап тұр. Барлық тұрғыншылар да үйде отыр. Еріккендіктен Владислав Сергеймен француз күресін бастады. Владислав отырғандарға карап, француз күресінің барлық ережелерін сақтай жүріп қалай да болса бес минут ішінде Сергейдің екі жаурынын бірдей жерге тигізетінін хабарлады.

Шынында да, бастапқы айқасудан-ақ Владислав Сергейді қаусырып әкетті. Бірақ, Сергей кенеттен шапшаң айналды да, тіпті өзі де бұрын білмеген бір әдіс қолданып, көзді ашып-жұмғанша Спасскийді алып соқты, екі жауырынын бірдей жерге тигізді. Онымен қоймай ош алайын дегендей жерге жаншый түсті.

Студенттер мәз-мәйрам күлісіп жатты.

— Сен күшті екенсің ғой өзің — деді ұялған тек тұрмастың керін келтіріп, жерден тұрып бара жатқан Владислав.

— Жарайды жігіт, мығым екен өзі! — деп студенттер

Сергей жаққандығын мойындады. — Дегенмен біздің Ленька Стародубты ол жыға алмайды.

Бұл оқыйғадан кейін Ленька Стародубтың өзі де келді. Бұл да кәрі қыз Сундстремнің үйінде тұрғанның бірі еді. Ол шашы тап-тақыр, көзі нашар болғандықтан көзілдірік киетін, ұсқынсыздау, дембелше денелі болатын.

— Мен мұнымен күреспек емеспін, — деді Ленька, оған француз күресінің «чемпионы» туралы айтқаннан кейін. — Әйтпесе мен бұл жеткіншектің барлық сүйектерін бытырлатып сындырып жіберуге бармын. Одан да мен сендерге бір тамаша көрсетейін.

Оның бұл «тамашасы» мыналай екен: бір адам еденге етпетінен көсіле жатуға тиіс. Екінші біреу оның үстіне арқасын-арқасына тигізіп, шалқасынан жатады. Содан кейін алғашқы жатқан адам аяғынан тік тұрады да, екіншісін кішкене ғана қағазға ораған ұнша көтереді.

Барлығы кезекпен бұл номерді оп-оңай-ақ атқарып шықты. Алайда, студенттердің ешқайсысы да Ленька Стародубовты көтеріп тұра алмады.

— Қабан... Томба... Піл... Қолапайсыз адамдар кұдайы, — деп студенттер әзілдей сөгіп жатты.

Өзіне өте рыйза болған Ленька қарқылдап күліп, батпан жұдырғымен кеудесін соғумен болды.

— Ал, мен байқап көрейінші, — деп ұсыныс жасаған Сергей жауабын күтпестен еденге етпеттей жата қалды.

Еңгезердей Ленька оның арқасына шалқасынан кұлай кетті. Барлығы да тіл қатпастан не боларын күтіп тұрды.

Сергей бойына бар күшіп жыйып, ауыр күрсінді де барлық қаны бетіне шығып ақырындап тұра бастады...

— Бәрекемді жарайсың! Бис! Бис! — деп Владислав Спасский айқайлап жіберді.

Барлық, студенттер айқай салып, өкшелерімен еденді тепкілеп, тасырлата алақандарын соқты.

— Бұл бара-бара кім болмақшы?... — деп Ленька Стародуб төңірегіндегілерге қарады да, Сергейге жақындап келіп оның құрыштай бұлшық еттерін сипай берді.

Үйдің қараңғы сенегінде, пұшпақтағы ескі сандықтың үстінде жататын, ас үйде оқыйтын ересек, Людмила Густавовнаның үйіндегі тұрғындардың көңілін кенет өзіне аударды.

XXVI ТАРАУ

ЕРІКСІЗДЕР

Бір күні Сергей мен Спасский көшеде келе жатты. Ала қағаз жапсырылған, жәшік тиеген көліктер керуені тас көшені тарсылдатып оларға қарсы жүріп келеді.

— Қазан сабынын білесің бе? Ол бүкіл Россияға тарайды. Ағайынды Крестовниковтар сабын мен свечкадан миллионға не болып отыр — делі Владислав.

— Ал, олардың заводы үлкен бе? — деп сұрады Сергей.

— Ие, Россиядағы ең ірі заводтардың бірі.

— Мен әлі күнге дейін заводтарда болғаным жоқ, тек Уржумдағы Аркульде ғана болып, онда кемені қалай жөндейтінін көрдім. Біздің заводтарға бару практика жұмысымыз екінші курстан басталады.

— Сен Крестовниковтардың заводына барып көрсең қайтеді. Сіздердің техниктеріңді онда кіргізетін сыяқты.

— Дұрыс, бару жағын қарастырып көрейін.

Ойға алған істі кейінге қалдыруды жаратпайтын Сергей, сабақ аз болған бірінші күні-ақ Плетендегі ағайынды Крестовниковтардың сабын қайнататын заводына кетті.

Завод қақпасының алдында отырған күзетші оны жібергісі келмеді, бірақ, Сергей оған оқушылық билетін көрсетті. Күзетші Сергейді оқушы болғаннан кейін практикаға жіберген екен деп ойлады да қақпаны ашты, әдетте, мұндай іс заводта болып тұратын.

Сергейдің көзіне бірінші түскен заводтың жермен біте қайнасып өскендей тастан салынған ажабадай цехы болды. Сабынның, мұрынды жарған нашатырдың исі және басқа белгісіз бір сасық исі, көзді ашытатын ашы иістер мұнкіп тұрды. Сабын шайындыларынан суланған завод шарбағының іші тайғақ еді. Апаңдағы жасыл-сұрғылт суға басқа жақтан су құйылған сайын оның ақ көбігі көпірши түседі. Қақпадан кіре берістегі ұзын үйдің қасында сабын салған жәшіктер тиеліп жатыр. Ауыр салмақты үлкен жәшіктер блокпен жоғарыдан түсіріліп келеді. Әрбір жәшікке жапсырылған ала қағаздар көрінеді:

«Қазан сабыны, Париж көрмесінде кіші алтын медальға ие болған».

— Машина цехына қалай бару керек, айтып жіберіңізші? — деді Сергей, көліктерге сабын тиеп жатқан жұмысшыларға келіп.

— Біздегі қандай машина? Бір ғана аты болмаса, — деп қолын сілтеді, сабынмен қатпарланып жылтылдаған, батпан, ауыр алжапқыш байлаған жұмысшының біреуі.

— Жігітім, анау жаққа бар! — деп айқайлап, завод қорасының түкпіріне қарай қолын шошайтты екінші бір жұмысшы.

Сергей сілтеген жаққа қарай жүріп қетті. Бірақ, ол машина бөліміне барудың орнына, күкіртті-кислота цехына барды. Шыйқылдай ашылған кішкентай есіктен кірген Сергейдің мұрнын қышқыл иіс жарып жібере жаздады. Ол үлкен бөшкеде тұрған нашатырь спиртін икегендей болды. Сергей жәтеліп қалды.

Ол ұзын, қаранғы, асты да, қабырғалары да тас, кислотадан қарайып кеткен бөлмеге кірді. Бірнеше жұмысшы шамның қасында күйбендеп жүр, әлгі бөлменің терезесі түрменікі сыяқты темірмен торланған.

— Жігітім, есікті жаппа! — деп айқайлады Сергейге, ұзын бойлы, көк көйлекті жұмысшы,—торға түскен тышқанша торсығып өліп қаларсың мұнда. — Ол да жөтеліп, жерге түкірді.

Есіктің астына қыш сынығын қоя салып Сергей табалдырықта біраз тұрды. «Апырай, басқа цехтарда да осындай тымырсық па екен?» деп ойлады ол.

Ол келген екінші цехта сабын қайнатылатын. Мұнда аты әйгілі «Қазан сабышы» қайнатылады. Үлкен шамдардан ыссы ақ бу өркештеніп, көтеріліп жатады. Цехтың іші түгелдей үлбіреген ұлпа бұм.н кестелегендей.

Шамның қасында қолдарына ескек сыяқты ұзын ағаш қалақ ұстаған жұмысшылар әлсін-әлсін айналдырып, қайнап жатқан сабынды араластырады.

Сергей қарт жұмысшыға тап келді.

— Сен мұнда неғып қаңғып жүрсің? — деп сұрақ қойды ол Сергейге.

Сергей оған сабынды қалай пісіретінін көрейін деп келгенін айтты.

— Нені көре алар екенсің, көрейін деп келген соң кара, қарай бер — деп күле сөйлеп, ақ тұманға сүңгіп кеткендей жоқ болды.

Заводта Сергей ұзақ жүрді, әрбір бұрыш-бұрыштарға көз жіберді. Кім біліпті — оқуды бітіргеннен кейін оған да, осы заводта жұмыс істеуге тура келер. Егер де тіпті мұнда болмаған күнде басқа бір осы сыяқты заводта жұмыс істер.

Әрине, жұмыс істеген соң машинасы жеткілікті, жабдығы жақсы заводта істеу қызықты болар еді. Ие қайда баратыны әлі белгісіз ғой. Бір цехтың коридорында, темекі қалдығын тастайтын болуға тиіс, су құйған бөшкенің жанында Сергей жас жұмысшылармен сөйлесті. Жұмысшы асығып қыйсық цыгарын тартып болды. Оның оң қолы кірлеп қарайған шүберекпен оралып таңылған.

— Сенің қолыңа не болған? — деді Сергей.

— Қислота құйып алдым. Үшінші күн өтті тіпті жазылмай-ақ қойды.

— Ал, сен бір қолыңмен жұмысты қалай істеп жүрсің?

— Амалым қанша, жұмысты жарты күшіммен ғана істеп жүрмін. Басқаларға қарағанда мен қайта бақытты екенмін, кейбіреулер тіпті қолынан, немесе көзінен айы-

рылады. Кислота дегенің өте зиянды нәрсе. Адамның сүйегіне дейін күйдіріп жібереді...

Әлі жігіт темекісінің қалдығын суға тастап, цехқа кіріп кетті. Ал, Сергей қақпаға қарай беттеді.

Завод шарбағынан Сергей бірнеше балаларды көрді. Олар сабын төгілген апандардан қарғып, цехтарға қарай бет-бетімен жүгіріп кетті. Қолбеттеріне қарағанда, олар Сергейден екі-үш жасы кіші сыяқты.

Балалардың беттері де, қолдары да, киімдері де батасқан қара күйе еді.

«Сабын заводының қай жерінен бұл сонша күйеге баттасты екен?» деп таңданлы Сергей.

Қақпа алдындағы күзетшіден:

— Мына балалар сіздерде не істейді? — деп сұралы.

— Сабын қайнататын үлкен қара қазанды тазалайды, — деп жауап берді, күзетші есіней түсіп. — Күніне 23 тыйын табады.

— Ие, бұл сондай завод деңіз, — деп ойлады, қалаға қарай жүріп бара жатқан Сергей. — Мұнан еріксіздер артық шығар.

Сергей кешке үйге келіп Қрестовниковтар заводы туралы әңгімелегенде Спасский иығын қакты:

— Завод — кәдімгі завод. Басқа заводтар мұнан да нашар. Ал, егер саған бұл ұнамаса, өмірді болса қайта жаса.

Екеуінің арасындағы әңгіме осымен аяқталды.

Мұнан бірнеше күн кейін Сергей бір қарт жұмысшымен танысты. Ол қарт Нижне-Федоров көшесіне жуық тұратын. Оның фамилиясы сондай-ақ ұзақ, адам күлерліктей қызық болатын, ал өзін жұрт Акимыч деп атайтын.

Сергейдің қартпен таныстығы былай басталды.

Бір ретте Сергей кешпен үйге қайтып келе жатқанда бір адам оған айқайлап:

— Жігітім, ей, жігітім? — деді.

Сергей жалт қаралы. Аласалау қыйсайған қақпа жанында темекіге ысталған мұрты сабалақтанып, сақалы сексініп турған қартты көрді.

— Оттығың жоқ па?

Жанынан коробка шірпісін суырып жатып Сергей: «Осы шалды мен қайда көрдім?» деп ойлады.

Мұнан кейін Қрестовниковтар заводының сабын қай-

нату цехындағы қалың бу тұманын, «Қара, бірдене аңғара алсаң қарап қал» деген қарт жұмысшыны елестеті көз алдына.

Шынында бұл қарт дәл сол жұмысшының өзі еді.

Көп ұзамай-ақ Сергей Акимычпен дос болып алды, тіпті үйіне қонаққа жиі баратын болды.

Жартысы қатты қалың қағазбен, жартысы сурет салған қызылды-жасылды жұқа қағазбен желімделген кішкене бөлме ішінен кара темекі мен герань гүлінің иіс бұрқырап тұрды. Терезе тұсында кара торғай мен шыпшық қамаған екі тор жәшік ілінген.

Бір күні, Сергей қарт үйіне келгенде Акимыч тордағы суды жаңартып, олар жем жейтін жерге конопля тұқымын қойып жатты.

Ол қонағымен амандасқаннан кейін жұмысына қайта кірісті.

— Тұмсығыңды неге айналдыра бересің? — дейді ол қараторғайға. — Немене? Қызметкерім! Қарашы өзін, жемсауын толтырып алған. Шоң желкелерше семіріп алғанын көрдің бе? Міне, енді сені заводқа кислота кұюға жіберем, сонда көрерсің көрмегенінді. Әйтпесе отырып алып шыйқылдайсың да тұрасың. Сенен қандай пайда? Арамтамаксың сен, арамтамак.

— Ал, сен суды сонша неге шашыратасын? — деп ол шыпшықты сөкті. — Немене, мен сенің қызметшіңмін бе? Жыйыстыру маған оңай деп ойлайсың ба? Сенсіз-ақ жұмысым жетеді. Токтап тұр бәлем, сені көшеге жіберем, мысық жеп қояр әлі-ақ.

Балапандарына жем шашып, кішкентай тостағанға су құйғаннан кейін Акимыч Сергейге қарады.

— Ал, енді біз екеуміз де аздап жемімізді шұқылаймыз.

Ол бір буда тоқашты алып, жез шайнегінен екі стаканға шай құйды.

— Көптен бері мен жас кісілермен шай ішкенім жоқ, — деді Акимыч, стаканнаы шай ұрттап жатып, — менің ұлым, сірә, сенен көп үлкен болуға тиіс. Сенің жасың нешеде?

— Мартта он алтыға толады.

— Сонымен менің ұлымнан кіші екенсің ғой — оның жасы қазір жыйырмаға кетті. Келбетіңе қарағанда сен де он сегізге келіп қалдың ба, деп ойлаған едім.

— Сіздің ұлыңыз қайда? Бір жаққа жолаушылап кетті ме?

— Алыс емес жақында кетті. Қол созсаң да жетерлік, ал мен оны көрмегелі бесінші ай.

Қарт Сергейге қарай еңкейе түсіп, құлағына сыбырлап:

— Отыр ғой ол,— деді.

Ссы арада Акимыч баласы Григорийдің ақымақ емесітігін, кітаптар оқығанын, жұмыста да есесін жібермейтінін әңгімелейді. Егер оның оқуға мүмкіншілігі болса техник болып шығар еді. Тек оның мінезі шапшаң, қызбалау, цехтағы мастер жүрген бір ит. Сондықтан да олардың арасындағы жанжал осыдан барып туды...

Тек үшінші стакан шай үстінде ғана Сергей Акимычтан мұның қалай болғанына қанықты.

— Айып үшін болды осы сұмдықтың бәрі,— деп Акимыч ақырын сөйледі,— не жалғыз менің ұлым ғана емес, басқаларын да айыптады. Бізді күн сайын бір реттен айыптайды. Бір жерде көзінді жыпылықтатсаң да айып алады. Ал, менің ұлым әлгі мастердің көзіне айтады. Мастер оны тісіне салып жібереді. Ал, менің Григорийім оған есесін қайтарып береді... осылайша — апарып түрмеге қамаған да қойған. Айтпақшы түрмеге қамалмастан бұрын тінту жүргізіп, кітап тауып алды... Әлгі тыйым салынғандары...

— Ал, кітаптарды қайдан алыпты ол?

— Ие, әйтеуір алыпты, білмеймін — деп Акимыч бұл жолы өзінің баласы туралы да, тыйым салынған кітаптар туралы да ештеңе айтқысы келмеді, басқа әңгімесін де қозғамады.

Қарт Сергеймен жете танысқаннан кейін ғана өзінің жас досымен барлық нәрсе туралы жасырмай ойына не келсе соны айтып, ашық сөйлесетін болды.

Сергей одан завод жағдайы туралы бірсыпыра нәрселерді естіп, білді.

— Мен, — деді қарт, — заводқа жаңадан келген жұмысшы болып саналамын, мұнда болғаны он бес жылдан аса уақыттан бері жұмысшымын. Ал, біздерде осы заводта туып, өскендер бар. Біздің қазан тазалайтын балаларды көрдің бе? Бұлардың көпшілігінің әкелері осында істейді, аталары осында өмірмен қоштасамыз ғой, деп жүр. Мұнан қайда бармақсың? Ағайынды Крестовниковтар — іскер, жылбуырын адамдар. Олар заводы-

ның жаңынан дүкен ашты — мұнда кітапшаға жазған тізіммен несеге товар беретін. Жұмысшылар көзін ашып жұмғашша борышқа батады. Не, бұған қосымша, бізде әрбір жұмысшы өзінің меншікті үйінде тұрады. Үй дейтін үй де емес, әрине — төрт бұрыш, сорайып тұрған тұрбасынан басқа ештеңесі жоқ, ал мұндай сарайларды салдыруға ағайынды Крестовниковтар қарызға ақша берген болатын. Ол біздің асыраушы піріміз — тәрбиешіміз емес пе, ал біз оларға көрімізге кіргенше борыштымыз, қорыта келгенде осылай болып шығады. Шіркеуге барғанда солардың байлығы, денсаулығы үшін шамшырақ қоюға тиісті болдық.

— Менің өзіме қалса, мүмкін мұндай жағдайларға жетпеген де болар едім, — деп тағы сөйлей жөнөді қарт. — Григорий қолға ұстатқандай бәрін түсіндірді ғой маған, ал ақылды адамдар оның көзін ашты. Қазір біз кімнің кінәлі екеніне түсінеміз, әттең ашық айтуға болмайды. Бізде мұнан жарты жыл бұрын кислота цехына практикаға келген бір студент тұтқынға алынды. Ол социалист болып шықты. Ал, мұны кім хабарлады? Аға мастерден басқа ешкім де хабарлаған жоқ. Ол ішкі қауіпсіздік сақтайтын орынға қызмет етеді дейді.

Сонымен қарт жұмысшы «кімнің кінәлі» екендігі туралы Сергейге тура айтпағанмен, жанамалай әңгімемен түсіндірді.

Қарттың бұл әңгімесі ертегіге ме, немесе мәтелге ме, әйтеуір біреуіне ұқсас еді.

— Бір үй тұр, ескі үй, тұрбасы жанына қыйсайған. Еденінен жел гулеп тұр, терезе ағаштары қақсып қалған, есігі шыйқылдайды. Суық, ылас, мәкіру. Ал бұл үйде адамдар тұрады. Әрбір жұмысшының өз іні бар. Олардың әрқайсысы үй ішін жөндеп, тәртіпке келтіргісі келеді. Біреуі еденнің тесігін жүн-жұрқамен бітегіштейді, екіншілері терезесіне жастығын тыққыштайды, үшіншілер өзінің лашығын әлемі қағаздармен әшекейлеуге тырысады. Үйіндегі адамкөргісіз түрлерді әшейкейлеп бүркегісі келеді. Ал, еденнен тынымсыз жел гулеп береді. Үй шіріп кеткен, оның табаны да шөгіп төмен түскен — құлап кетуі де ғажап емес. Қанша тыққыштасаң да мұндай үйлерге ештеңе шақ келмес. Пайдаға жарамайды, мұндай үйлер. Енді өзің түсініп ал. Кім кінәлі?.. түсіндің бе?..

— Түсіндім? — деп Сергей мырс етті. — Патша кінәлі. Қарт орнынан ұшып тұра келді.

— Немесе сен, ақымақ, жайлау сөйле. Пәтшағар, не деген аңғарғышың өзің. Мен саған не туралы әңгімеледім. Шіріген үй туралы айттым. Демек, оның шіруіне кім кінәлі. Иесінің өзі кінәлі? Сен былай деп айтуға тиістісің: Ие-сі кі-нә-лі. Ал сен, тұп-тура нысананы байлағандай жоғары өршісің. Сен білесің бе, мұндай сөз үшін не болатынын? Сібірге, айдауға жібереді...

Қарт үйінде қонақта болған әрбір ретте Сергей жаңалық, үлгі алатын сөздер естіп жүрді. Бірде ол Акимычке оның ызаға булығып, ашуланып жүрген кезінде жолықты

— Бұл алпауыттар қандай сұм, — деп күңкілдейді. — «Сендер қожаларыңнан жалақы көбейтуді, бүтін үйде тұруды, құлқындарыңды тойғызуды ғана талап етіңдер, ал саясат сендердің — жұмысшылардың ақылынан келетін іс емес» дейді. Жоқ, өтірік айтады, қалқам, саясат кімдікі болса, өкімет те соныкі. Бізге өзіміздің, жұмысшының өкіметі үшін күресу керек.

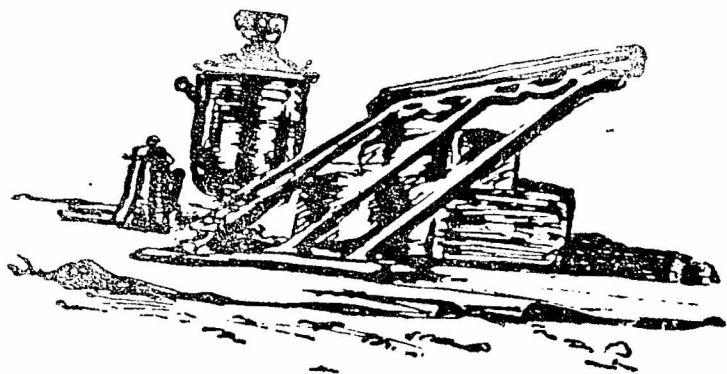
Қарт көп уақытқа дейін күңкілдеп, ашуланумен болды.

Сергей шыдай алмай, сіз кімге ұрсып, кімді сонша сөгіп жүрсіз, деп сұрады Акимычтан.

— Экономистерді. Жұмысшы табының ең бірінші опасыздарын — деп келте қайтарды қарт, жауабын.

«Экономистер»дің пиғылына рыйза болмаған қарт жұмысшының айтқаны дұрыс еді. Сондай зиянды сөздермен саяси күрестен жұмысшылардың көңілін басқаға бөлген адамдарды социал-демократтар осылай деп атады.

XXVII ТАРАУ

ДВИГАТЕЛЬ ОҚЫҒАСЫ

Сергей екі ай бойы Людмила Густавовнаның үйінде тұрды. Бірақ үйдегі көршілерімен онша араласып кете қоймады. Олардың жасы көп үлкен болатын және олардың тұрмысы Сергейге қарағанда әлде қайда тәуір еді. Студенттер ортадан жыйнаған ақшаларына жиі-жиі кеш өткізетін, Сергейдің оған беретін ақшасы болмайды, тегінен қонақ болуды Сергейдің жаны сүймейтін. Студенттер көрші бөлмелерде шырқап ән салып жатқан кезде Сергей ас үйде оларға қосылып ыңылдап өлең айтып, чертеждеріне үңіліп қараумен отыратын. Студенттер әртүрлі — қайғылы, қуанышты және күлкілі өлеңдер айтатын. Сергейдің көршілері көбінесе Қазан студенттерінің өлеңін айтатын:

Қазанның өзенімен мөлдір бұлақ —
Сағынған қос бауырдай құшақтасқан;
Сол жерде студенттер сөйле құрад, —
Інірден таңға дейін саркылмастан.

Екеуін бір мақсатпен байланыстырған мәселе қызғанша Сергей Владислав Спасскиймен де көп сөйлесе қойған жоқ-ты.

— Білемісің, Сергей, мен не ойлап таптым? — деді бір кезде Спасский. — Екеуіміз бір электр двигателін жасап шығаруды қолға алып көрейікші.

Бұл ой Сергейдің жанына жағып кетті. Спасскиймен бірінші кездесіп, осы двигатель туралы сөзді естігенде, — мұндай нәрсені жасап шығарсақ қандай тамаша болар еді, деп ойлаған-ды.

— Бұл жұмысқа қажетті заттардың баршасының тізімін жасап көрейік, — деп ұсыныс жасады да, Спасский, оның жауабын күтпей-ақ, өзінің лекция жазып жүрген клиентка мұқабалы қалың дәптерінен бір парақ қағазды жұлып алды.

Ас үйдегі столға отыра қалып жаза бастады.

Сергей оның қарсы алдында отырған бойы, көзін айырмай қарап отыр, ал, Спасский ойланып, біресе қарындашының ұшын тістеп, біресе қарындашпен қасын қасып көп уақыт үңіліп жазумен болды.

Әлден уақытта ол — болдым ғой деймін ақыры — деп Сергейге қолын созып қағазды ұсынды.

Бұл қағазда жап-жатық әдемі жазумен былай деп жазылыпты:

- 1) Шойын корпус.
- 2) Статор, оған қоса катушка мен пластиналар.
3. Ротор: а) ротордың білігі, б) подшипниктер, в) якордың пластиналары, г) коллектор табағы және д) коллектор шеткасы.
- 4) Монтаж сымдары және басқа түрлі болттар мен тетіктер, гайкалар.

— Ал, ойласайық, нені қайдан табу қажет.

Екеуі ойласа бастады.

Еңалдымен шойын корпусы табу керек. Мұнсыз жұмысты бастауға болмайды. Мұнан кейін ротор, статор және статор пластиналары қажет.

— Сірә, бұлардың барлығын да сатып алуға болатын шығар, — деді Спасский. — Бірақ, ақшаны қалай еткенде де көбірек іздестіру керек...

— Ал, бұларды арзанырақ алуды қарастыруға болмас па? — деп сұрады Сергей. — Егер де, тек шойын корпусы ғана сатып алып, басқаларын өзіміз жасауға болмай ма? Мысалы, базардан арзанға темір сынықтарын сатып алып, содан өзіміз даярласақ деймін!

— Жарайды, солай етіп көрейік, — деді Спасский, — мен монтаж сымдары мен подшипниктерді тауып аламын.

— Мен де гайкі, болт және түрлі тетіктерді училищедегі токарь станогінде жасайын. Бірақ, соларды неден жасауды көздестіру керек.

Қолдары босаған бірінші күні-ақ достар базар аралап, металл жәутіктерін сататын қатарға барды.

Олардың бірден-ақ жолы болды. Тат басқан темір жәутіктерінен шеті жарылған даяр шойын корпусы тапты. Содан кейін олар тағы да бір тамаша керегін тапты. Жайылған көне жөкенің үстінен достар қоладан жасаған торды көрді. Оның әрбір көздері мықты қола шыбықтарынан өрілген. Сергей торды ұқыпты қарап шыққаннан кейін жерден көтеріп алды.

— Сен аңғарып тұрсың ба достым, мынау шыбықтан өзімізге керекті шеткені де, пластинаны да қолдан жасап алуымызға болады,— деді Сергей асығыса сыбырлап сөйлеп Спасскийге.

Қыңырайған қарт сатушы оның товарын сатып алатын адамдар жаңа кездескенін бірден-ақ байқады. Оның сұраған бағасының көптігі сонша, Спасский тіпті ыршып түсіп, айқайлап жіберді.

— Неге десендер бұл тордың өзі тамаша жасалған ғой,— деп шал мақтап тұр,— мұның бағасы өте қымбат. Бұл маған тура кінәздің үйінен келіп түсті.

Спасский аздап болса да арзандатуды өтінсе де, шал айтқанынан қайтпады.

Ауыр күрсінген достар ақырында жөкеден кетіп қалды.

Олар мүйістен айнала бергенде шал қайтадан шақырды.

— Әй, жігіттер бері келіңдер, бері келіңдер! Айтатын сөзім бар! — деп айқайлады, олардың соңынан.

Енді сауданың пісіп, дегеніне жететініне көзі жеткен достар қайта оралды.

— Жігіттер, сіздер маған ете ұнап кеттіңдер, — деді сұм шал, — солай-ақ бола қойсын, жарты бағасына ала қойыңдар мына асыл затты.

Сергей мен Владислав қола тор мен шойын корпусы жермен сүйретіп енгізіп үйге жетті.

Осы күннен бастап-ақ Сергей училищеден үйге қайтқан сайын өз қолымен қыйыстырып жасаған, егеп жылтыратқан двигательдің бір бөлшегін әкелумен болды.

Спасский детальдарды көргеннен кейін Сергейді мақтайтын:

— Жарайсың! Тек мына бір жерін аз да болса еген-зіреген дұрыс болар еді...

Сергей мақұлдан басын изейді, ал, ертеңіне таңертең оның жап қалғасы ауыр жүкке толы, бұлтыйып кете баратын. Ол кешегі жасап әкелген деталін қайтадан училищеде жонуға, еген жөндеуге әкетеді.

Екі апта өткеннен кейін барлығы да даяр болды.

Двигатель детальдарын жыйыстыру ісіне кірісуге мүмкін болды.

Бастапқыда екі дос бұл істі қызу қолға алды. Ал бертің келе студент салқын тарта бастады. Бұл істен ол жеріңейін деді ме, әлде Сергейдің жалғыз өзінің-ақ мұны жұкөмдесі алатынын сезді ме, әйтеуір Владислав селқос болды. Ол тіпті жиі кетіп қала беретін болды. Темекі тартуға оттық іздеп өз бөлмесіне кеткен күйінде бір сағатқа кешігіп келеді. Әйтпесе коридорда біреумен сөйлесіп тұрып двигатель жайын мүлдем ұмытып кетеді.

Ақырында Спасский Сергейге турасын айтты:

— Достым, барлығын өзің істе! Сенің мұндай іске қабілетің барлығы байқалып тұр. Ал, мен болсам техникаға күшті емеспін. Теория болса оның жолы тіпті басқаша болар еді.

Бір апта өткеннен кейін двигатель жыйыстырылып та болды.

Оны ақырындап Владиславтың бөлмесіне әкеліп енгізді де, бұрышқа қойып, газетпен жауып қойды.

Әрбір ретте, студенттерге жолдастары келген сайын, мейлі ол медик болсын, мейлі юрист, немесе тарихшы болсын — бәріне де Сергей двигательді ашып көрсетіп, оның құрылысы туралы жете әңгімелесетін. Кешікпей-ақ оны көрсететін де ешкім болмай қалды, ол туралы жұрт ұмытып та кетті.

Бірақ, екі аптадан кейін двигательді қайтадан еске түсіруге тура келді. Спасскийдің шалбары тозып жыртылып қалды, тіпті оның барып лекция тыңдауына да мүмкіндік болмай қалды. Ол үйі жіберген ақшаның келуіне әрең шыдады. Ақша келісімен жаңа киім сатып алуға базарға тартты.

Алайда, оған шалбар сатып алудың ынғайы келмеді.

Бұған кеселін тигізген, күтпеген жерден кездескен жағдай болды.

Бір ұзын бойлы, көзіне көзілдірік киген арық адам кішкене ағаш жәшікті киімінің ішіне жасыра тығып ба-

зар аралап жүрді. Спасский мұның не екенін білгісі келді де, жәшіктің не қасиеті барлығын сұрады.

— Телеграф, сатамын — деді жаңағы адам жамылған ұзын, қара пальтосының етегін көтере түсіп.

Телеграфтың бағасы да, шалбардың бағасы да, Спасскийдің жанындағы барлық ақшасының да болғаны алты сом еді.

Спасский телеграфты сыйпалап көріп, алақтап жан-жағына қараумен әлгі киім жамылған адамның қасында айналшықтап біраз тұрды да, қолын бір-ақ сілтеп тоқтамаға келді.

«Мейлі, қайдан шықса, онан шықсын! Шалбарды бірдеңе етіп жамауға болар, ал телеграфты дәл осындай бағаға күнде ешкім сата бермес» деді.

Қолтығына жәшігін қысқан бойы, ысқыра жүріп, Спасский үйіне келді. Үйде оны жолдастары — Ленька Стародуб пен ұйпалақ бас химик Хрящицкий қарсы алды.

— Сатып алдың ба? — деп айқайлады Ленька.

— Ие, сатып алдым! — деп Спасский пальтосының қолтығы астынан ағаш жәшікті суырып алды.

— Немене, сен үйден посылка алғансың ба? — деп орнынан ұшып тұра келді, тамақты тәуір көретін Ленька.

— Аш бөрінің ойында бір-ақ нәрсе болады, деген-ау. Мен телеграф сатып алдым, — міне керек болса! — деді ашулы түрде Владислав.

Химик пен Ленька Владиславтың алған затын мұқыят қарап шығып, мақұлдады.

Ал, бір сағаттан кейін Людмила Густавовнаның үйінде тұратын қалған төрт студент келді. Олар да сатып алған нәрсені қарап шықты. Олар телеграф жанында отырған Спасскийді қамалап алған. Барлық студенттер де осы кеште бүкіл өмір бойы алмаған телеграммалар алды.

Телеграммаларды Морзе әліппесін білетін Ленька Стародуб оқыды. Бірінші телеграмма да оның өзіне жолданған болатын:

«Сіз сондай сымбаттысыз, арап пәльмасы сыяқтысыз. Жүріс-тұрысыңыз сондай жеңіл, шапшаң антилопа сыяқтысыз».

Айлар бойы пәтер ақы төлемеген химик Генри Хрящицкий мынадай телеграмма алды:

«Тұрған бөлмеңіз үшін төрт айға ақы төлеуіңізді сұ-

раймын, жоғалтқан аяқкіім щеткасын қайтарушыңызды өтінім. Сүйіктіңіз — Сундстрем» делінген бұған.

Бұл кеште студенттер телеграф жаңынан кетпеді. Спасскийдің бөлмесінің едені қағаз лентасының қыйықтарына толып кетті. Сундстрем арудың мысықтары ол қағаз қыйындыларын барлық коридорға сүйретіп тасумен болды.

Ақырында Сундстрем арудың өзі Владислав жатқан бөлмеге кіріп келіп:

— Сіздер не істеп жүрсіздер? Үйдің барлығын бір қағаздар қаптап кетті... Сіздер немене басып шығарып жатырсыздар! — деді.

Ол еденнен қағаз ленталарының кесінділерін жыйыстырып, көзіне таяп қарап жүр.

Бірақ та Сундстрем ару олардағы нүкте мен тиреден басқа ештеңені көріп тұрған жоқ. Сұрланған Сундстрем ару жүрегін ұстайды. Масқара:

— Владислав мынау кұпия әріптер ғой?

— Бұл Морзе әліппесі ғой, — дейді Спасский.

Не болып жатқанына мүлде түсінбеген Сундстрем ару ұрейленіп есікті қайыра соғып бөлмеден кетуге беттеді.

— Апырмай, қорықпаңыз Людмила Густавовна! — деп Владислав оған айқайлайды. — Бұл кәдімгі телеграф қой!

— Пәтердегі телеграф, а?! Ал сіздер кімге телеграмма беріп жатырсыздар? Мұнда тұрған ешқандай жамандыққа жорыйтын нәрсе жоқ екеніне сене алам ба? Сіздердің істеген істеріңізге менің жауапты екенімді сіздер білесіздер ме?

Түбінде керек болар дегендей, бөлмеде шашылып жатқан телеграмма ленталарының бір тобын уыстап алды да, бөлмеден шығып кетті.

Училищеден кеш қайтқан Сергей тарсылдаған дыбысты естіді де, Спасскийдің бөлмесіне кірді. Ол үйренбеген жұмысынан шаршап, төмен қараған бойында аппарат алдында отырған-ды.

Қатушкадағы қағаз лентасы таусылуға айналған. Спасский Сергейге ең ақырғы телеграмманы ұсынды:

«Бас инженер-механик Қостриков нүкте 2000 электр двигателіне тығыз заказ алуыңызды сұраймыз нүкте ақшаны сіздің ағымдағы счётыңызға аударамыз нүкте Құрама Штаттар Президенті».

— Ал сен ертең лекцияға не киіп баратыныңды ойла-

дың ба? — деді студенттердің бірі, керіліп-созылып орнынан тұрған Спасскийге қарап.

— Осы да сөз болып па?, — деп ештеңені ойламаған Владислав қолын сермеді.

Бірақ ол шалбарын шешіп қолына алып көргеннен кейін оның беті тыжырайып кетті. Шалбардың тозығы жеткені сонша, ол тіпті жамау-жасқауға да келетін емес.

— Үйіңе хат жаз, саған тағы ақша жіберсін, — деп кеңес берді Ленька.

Одесалға оранған бойы Спасский терең ойға қалып кереует үстінде мелшиіп отырып қалды. Оның алдындағы стол үстінде телеграф тұр.

— Жоқ. Енді жібермейді, — деді Спасский, опынған түрмен басын шайқап.

Владиславтың әкесі доктор Спасский үнемді, ұқыпты, шыдамды, аңғырттықты, жеңіл мінезділікті жаратпайтын адам болатын.

— Апырай мені қандай сайтан түрткілеп осы оңбаған апаратты алғызды екен, — деп Спасский өзіне-өзі ұрсып отыр. — Енді телеграф лентасына оранып университетке лекцияға бармасам, не істермін.

Химик Хрящницкий студенттерге ақша жыйнап Владиславқа шалбар алып беруді ұсынды. Студенттер өз қалталарындағы байлықтарын түгендей бастады. Алты адамның жанынан 3 сом 27 тыйын ғана шықты. Сергей санауға кіріспеді, өйткені оның жанында көк тыйын-күріш жоқ еді. Оның оқуына, жататын пұшпағы мен тамағына Уржумдағы қамқоршылары ақша төлеген болатын.

— Білесің бе — двигательді сат та, өзіңе штан алып ки, — деді манағыдан үндемей отырған Сергей.

— Онан да телеграфты сатқан жақсы емес пе, — деп күрсінді Спасский.

— Телеграфты сатудың қажеті жоқ. Ол жаңа ғой. Біз оны әлі жақсылап көргеніміз жоқ, — деді студенттер.

Спасский тағы да бес минуттей ойланды. Ол Сергейге двигательді сатуға қақы жоқ екенін, оны жасауға Сергейдің өзінен көп еңбек сіңіргенін дәлелдеумен болды.

Бірақ, ақыр аяғында Спасский көңді.

Екі күн өткеннен кейін двигательді алты сомға сатты, ал келесі күні — бұл жексембі күні болатын — Владислав Базарға баруға жыйналды.

— Ал, енді сенімен бірге мен өзім барамын, әйтпесе

зепен не үміт, не қайыр, тағы да шалбар алудың орны-
за ай қарайтын түтік алып қайтарсың, — деді Сергей.

Кешке студенттер Спасскийдің бөлмесіне жыйналып
шай ішті, оны жаңа алған киіммен құттықтады. Көп уа-
қытқа дейін отырды.

Түшнің әлде бір уақытында Владислав самауырға су
толтыруға ас үйге шықты. Ол Сергейдің танданарлық іс-
пен шұғылданып жатқанын көрді: ұзын жіңішке жіпті
ішінде тушы бар шөлмекке жайлап жіберіп отыр.

— Сен не істеп отырсың?

— Бұл қандай сұрақ? — деп күлді Сергей өз әжесі
Маланьяны еске түсіріп.

Ол шөлмектен дымқыл қара жіпті суырып алып, оны
кептіруге пешке жайып қойды.

Келесі күні таңертең Сергей мен Спасский үйден жа-
затайым бірге шықты. Олар Грузин көшесіне келе бер-
генде Владислав университетке қарай бұрылды. Дәл сол
айырылысқан жерде Владислав Сергейдің сол аяғындағы
етік қара жіппен айқыш-ұйқыш таңылғанын көрді. Жіп
енді жұлынып түсуге қалған ұлтанды ұстап тұр.

— Бұл немене? — деп танданған Владислав кешегі
баялып, кептіріліп жатқан қара жіпті таный қойды да,
бастаған сөзін аяқтамай тоқтап қалды.

Бір апта өткеннен кейін Спасский күтпеген жерден
әжесінен қосымша үш сом ақша алды. Бұл ақша оның
айтуынша «сметадан тыс» болғандықтан Спасский мұны
тұрмыс қажетіне жұмсауға ұйғарды.

Екі сомға шай, қолбаса, қыяр, булка, тәтті тоғаш жә-
не сыртқы қағазына славян әрпімен «шіркеудікі» деген
жазу жазған бір шөлмек қышқылт қызыл шарап сатып
алды. Ал қалған ақшасына театрға екі билет алды.

— Құрметті инженер-механик бұған сіз қалай қарай-
сыз? — деді қолындағы екі жапырақ қызғылт қағазын
желпілдетіп. — Сізді ертең театрға шақырамын. Онда
«Фауст» болмақшы. Қарсылық стпейсіз бе?

Әрине бұған Сергей қарсылық білдірген жоқ. Ол өмі-
рінде әлі күнге дейін театрда болып көрмеген.

Келесі күні кешке досар театрға баруға жыйналды.

Өнеркәсіп училищесінің оқушыларына театрға бару
үшін оларға арнаулы рұқсат алу керек. Мұндай рұқ-
сатты Сергей аламын деп ойлаған жоқ, сондықтан
рұқсат сұрамай-ақ «жай киініп» жасырынып баруға бел
байлады.

Ол өзі көйлегін өтсктеді, етігін тазалады, тізесіндегі жырттықты жаматанда ақсыйып тұрған жіпті қара бояумен бояды. Спасский өзінің студенттік формалы киімін киіп иісу жағынды.

Олар Қазан опера театрына келді, киім ілгішке киімдерін тапсырды, кілем төсеп тастаған кең басқышпен жоғары көтерілді.

Тыста қар жауып, суық жел соғып тұр, ал мұның іші кылы-ақ, айналары жарқырап, иісу исі аңқып тұр.

Швейцар, кіретін есікті шалқасынан ашып, қар басқан адамдарды ішке лек-легімен жібере бастағанда тыстан суық желдің лебі келді.

Достар фюзда адамдарға соқтығысып қалды. Мұнда маң-маң басқан, мейрамдағыша ұзын көйлегін сүйреткен әйелдер, жырық бешпет, немесе әскери киім киінген еркектер де жүр. Әр жерден студенттердің күрткісі де көрінеді.

Аяғын аңдап басып, маңыздана екі қолын артына ұстаған татар байлары да бар. Шұғадан тіккен ұзын шапанын сүйретіп, аяғына сары етік, басына мақпалдан зерлеп тіккен тақиясымен татар саудагерлері де жүр.

Ойын басталар алдындағы қоңырау соғылғаннан кейін Сергей жаңағы әсем киінген топ соңынан еріп партерге кіруге ыңғайланды.

— Қайда барасың сен? Біз, достым, жоғары баруға тиіспіз! — деп Спасский оның иығынан тартты.

«Жоғарысы» — галерка (театрдағы ең арзан орын) болып шықты. Бірнеше қатар тұрған ағаш скамейкалар оқушы жастарға толы.

Сергей мен Спасскийдің орындары шетте екен. Олардың үстінде театрдың алабажалақ төбесі. Оған қою бояулармен салынған сыбызғы, сырнай тартып ойынап жүрген періштелер суреті.

Есігіне дейін адамға сықала толған галерка іші әрі қапырық, әрі ыстық, әрі аяқ алып жүргісіз тар еді. Жастар бұл жерде үйінде отырғандай жайласқан. Студенттер мен курс қыздары біріне бірі айқайласып, дүрбілері мен ойын программаларын сұрасып шуылдап отырысты.

Сергей барьерден асыла төмен қарай бастады. Оркестр отырған жерден даусын келтіріп жатқан әртүрлі музыка аспаптарының бет-бетімен шыққан дауыстары естіледі.

Қоңыр мақпалмен қапталған жұмсақ ложаларда, қол-

лары мен нықтары борықтай болып, всермен беттерін желіген әйелдер отыр. Олардың желікесінде қатырма жағамен сірескен қара бешпетті еркектер тұр.

Оркестр увертюраны ойнаған кезде перде екі жаққа ысырылып, сақна ашыла бастады.

Сергейге барлығы жақсы естілді, бірақ, сақнада не болып жатқанын ол тек артистер сақнаның қақ ортасына шыққанда ғана көрді. Ал, сақнаның оң жақ қанатына карап жылжығанда Сергей үшін олар еден жарығына кіріп кеткендей көрінбей қалады. Маргаританың ролін ойнап жүрген артистка әдейі Сергейді ызаландырығысы келгендей ылғый оң жақта тұрды да алды. Сергей даусын естіп отыр, бірақ, қаншама жантайып қараса да оның ұзын атлас ақ көйлегінің тек жерге сүйретілген етегін ғана көреді.

Бірақ, мұның бәрі де Сергейге жай нәрсе болып көрінді. Ал, оған ән, музыка және театр тамаша ұнады. Ол көзін тас жұмып, екі қолымен басын сүйеп отыра берді.

Оған ұнаған көбінесе «Темір үшін адам құрбан» деген Мефистофельдің ариясы болды.

Үйге қайтып келе жатқанда Сергей мен Спасский барлық даусымен Мефистофельдің ариясын айтумен болды. Олар тек қалада тәртіп сақтаушы тұратын көшенің бұрышына келгенде ғана ән шырқауын тоқтатты.

Бірнеше күн өткеннен кейін Акимықтың үйіне барған Сергей оған театр туралы әңгімеледі.

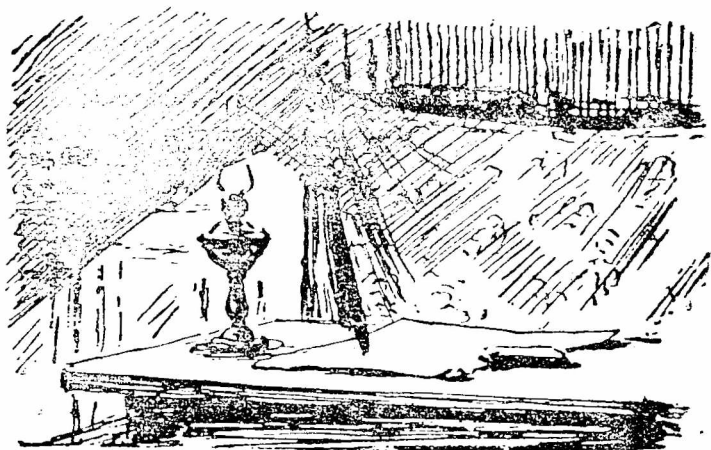
— Билеті қымбат болар, ә? — деді қарт.

— Қырық тыйын, мен оны өзім төлегенім жоқ. Мені жолдастарым апарды.

— Кесір, қара мұның байлығын! Ал, қырық тыйынға қандай орынға отырдыңдар?

— Жоғарыда орын бар екен.

— Демек, райкада отырғансыңдар ғой?—деп Акимыч күлді.— Несі бар, райка—бұл құрметті орын. Менің Григорийім студенттермен бірге үнесі райкада отыратын. Ал, мырзалар көбінесе ложаларда отырады. Олардың барлық жерде де — шіркеуде де, театрларда да орындары бар. Керек десе моншада да олардың өз орындары — «дворяндар» орны бар. Ал, біздер қайда болса да «жәй» орынға отырамыз.

XXVIII Т А Р А У

«ҚАЙЫРЫМДЫ ҚАМҚОРЛАР» БЕЗДІ

Сергей Қазанға оқуға келе жатқанда «бір класта екі жыл отырып қалмасам болар еді» деген маза бермеген-ді.

Польнер оған—егер де екінші жылға бір класта отырып қалсаң Уржумға қайтасын деген. Саудагер—«қайырымдылар» артық жылға төлеуге тіпті ризалық бермейді.

Қазанда, сабаққа барған бірінші күні Сергей сабақ кестесін оқып тұрып ойға шомды. 12 пән екен, ойыншық емес қой бұл. Бұлардың ішінде ол өмірі естіп-білмеген пәндер бар. Мысалы: механикалық өндіріс, машиналар құрылысы, механика, счетоводтықты үйрену, черчение...

Көз қорқақ, қол батыр деген емес пе, оқу басталғанда Сергейдің бұл өзін үрейлендірген пәндерді де үлгіре алатындығына көзі жете бастады.

Узамай-ақ сабақта мұғалімдер оны мақтай бастады.

— Қадамың жамап емес жас жігіт,— деді олар,— тек алдағы уақытта да ынтанызды салыңыз.

Сонымен өнеркәсіп училищесіндегі алғашқы оқыған айлар осылай өтіп жатты.

Барлық училище үшін қорқынышты күн—бірінші тоқ-

сап қортындысына қойылған бағаны жариялайтын күн жақындап келеді. Сергей сабақты жақсы оқып келе жатқанын сезіп жүр, сондықтан да ол онша сасқалақтаған жоқ. Сондай-ақ оның оқу жағдайы өзі ойлағанынан да жақсы болып шықты.

Бақылаушы оның фамилиясын алғашқы бес оқушымен бірге атады.

Сергей үйге келісімен Уржумдағы Польшерге хат жазуға отырды. Оқуға шығарылған ақшаның бос кетпегенін хабарлау керек болды.

Бірақ, ол хатына жауап ала алмады.

Польшерден Костриковтың кластағы оқушылардың бәрінен де сабақты жақсы үлгіретінін естігеннен кейін қамқор саудагерлер оның оқуына, басқа шығындарына енді қаражат жібермеу тоқтамына келді.

— Ондай қабілетті жігіттің өзі де өлмейді! Бізсіз-ақ ол өзіне жол табар, — деп ұйғарды қайырымдылар.

Екінші тоқсан қортындысын хабарлаудан екі күн бұрын бақылаушы Макаровтың өзі келіп, алгебра сабағында отырған Костриковқа инспектор Широков өз кабинетіне шақырып жатқанын хабарлады.

— Әрине, Широковтың өзінің шақырғаны істің салмақты болғаны ғой!

Инспектор Широков оқушыларды шақырғанда көбінесе олардың ереже бұзғанын қорқытып мойындату немесе карцерге отырғызу үшін шақыратын. Инспекторға барғанда Сергей онша үрейленбеді. Бірақ, неге екеніне түсіне алмай таң қалды.

Сірә оны бір сәтсіздік күтіп тұрған шығар?

Солай болып та шықты.

— Костриков Сергей сенсің бе? — деп ашулана сұрады Широков, Сергей ауыр емен мебельдерге толы кабинетінің табалдырығынан аттап үлгірмей-ақ.

— Ие, Костриков Сергей менмін.

— Олай болса жігітім, оқу ақыңызды осы айдың жыйымасынан қалдырмай төлеуге тырыссаңыз деймін! Жайлап қана Сергей нығын қозғады да:

— Мен үшін Уржумдағы жетімдер үйінің қамқорлары төлеуші еді ғой.

— Сіздің қамқоршыларыңыздың төлемеуінен болып отыр ғой әңгіме.

Оларға хат жазыңыз, біліңіз, неліктен олар ақша жіберуді тоқтатты екен. Төлемеген күнде сізге шығып қалу

хаупы төніп тұр. Қете беруіңізге болады!.. — Инспектор ақырын басын изеді де, бір қағаздарды оқуға кірісті.

Сергей кабинеттен шығып кетті.

— Мә, саған оқу!..

Оған бұл хабар көңілді болмады, жәйсіз тиді. Арский даласы мен Нижне-Федоров көшесі арасында келе жатып оның ойламағаны болмады.

Мүмкін, Польшер ауырып қалған болар? Әлде панահананың екі қамқоршысы жүрек аурудан бір сәтте өліп кетті ме екен, өткен жылғы жуан полковник Ромашконың өлгені сыяқты?

Мүмкін, Уржумнан Қазанға оның ақшасын әкеле жатқан почтаны жолда қаракшылар тонап, ат айдаушы мен почтальон бишараларды өлтіріп кеткен болар?

Бір кездерде әжесі өзінің жан досы күзетші қыйсық шал Владимир Ивановичке Глазовский оязында сондай жағдай болғанын әңгімелеп отырғанда өз құлағымен естіген-ді, Сергей.

Ал, мүмкін Широков әншейін қаталасқан болар. Ертең ол Сергейді қайтадан кабинетіне шақырып алып:

— Оқый беруіңізге болады, Костриков. Сізді училищеден шығару қаупы жоқ!.. деуі ғажап емес.

Ал, үйде Сергейді басқа бір пәле күтіп тұрған-ды.

Кешке ас үйде чертеж сабағымен шұғылданып отырған Сергейге Людмила Густавовна келді. Әрдайымдайындай оның үстінде бомазей көк халаты бар еді. Оның шыйратып шашын ораған қағаздары безеу басқан маңдайына түсіп, мүйіздей шошайып тұр.

— Ұйқтайтын уақыт жетті! — деді ол күңкілдеп. — Неменеге керосниді жағасын.

— Маған әлі сабақ әзірлеу керек.

— Аһ, менің онда қандай шаруам бар! Қазір керосин бір тыйынға тағы қымбаттап кетті.

Людмила Густавовна шамды сөндірді де, есікті тарсұрып шығып кетті.

Сергей бір минуттай қараңғыда отырғаннан кейін столға төрт бұрышынан бірдей қадаған, ертең мұғалімге беруге тиісті чертежын сипалап отырып оттық тауып алды да, шамды қайтадан жақты. Бірақ, ол циркулін қолына алып үлгермей-ақ коридордағы ас үй есігі қайтадан ашылды. Босағадан Людмила Густавовна тағы да көрінді. Ол тіпті есік жанынан бір қадам кетпеген де тәрізді.

— Мен кімге айттым, — шамды сөндіріп деп!

Ол қатты екпінімен жүгіріп барып барлық күшімен шамды үрлеп қалғанда моржадан жалын бір-ақ көрінді де, шам жалп етіп сөніп қалды.

— Ешқандай адам тұрғандарды тегін ұстауға міндетті емес! Әрбір жылы үйдің мүйісі ақшаға түседі. Отын-су, жарық, коридордың едені мен ас үйді жуу, — деп санап әкетті Людмила Густавовна қараңғыда жылаған даусымен. — Сенің камқорларың төлеуден бас тартты. — Ол, кенеттен қалтырап ызаланды: — Мен енді сені тұрғыза алмаймын!.. Өзіңе басқа пәтер тауып ал!..

Сонымен бұл кеште чертежды аяқтауға болмады. Түні бойы Сергей өзінің сандығының үстінде дөңбекшумен болды, таңға дейін бір минут та көз ілінте алмады. Ол киініп үйден шыққанда сағат алты да болмаған кез еді. Ол тапсырған чертежды класта аяқтауға ұйғарды.

Арское даласына дейін ол жолдың адыр-бұдырына қарамастан тура жүгірумен барды. Қақ алдынан суық жел соғып тұр. Сергейге анда-санда біреу қарсы кездеседі. Олардың барлығы да бір нәрсеге асығуда, барлығының да бет ажары солыңқы, көңілсіз.

Сабак басталғанша тек қана чертежимды бітірсем-ау, — деп Сергей өзін өзі асықтырып, апан-құдықтардан қарғып келеді. Ол керек десе нағыз қорқынышты нәрсе туралы да ештеңе ойламапты: мүмкін, шынында оны училищеден қуып жіберсе, Людмила Густавовна үйіне қондырмаса қайтеді? Дәл осы кезде ол өз класында оқығанын бір оқушының кедей оқушыларға жәрдем көрсету жөніндегі Қазанда кедей оқушыларға жәрдемдесу қоғамынан стипендия алып тұратынын есіне түсірді. Бірақ, кім біледі — мүмкін бұл қоғам тек қазандықтарға, Қазанда туып-өскен және қазір осында тұратын оқушылардың кедейіне беретін шығар.

Ал, олай болса Уржумнан шыққан бала не істеу керек?

Ол өстіп жүріп училищеге жетті. Көше жақтағы есік әлі жабық еді. Енді тек көпшілік білмейтін басқа есіктен кіру керек болды. Сергей шарбаққа жүгіріп кірген бойда басқыш алдында тұрған күзетші қартты көрді.

Бір маңызды нәрсені ойлап қажығандай қарт өзінің көгеріп, базданып кеткен бешпетін тазалап тұрды.

Шамасы ол жаңа ғана орнынан тұрғанға ұқсайды, өйткені ағарған сирек шашы таралмапты. Өзінше маңыз-

ды іспен мазаланып тұрған шалдың қасынан шапшаң етті де, өз класына бет бұрды.

Қаирап тұрған, даладай суық коридордағы оның тарапандай басқан етігінің даусы әлемге естілгендей. Коридордың ең басында бір пеште жылтылдап от жанып жатыр. Әбден құраған ағаш отқа жанғанда тасырлап атылып коридорды жаңғырықтырады, ал пештің алдындағы еденге түскен қызыл көлеңке дір-дір етеді.

Класта Сергей жарық болсын деп терезе алдына орналасты, бірақ партада отырып чертеж салу ыңғайсыз болды. Чертеж тақтасы сырғый берді. Сонымен қатар, терезеден түскен елең-алаң жарық та чертеж жасауға көмегін онша тигізе қоймады.

Тек қана үлгірсем, үлгірсем екен-ау!.. Алайда жұмыс оңға баспады. Біресе қолдағы қарындаш ұшы сынады, циркуль түсіп кетеді. Мүмкін үш-төрт күннен кейін оқуды мүлде тастауға тура келер, деп отырғанда қызмет істеу қыйын екен.

Ол чертежын аяқтаған кезде коридордағы сағат та дыңылдады. Жеті жарым. Ұзақ түнге көз ілмей шыққан Сергейдің ұйқысы келді. Ол партаға отырып алдына қарап созған қос қолына басын сүйеді де қалғып кетті.

Училищеге бірінші келген Асеев оның осылай жатқанының үстінен түсті.

— Сен немене, осында қонып шығудан саумысың? — деп сұрады ол Сергейден.

Ол басын көтеріп алды, Асеев оған қарап, бетінің сарғайып, солғын тартқанын, көзінің ұйқы басып қызарып кеткенін байқады.

— Ие, саған не болған? Бір пәлеге ұшырадың ба, әлде? — деп Асеев келіп оның партасына отырды.

Сергей керіліп, есіней отырып оған өз оқыйғаларын айтып берді.

Асеев тек иығын қыймалдатты да:

— Үй иесі әйел бас тартқан екен — онда тұрған не бар! Оның көзіне түкір де, Рыбнарядскийдегі бізге кел. Біз Яковлев екеуміз бірдене етіп сыйыстырармыз. Ал, Широков жайында да үшеуміз ақылдасып бірнәрсе ойлап табармыз — деді.

Сергей бірден-ақ сергіп кетті. Бірінші перемінде бақылаушы Макаровтан жаңа пәтерге көшу жөнінде рұқсат сұрауға кетті.

Бірақ, бұл жай ғана іс емес еді.

— Үш күннен кейін жауабын аласын — деді бақылаушы. — Еңалдымен сен жаңадан көшетін үйдің несі сенімді адам екені туралы анықтама аламыз. Біз өз училищеміздегі оқушының қандай жағдайда тұратынын білуге тиістіміз.

Сонымен қатар Макаров Сергейге өзінің жаңа адресі туралы кеңсеге хабарлауға бұйырды.

Адрес мындай болатын: Рыбноряд көшесі, Суворовтың үйі, Мангубидің пәтері.

Людмила Густавовнаға жиі кездескісі келмеген Сергей училищеге үш күн ұдайы елең-алаңда келіп, сабақ әзірлеп жүрді. Ал, ақырында, төртінші күні ол жаңа пәтерге көшуге рұқсат алды.

Ол Владислав Спасский және басқа тұрғын-студенттермен қоштасқаннан кейін, корзинкасын қолына алып шығып кетті.

Қоштасқан кезде: қараңғы бұрыштан Сергейді емес, өзін қуып жібергендей Людмила Густавовна қатты ренжіп қалды.

Жаңа орынға көшу, орналасу Сергейге рұқсат алудан әлде қайда оңай болды.

Асеев пен Яковлевтің шинельдері мен күрткелері ілінген екі шегенің қатарына өз киімін ілу үшін үшінші шегені қақты Сергей.

Екі қорзина тұрған бұрышқа үшінші — өзінің қорзинасын апарып қойды.

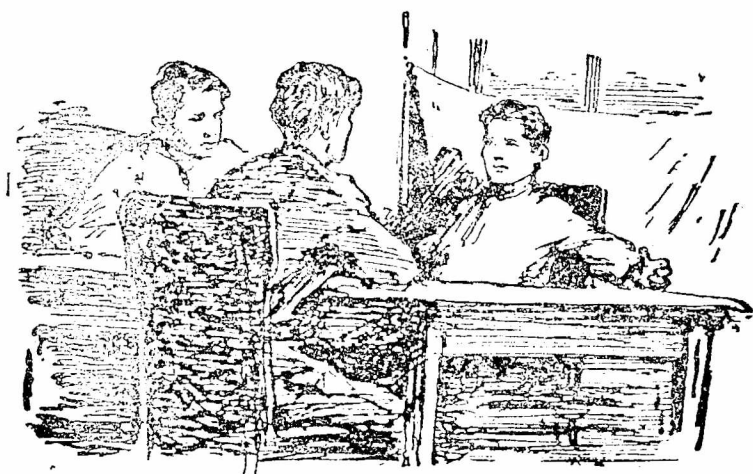
Барлығы да дайын болды. Сергейге тек ұйқтауға кереует қана жоқ-ты. Асеев өзінің және Яковлевтың темір койкаларын түйістіріп қойып ортасына Сергейге төсек салып беруді ұсынды.

Егер де бұл койкалар енділеу болып, қырлары бұдан жалпағырақ болса, ортаға жатуға тіпті-ақ болар еді. Мұнымен қоса бір кереуеттің аяғы жоқ болатын, бұған ағаштан тіреу қойылған.

— Менің еденге жатқаным жақсы болар. Жерден кұлай қоймаспын, — деді Сергей.

Солай деп ұйғарысты. Терезе мен стол аралығынан жерге төсек салынды, бұған Сергей бүкіл тұрқымен созыла рахаттанып жатты. Людмила Густавовна Сундстремнің үйінде тұрғанда мұндай рахатты ол көрмеп еді, сандықтың үстінде төрт бүктеліп жататын.

XXIX ТАРАУ

ҮШЕУІНІҢ ТҰРМЫСИ

Жаңа орында Сергей бұрынғысынша аш болғанмен, әйтеуір тұруына кең болды. Түн ортасына дейін сабақ оқуға мүмкіншілік болды. Сергей, Асеев, Яковлев үшеуі жатқан бөлмеге бұрынғыдай үй иесі әйел келіп мазаны ала бермеді. Өткен кеште пәлембай тыйынның керосинін жақтындар, деп санап отырмады ол.

Керосинді олар өздері кезекпен барып, көше бұрышындағы темір ыдыстар сататын ұсақ-түйек дүкенінен алып жүрді.

Еденде Сергей көп жатпалы. Төрт тақтай мен төрт бөлек ағаштан Сергей өзінің бүктетілмей жатуына лайық кушетка жасап алды. Бұл бөлмедегі барлық жиһаздан гөрі Сергейге ұнаған черченне үшін жасалған стол болды. Бұл столда үшеуі де шұғылданды, үшеуіне де жететін бұл стол.

Шынын айтқанда бұл үлкен столдың мұнда қалай келтірілгені белгісіз, мұның өзі шынында черченнеге ар-

налмаған стол сыяқты. Бұл тігіншінің столы, өйткені оның өтегінің қарыған іздері қалған. Кешке тамаң достар өздері жасаған қалпақты шамды жаққаннан кейін үшеуі бірден чертеж тақтасын алып ыңылдап өлең айтып, немесе ысқыра отырып чертеж салуға кірісетін. Олар чертеждерді зор ынта, табандылықпен отырып салатын. Черченне оқытушысы Жаков оқушыларға өте қатал еді. Ол оқушылардан чертежге басқа бір дақ түспеуін, кірлемсеуін талап ететін.

Асеев салақ болды. Жылтырақ ватман қағазында көбінесе оның сүйретілген саусақтарының ізі қалып қоятын. Сондықтан да оның жанқалтасында кір-кір резенкі өшіргіштер өте көп болатын, бірақ олар да оның чертежды таза істеуіне көмегін тигізе алмайды, тек онан жаман қағаз бетін былғай түседі. Ол студенттер қолданатын ең ақырғы айла — нанның жұмсағымен өшіруді қолданады. Сол үшін оның жолдастары нан алғанда жарты қадақ ақ нанды соған арнап алатын.

Олар дүкеннен нан алғанда қатты жері емес, нағыз шикілеу піскен былқылдақ ортасынан өлшеуді өтінетін. Қатырлаған, күйіп піскен жерлерін келгенше кеміреді де, достар ортасындағы жұмсағын үшке тең бөліп өшіргіш үшін алып қалып, көздің қарашығындай сақтайды. Ал, Асеевтің ақ наны басқалардікінен бұрын түгесіледі. Оның нанының жартысы қағазға түскен дақтарлы таза лауға, жартысы сындырып-кеміріп жеумен бітеді. Оның наны таусылып, тек ұсағы қалғанда Сергейден қарызға жұмсақ нан сұрайтын.

— Тағы да жеп қойдың ба? — деп таңданатын Сергей.

— Жеп қойдым, — деп мойындайтын Асеев. — Бүгін нан өте жұмсақ, өте тәтті екен бар болғыр, қызығып кеттім!

Достар үшін ақ нан тәтті тағам болатын.

— Ең ақырғы рет бергенім — деп Сергей өз сыбағасынан сындырып алып, Асеевке ұсынып жатып қатты ескертетін.

— Тағы берші? — деп Асеев жарты сағаттан кейін тағы сұрайды. — Саған шикі нанның керегі не? Онсыз-ақ сенің чертежын тамаша болып шыққалы жатыр.

Достар бірігіп отырып чертеж салады, геометрикалық есептерді шығарады. Ал, таңертең олар ертемен Арский

даласына, училищеге қарай жол тартады. Әңгімелескенде жол қысқаратын сыяқты.

Сергей бұрынғысынан әлде қайда көңілді тұрды. Оны тынышсыздандырған жалғыз-ақ нәрсе: оқуға ақы төлеу керек, бірақ ақша жоқ.

Қазанның өнеркәсіп училищесінің педагогикалық Советіне өтініш берген Сергей күннен-күнге жауабын күтумен болды.

Өтініш көп сөзді емес-ті:

Мұндай өтініштер Педагогикалық Советке әрбір оқу жылының бірінші жартысы біткеннен кейін жиі түсіп тұратын. Барлық өтініш мынадай бір үлгіде жазылатын:

«Қазанның өнеркәсіп училищесінің Педагогикалық Советіне.

Төменгі механика училищесінің оқушысы

Костриков Сергейден

Ө Т І Н І Ш

Қазанның өнеркәсіп училищесіне оқуға төлейтін ақшам жоқ болғандықтан осы училищенің Педагогикалық Советінен мені жоғарыда төлейтін ақшадан құтқаруды көп-көп өтініп сұраймын».

Екінші өтінішті Сергей кедей оқушыларға көмектесу қоғамына берді. Бұл өтініш те бір үлгімен жазылды. Сергей бұл өтінішінде — «бір жылға болсын, немесе ай сайын болсын ақшалай жәрдем беруді» сұрады.

«б» әрпі «кедей-сорлы» деген сөздің мағнасын беретін.

— Мұны да оқушыға көмек дейді-ау, ә! — деді ашуланған Яковлев. — Бір айға бес сом беріпті, осымен мәз еттім дейді ғой. Бұл сенің тамағыңа да зорға жетеді, ал етігінді немен жаматасың?

Бірақ, Сергей ақша алуға келгенде ашуланшақ қызыл көзді секретарь оған екі айға ғана ақша алатынын хабарлады.

— Солай, деп мәжлісте қабылдады. Екі айға бес сомнан. Протоколды оқыңыз.

Солай деді де секретарь қағазды сұқ қолымен нұсқады. Бұл қағаздағы «кіріптарлар» тізімінен Сергей астын жуан сызықпен сызған өз фамилиясын көрді.

Сергей протоколды оқыды, бес сомды алды да, үндеместен «қоғам» кеңсесінен шығып кетті.

Ол бір нәрсені ғана ойлады: қалай еткенде быйылғы оқу жылын аяқтасам екен. Ал, келесі жылы ешқандай қамқоршысыз, «қоғамсыз»-ақ күн көруге қам істер еді. Бір заводтарға практикаға, немесе жөндеу мастерскойларына барар еді. Быйылғы жазда келесі қысқа қаражат тапқан жақсы-ақ болар еді. Бірінші кластағы оқушыны ала ма екен? Егер де алған болса ол қуана-қуана барған болар еді. Бәрібір, жазға оның баратын жері жоқ және баруға ақшасы да жоқ. Әжесі Маланьяға бару қыйын, өйткені оның өзі шақ өмір сүреді. Жетімдер үйіне баруға болмайды: Польшнер оның хатына жауап бермей жатыр.

Мүмкін қазір оны жетімдер үйінікі деп санамайтын болар. Жоқ, тек өз қолының күшіне сену керек.

Жаз шыға Сергей ауырып қалды.

Ол көпке дейін ауруға көнгісі келмей тырысты. Қыңқыл-сыңқылға мойын ұсынсам жатып қалам. Онда не болмақшы? Жатып қалсаң училищеге де бара алмайсың. Ауруға да мойын ұсынбау керек, училищедегі сабақтан да қалмау керек. Күн сайын мастерскойда, лабораторияда болу керек, барлық пәннен де бес бағаға оқу керек.

Сергей қанша шыдап бағам десе де суықтан жабысқанқұзыр өз дегенін істей берді. Оны тондырды да, қалтыратты да. Оның жолдастары жапқан шинель, көрпе, тағы басқалар Сергейді жылыға алмады. Ыстықтай ішкен су да оның жылынуына көмектесе алмады.

— Біздің бұл жерімізде безгекпен ауырмайтындар сирек кездеседі. Қаланың өзі сондай шірік, — деген болатын қарт күзетші. — Жаз шыға су тасығанда Еділ өзені барлық ойпаң жерді алып кетеді. Жаздың қақ ортасына дейін дымқыл кеппей нағыз батпақ болып жатады. Ал, безгек, тұмау-сүзек ауруының шығатыны да осы дымқыл жерден болатыны сөзсіз.

— Жігітім-ай саған бүлдірген салған шай ішу, моншаға түсіп буға отыру — терлеу керек қой! — деп айқайлайды қарт, кітап чертеждарын алып оқуға баражатқан Сергейдің соңынан ере түсіп.

— Ештеңе смес ата, осылай жүріп-ақ жазылам! —

деп қолын сермейді Сергей. — Жатсаң тұра алмай қаласын, болмайды жатуға.

Сонымен ол бір күн оқуын бос жібермеді.

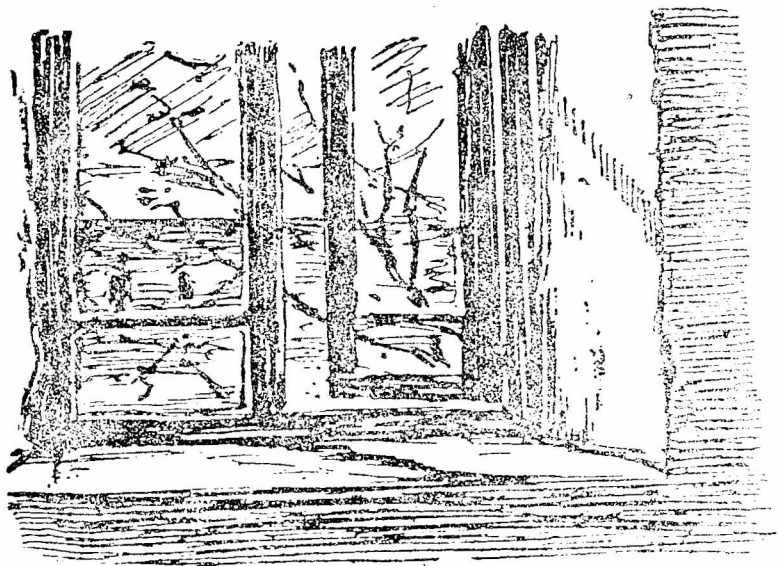
Сарғайып жүдеп кеткен, тұла бойы тітіркеніп, қалтырап тонған Сергей сабақтың ең басынан аяғына дейін класта отыратын еді. Тіпті ол бір күні экскурсанттармен бірге парафин заводына да барды. Бірақ, жолда оған жүру өте ауыр болды, Асеев пен Яковлев оны қолтықтап алып жүрді.

Үйде отырғанда Сергей столға жантая жатып машина детальдарын салады. Ал, жатар кезде оның шешініп жатуға халі келмей қалатын жағдайы кездесетін.

Аяғындағы етігін шешкеннен кейін бірнеше минут дем алып отыратын. Әлсіздіктен оның басы айналып теңселетін, бірақ ол тапшанының екі жағына сүйеніп тұзу отыруға тырысатын. Тек оның нығының селкілдегенінен ғана Асеев пен Яковлев Сергейдің тағы да безгегі ұстап отырғанын, күзетші шал айтқандай «ұрып» тұрғанын сезетін.

Бір күні кешке Асеев көрпемен бүркеніп жатқан Сергейдің «ұйқта, Сергей ұйқта» деп жатқанын есітті. Бұл түсі ме, немесе сандырақпен айтты ма, — оған Асеев түсінбеді.

XXX Т А Р А У

БАЛАЛЫҚ ШАҚТАҒЫ ДОСТАР ҚАЙТА КЕЗДЕСЕДІ

Жазғы каникул басталуға екі апта қалғанда, өнеркәсіп училищесінің кеңсесінде «Жазғы каникулға шығарылатын туған-туысқандарына, практикаға жіберілетін» оқушылардың тізімі ілінді. Сергей Оқыйтын бірінші класс тізімінде мына фамилиялар бар еді:

1. Асеев Дмитрий. Уфа қаласына — туғандарына.
2. Веселицкий Василий. Симбир губернасы, Сенгглей қаласына — туысқандарына.
3. Дедюхин Иван. Сарапул қаласына — туғандарына.
4. Желудков Николай. Вятск губернасы, Слабод қаласына туысқандарына.

Осылай әліппе ретімен К әрпіне дейін одан да әрі тізіле берді. Біреулері Нижне-Новгород, біреулері Дон-қолы тұрған облысқа, біреулері Вятскіге және Самарға, «жапалақ жарына, тұрымтай тұсына» дегендей әрбір оқушы өздерінің туған-туысқандарына кетіп жатты.

Бүкіл кластағы оқушылардың екеуін ғана педагогика советі практикаға жіберуге ұйғарды. Костриков Сергей — мұны Симбирдегі Сангов заводына, тағы бір баланы Қазандағы оқ-дәрі заводына жіберді. Сергей бұған қуанышты еді. Мұнан екі ай бұрын, әрең деп оқу ақысынан босатқаннан кейін, педагогикалық советтен ол практикаға жіберуді сұраған болатын. Ол ең жақсы оқушының бірі болатын, сондықтан оның өтінішін қанағаттандырған-ды.

Жат қала Симбирск, белгісіз Сангов заводы, ең негізгі болашақ практика — мұның барлығы да Сергейдің көз алдындағы елес еді. Оны алып ұшқан ой — тек кету болды.

Кім білген, мүмкін, бұл заводта тапқан ақша оқу жылына жететін болар. Ондай жағдайда, демек, жәрдем жөнінде енді ешкімге өтірудің де қажеті болмас.

Оқушыларды каникулға таратуға әлі де табаны күректей екі апта бар-ды, бірақ та жүріс алдындағы әбігер, қобалжу училищеде орын алғанды. Сонымен қабат жаздың шыққаны да едәуір әсер еткенді. Күн қалаға нұрын төгіп, әрнәрсеге шағылысқан сәулесі жалтылдап ойнай бастаған-ды. Күн нұрының тамшысы класс қабырғаларына да, оқушылар бетіне де түсетін, қыстай айбатты қатал болып келген мұғалімдердің киіміне, беттеріне де нұрын төгіп жұмсартқандай, жасартқандай сән берді. Тіпті оқушыларға қанарлы ашуланшақ бақылаушылардың да иі жұмсарып, қайырымды бола бастағандай еді.

Класс терезесі шалқасынан қайырылып ашық тұрды. Қара батпақты дала да көгалдана басталы. Мектеп жанындағы жас қайыңдарға да нәзік жапырақ пайда болды.

Оқушылар шинельдерін, желбегей фуражкаларын теріс қаратып киіп жүр.

Барлығының да қазіргі айтатыны: «жазды күндері бізде қандай... ой несін айтасын...» мұнан кейінгілерінің сөзі ертегі сыяқты «Бізде, Лукида», «Бізде, Самар түбінде»... Қандай тамаша үлкен алма, алмұрт, өрік... өседі, құртша шыпырлаған ақ балықтар, табан, торталар, қармаққа ілінгенін сезбей қалады...

Сергей де шинелін желбегей киіп, көңілді дауыспен ысқырып жүрді. Ол кемемен Симбирскіге жүруге әзірленіп жатқанда, күтпеген жерден Уржумнан хат, оған қоса жолға ақша келді.

Хат Польшерден екен. Сергей ол хатты екі қайтара

оқып шықты, бірақ ақшаны кім жібергеніне тіпті түсіне алмады. Ақырында Польшер есіне түсіріп ақша жіберді ме, немесе қайырымды-сәудегерлер «жетімекті» тағы да қамқорлыққа алғысы келді ме?

Сергей Симбирскіге практикаға баратынына әбден сенген-ді. Ойламаған жерден мына өзгеріс... Ол тіпті не істерін — қайда барарын білмеді: Уржумға, немесе практикаға бара ма? Амал не, таңдап тұруға мүмкіншілігі болмады.

Инспектор Широков оған, жетімдер үйінен шыққандардың жасы толмай тұрып басшылар-қайырымдылардың рұқсатынсыз ешқайда баруға еркі жоқтығын әбден түсіндірді. Ақша жіберген екен бару керек. Сонымен Сергей Уржумға жүріп кетті.

Қазаннан Уржумға баратын жолдың ең арзанға түсетіні кемемен жүру еді.

Пристаньға дейін Сергейді шығарған ешкім болмады, өйткені оның барлық жолдастары, бірге тұратын достары мұнан бұрын жүріп кеткен-ді.

Ол қолына кішкентай корзинкасын ұстап, жолаушыларды шығарушылардың шулаған қалың тобынан әрең деп өтіп кемеге мінді. Кетуші халық та аз емес екен, оларды шығарушылар одан да көп болды. Кемеңіз жүруіне жарты сағаттай уақыт қалды. Төртінші дәрежелі каютаның іші лық толған, ыстық, аласа, тар, күнгірт, түрме сияқты екен. Оның ішіне топтап жәшіктер мен бөшкелерді жыйнаған.

Емшектегі нәрестелер шырылдап жылап жатыр, оларды жұбатқан аналар даусы бірде ыңылдап жай, бірде дарылдап қатты шығады.

Қыңыр буылған қапшықтың үстінде отырған ақселеу шашты бір жігіт қолына балалайка алып жайлап тырылдатып отыр.

Сергей каютада көп болған жоқ, өзінің корзинкасын қолтығына қысып төменгі палубаға шықты. Мұнда да шу, ылас жетерліктей, дегенмен суға жақындау, ауасы таза еді.

Кешікпей-ақ кеме жағадан қозғалды.

Сергей кемеңіз кемеріне сүйеніп тұрып, Қазанның арадай гулеген, ылас пристанның артта қалып бара жатқанын көрді.

Міне, бірінші рет ауылға каникулға барады. Қазанда болғаны сегіз ай тұрды, алайда Уржумды бес жыл-

дан бері көрмегендей болып келеді. Ие, қазір Уржумның пінағаш сыяқты қыйсық көшелерінде жүру, таныстармен кездесу, днірмен басына, Мещанский орманына бару қандай қызықты болар екен!..

Бұл жаздан кейін сірә Уржумға қонаққа келуге болмас. Келесі жылы — практика, ал онан арғы жылы жұмыс, кәдімгі жұмыс.

Сергей «Кама» кемесінде бүтіндей бір тәулік болды, осы уақытта ол палубадан ешқайда кетпеді. Бір қапшықтар үстіне орналасып осында жатып ұйқтады да. Ал, келесі күні таңертең «Соколкин» пристанынан ол «Вятскі» кемесіне отырды. Бұл өзінің үйреніштікі кемесі еді, іші таза, палубасы сырланған, кішкене ғана кеме болатын. Бұл кемені «дед» деп атайтын. Неліктен екенін кім білген, әйтеуір Вятскінің барлық, үй-ішінің есімдерімен «әке», «ұл», «қыз», «немере» тіпті «жеңеше» деп аталатын кемелер де бар еді.

Орындыққа нықталып отырған Сергей өзінің үйінде отырғандай болды.

Сергейге таныс — Вятскі аланы, Горки, Аргыш, Шурма сыяқты пристандар бірінен соң бірі артта қалып барды. Шурмалдан Уржумға дейін отыз-ақ километр қалды, ал ендігі Орыс Түрегі одан кейінгі Цепочкино.

Кеме Орыс Түрегінен өте бергенде Сергейдің жүрегі лүпілдеп, Уржумға қалай да тезірек жеткісі келді. Кемеден түсе сала жағамен жаяу жүгіру де ойда болды. Донғалағы шылпылдап қолапайсыз «Дед» кемесі өте жайжүріп келеді.

Сергей түскен Цепочкино пристанынан онымен бірге жағаға сегіз жолаушы шықты — оның бесеуі Цепочкино селосынан шыққан мұжықтар, екеуі кемпір, біреуі қолында қара бақыр ақша салған кружкасы бар бұжыр монах. Монах шіркеу салуға ақша жыйнап жүр.

Пристанның қарсысында биік төбе. Төбенің нағыз биік жерінде ағарған бір орындық көрінеді. Оның бауырайында қайың мен жаңғақ бұталары өскен. Төбенің етегінде сыртқы балшығы құлаған кішкене ғана ескі шіркеу тұр. Әлгі кружкалы монах солай қарай солдатша қолын бұлғай жүріп кетті.

Пристаннан Уржумға дейін үлкен жолмен он екі километр деп есептелетін, мұнан басқа тоғай арқылы өтетін жалғызаяқ жол болатын. Бұл жол екі есе жақын еді.

Сергей тез төбеге шығып төңіректі шолып өтті де,

төмен қарай жүгіріп кетті. Ол өзінің кішкене корзинкасын аркалап алып тоғай арқылы тартып келеді. Корзинкасының ішінде бірнеше ішкіім, бір кесек сабын, бсторамал ең астында бірінші дәрежелі награда — техникалық кітапша және «Оглично оқуы мен жақсы мінезі үшін» деген жазуы бар мақтау қағазы жатыр.

Мақтау қағазы жылтырақ, үстінде герб таңбасы бар әдемі қағаз болатын.

Солдат орманына жақындаған Сергей кең алымдап, жүрісін шапшандатты. Қала шетіне кіргенде, Қазан көшесі де көріне бастады. Енді Сергей шыдай алмай жүгіріп кетті. Тек солдат казармасына таянып келгенде Сергей ойға қалды.

— Енді қайда баруым керек — панаханаға ма, немесе әжеме ме?

Қалай дегенмен жолға ақшаны панахана жіберді ғой, демек, ол әлі панахананікі болып есептеледі, сондықтан сонда баруға ол міндетті. Бірақ, үйдегі әжесіне, апа-қарындастарына бармай қалай кетпекші?

Сергей бір минуттай аңырып тұрды да, Полстоваловскі жаққа бұрылды. Ол қаланың көшелерін аралап, төңрегін көз айырмай қарап келеді.

Бұл жылы қалада болған өзгерістер елеусіз еді, бірақ ең елеусіз жаңалықтарды да ол сезіп, көріп келеді.

Полстоваловскіге қарай айнала беріп Сергей қалалық училищенің төбесінің көк сырмен сырланғанын, ұсақ-түйек сатушы Людмила Васильевнаның төңрегіндегі қыйсайып қалған ескі қоршаудың жөнделіп, жаңа дінгектермен сүйелгенін бірден-ақ білді. Ал, өзінің әжесінің үйі тіпті өзгермеген, тек төменгі терезесі жарылған — сірә көшедегі балалар жақ атып, немесе бірдеңе лақтырып сындырған болуы мүмкін.

Әжесі ескі көзілдірігін мұрнына киіп терезе алдында киім жамап отыр екен. Қарындасы Лиза стол басында бір кітапты оқып отыр. Лиза Сергейді бірінші көріп, айқайлап жіберді.

— Ой, әжекем-ай, анау келіп тұрған кім, қарашы!

Қарт ана көзілдірігін алып, көзін айырмастан немесіне қадала қарап отырды да, жылап қоя берді. Сергейді өзінің алдындағы орындыққа отырғызып, оған асықпай барлық жаңалықтарын әңгімеледі.

Әжесінің әңгімесінен Сережа өзінің апасы Аниютаның бұдан бірнеше күн бұрын Кукарка селосындағы өзінің

жолдас қызына кеткенін білді. Быйыл оның апасы оқуын бітірген, ал осы күзден бастап деревняда балаларды оқытуға кіріспекші.

Өзі туралы әжесі мардымды ештеңе айтпады.

— Мен туралы не айтуға болады? Токсанды қусырып келемін. Көзім көруден қалып барады. Лиза жанымды адам қатарына қоссам, содан кейін өлсем арманым жоқ. Сен туралы Серженькам енді қам жемеймін. Сен қазір дұрыс жолға түстің.

Қарт ана Сергейдің техникалық белгі қадаған фуражқасын қолына алып отырып, оның шаңын алақанымен қақты да, қайтадан орнына қойды.

— Сергей, Радонежскийге табыну керек, ол алланын жәрдемшісі, сенің оқуыңа көмектеседі — деді ақырында Сергейдің әжесі.

Үйінде жарты сағаттай отырғаннан кейін, кешке жақын тағы да келіп кетуге уәде берді де, жетімдер үйіне кетті. Ол кетіп бара жатып үйдің Самарцевтар тұратын бөлегіне кірді. Саня үйінде жоқ болып шықты, ол қайықпен жүзуге кетіпті.

Польнер бұл жолы Сергейдің алдынан шығып, өзіне тең адамдай кәдімгідей қолын алып, амандасты.

— Өзіңнің үйіндегідей жайлануыңа болады, балалар ұйқтайтын бөлмеден орын табылар саған — деді.

Жетімдер үйіндегі балалар арасында Сергей өзін жат санады. Оның бұрынғы құрбыларынан ешкім көрінбеді. Васька Новогодов етікші болып кетіпті, шикіл сары Пашка ағаш шебері болыпты, Наташа Қозлова Воскресенский көшесіндегі қазна гимназиясына оқуға кеткен, ал кішкентай Зина скорлатинамен ауырып өліпті. Сергейдің көзіне жетімдер үйіне жаңадан келген жас балалар ғана түсті. Сергей солардың біреуінің терезеден басын қылатып тұрып:

— Бізге бір бөтен ағай тұруға келіпті! — деген айқайын есітті.

«Ағайға» осындай жас балалармен бір бөлмеде бірге тұру өте ыңғайсыз болды. Ол Польнерге барып, мүмкіндігі болса мен осыдан тамақтанып, Полставалов көшесіндегі үйімде жататын болсам деп өтініш жасады.

Польнер қасын сипап, керіліп отырды да, біраз ойланғаннан кейін ризалық білдірді.

Кешкі тұрым Сергей қайтадан Полставалов көшесіндегі үйіне қайтты. Ол үйіне қайтқан кезде Воскресенскі-

дегі саудагерлер дүкендерін жауып жатты. Кейбір үйлерде шамдар жағыла бастады. Буйский және Воскресенский көшелерінің бұрыштарында жалаңаяқ төрт бала шуылдасып шұлдік ойнап жатты.

Өзінің ұсақ-түйек дүкенінің алдында отырған Людмила Васильевна жүннен тоқыған ұзын ақ чулкин қолына алды. Ол мұндай ақ чулки токумен шұғылданғанына міне қатарынан бес жыл өтті. Бірақ, бұл ұзын, қалың, ақ чулкилерді кімнің қистіні белгісіз еді.

Сергей бұл ретте Саньканы үйінен кездестірді.

Соңғы жылда Санька тіпті өсіп кеткен, бойы Сергейден екі еседей ұзын еді.

Ол орта дәрежелі училищені бітірген, бірақ оның киімін әлі тастамаған еді.

— Ал Сергей, сөйле, Қазан ұнады ма саған? — деп сұрақ қойды Саня, бірден-ақ.

— Неге ұнамасын! Қазан үлкен, әдемі қала. Тек оқу орындарының өзі ғана жүзден кем келмес, — деді Сергей.

Сенбегендей Саня басын шайқады. Оның өзінің, осы тұрған Вяткаға барып келгенде, өтірікті ертегідей судыратқаны есіне түсті.

Сергей де ептеп бөсуі мүмкін!

— Ал, Қазанның өнеркәсіп училищесі қалай, оқуға қыйын болар, ә?

— Қалай деп айтуға болады саған... Онша қыйын деуге болмас, әйткенмен де жұмысы жетерлік. Он екі пән жүреді.

Екеуі де үнсіз біраз отырды.

— Сен әлі қырынбағасың ба? — деді, Сергейдің үстіңгі ерніндегі жаңа ғана тапталған селдір талшық мұртқа көзі түскен Саня.

— Жоқ, әлі қырынғаным жоқ. Сақалымды да, мұртымды да өсіргім келеді, — деп жауап қайтарды да, Сергей күліп жіберді.

Сонымен, бұлардың әңгімелері жапсарласа қоймады. Ақырында Сергей орнынан ұшып тұра келіп:

— Сен білесің бе, біз өткенді еске түсіріп, жүгіріп барып суға шомылып қайтсақ деймін! — деді.

Сонымен балалық шақтағы достар шомылуға Уржумға кетті.

Жолда кетіп бара жатып Саня Сергейге көзінің қы-

рымен жалтақ-жұлтақ қарай берді, бірақ бұрынғы Сергей екенін, немесе өзгергенін анық айыра алмады.

«Ис, шынында Сергей біртүрлі өзгеріп кеткендей, тіпті түсініксіз. Ойшыл болған ба, әлде қатал болып кеткен бе? Мүмкін бұл салмақтылықты ол өзін-өзі көрсету үшін істеп келе жатқан шығар!» деген оймен Саня ескі досының қатарында жүріп келеді.

— Айтпақшы мен сенен сұрауды тіпті ұмытып кетіп-ау — Сіздерде неміс тілін үйренеме? — деді Саня.

Сергей басын шайқады.

— Ой, ондай бізге қайдан келсін! Ондағы бастықтар «Майлаушыларға» неміс тілін білудің қажеті қанша дейді...

«Жоқ, мұның мақтанбайтыны шын екен, егер де ол мақтанатын болса өзін-өзі майлаушы деп атар ма!» деген қортындыға келді Саня.

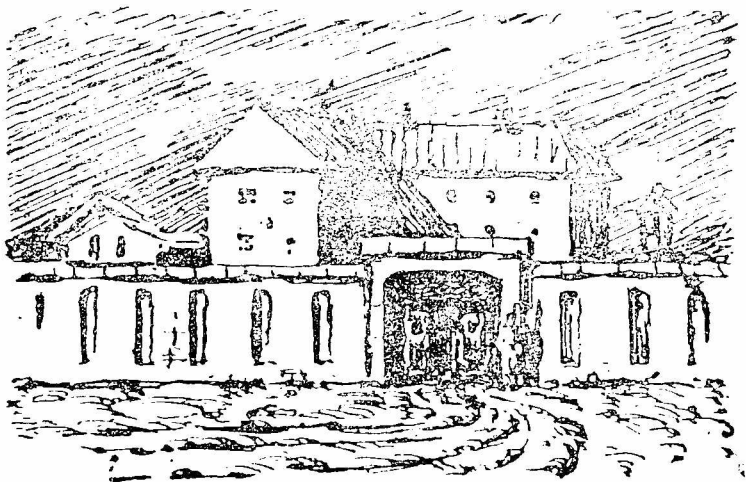
Шомылып қайтқан жолда, үйге жақындағыннан кейін Саняны Сергей қолтықтап алып:

— Сенің Толстоваловскідегі жер аударылғандарға барғың келмей ме? — деп жайлап сұрады.

— Жоқ, барғаным жоқ, барам деп жыйналғанымда жоқ — деп танданды Саня, — саған оның қажеті қанша?

— Танысым келеді. Ертең кешке соларға барып қайтсақ қалай көресің?

— Несі бар, баруға болады. Недегенмен менің онда бұрынғы мұғалімім тұрады, ол — Дмитрий Спиридонович Маврат — деді Саня.

XXXI Т А Р А У

БҮЛІК ШЫҒАРУШЫЛАР

Қаланың еңбектеген жасы, еңкейген кәрісіне дейін Полстовалов көшесінің басындағы төбешік баурындағы ескі, бірқатар үйді жақсы білетін.

Чиновниктің жесірі, қарт әйел Анна Павловнаға қарасты бұл үйдің жұпыны үш бөлмесінде саяси жер аударылғандар тұратын. Оларды қалада «Бүлік шығарушылар» деп атайтын-ды. Олар тоғыз адам еді, бәрі бір коммуна болып өте тату-тәтті тұрды.

Бұл жас коммунаның үлкені Ростов мастерскойынан келген, отыз жастағы, бойы сырықтай биік, жаурыны күшілген, аш өнді, едірейген, селдір ұзын мұртты — Зоткин деген жұмысшы болатын. Ол әзілді сүйетін, қуақы тілді адам еді. Әлгі төбе бауырайындағы үйді ол «Нұқ пайғамбар кемесі» деп атады.

Бұл — студент, жұмысшы жастардың барлығын мұнда жер аударған патша үкіметі: бұлардың бірсыпырасын

жұмысшылардың жасырын ұйымына қатысы болғаны үшін, біреулерін стачка комитетіне, немесе демонстрацияға қатысқаны үшін жазалады. Бұларды Уржумға Россияның қыыйр түкпірлерінен айдап әкелген. Бұлардың екеуі поляк, екеуі латыш, бірі украиндық, бірі грек және үшеуі срыс болатын.

Бұлардың барлығы да талай микнатты шеккен.

Олар, Уржумның көк шалғынға бөленген қаласы мен прелендеген тамаша өзеніне жеткенше талай жерді шарлап, ыстық ауа, нәсерлеген жауынға қарамастан не алуан, қыиын жолдардан өтті.

Бұл олардың азап шегіп, талай күндер жол жүргеннен кейінгі ұзақ аялдаған жері болды.

Таңның атысы, күннің батысына дейін олар тобын жазбай талықсып жол жүрді. Тұтқындарды айдап келе жатқандар атпен жолдың екі жақ қапталымен жүрін келеді, шаршап-шалдыққан тұтқындардың ілесе алмағандарын жүр-жүрдің астына алып, асықтыра түседі.

Айдаудағылар аударылған жеріне үнемі тура жолмен бармайды. Дмитрий Спиридонович Мавромати Ейскі қаласынан Уржумға дейін екі жарым ай сапар шекті, ал бұл аралықта әдетте бес күн ғана жол жүру керек.

Мавроматиді қныр-шпыр, ұзақ жолмен Ейскіден — Ростовка, Ростовтан — Самарға, Самардан — Казанға, Казаннан — Уфаға, Уфадан — Челябинге, Челябинден — Екатеринбургке, Екатеринбургтен — Вяткаға, Вяткадан — Ногинскіге, ал мұнан Уржумға айдап келді. Саяси тұтқындарға әр қаладан өздеріне бір бағытқа баратын серіктес — жер аударылғандарды күтуге тура келеді.

Қейбір жағдайларда көшпелі түрмеде олар бір аптадай, тіпті онан да көп уақыт кенігіп қалатын. Бұл түрменің көшпелі деп аталған себебі — осы түрме арқылы тұтқындар «көшіріліп» отыратын еді.

Жер аударылғандарды Уржумға онша көп әкелмейтінді. Олар Вяткада көп болатын, Вологдада, Архангельскіде және Мезениде мұнан да көп болатын. Ал Сібірде тіпті көп екенін айтпай-ақ қойса да болады.

Онда жер аударылғандар үшін орын жетерлік еді.

Жер аударылғандар «полицияның ашық бақылауына» жіберілген орындарына жетісімен-ақ бірінші кезекте исправникке (полиция бастығы) барып көрінуге тиісті болды. Исправник оларды зат есебінде қолхат беріп қабыл-

дайды да, сол мезетте олардың сөзсіз бағыпуга, орындауға тиісті барлық ережелерін білдіреді.

— Бұл ереже мынадай: айына екі рет исправникке келіп көрініп тұру, қаладан бес километр жерден алысқа ұзап кетпеу, ал ереженің ең басты міндеті — саясатпен шұғылданбау, сонымен қатар жергілікті халықпен байланыс жасамау.

Жер аударылғандардың қызмет істеуіне, балаларды оқытуына қатаң тыйым салынды.

Бұл саяси адамдардың тек: жер қазу, тас шабу, немесе ағаш жону жұмыстарына баруға ғана правосы болды. Патша бұлардың тамағына: білімсіздеріне айына он бір тыйын, университет бітіргендеріне жыйырма тыйын ғана беретін еді.

Мұндай ақшамен күнелту қыйын екені өзінен өзі белгілі ғой. Саяси еріксіздер қалай болғанда да жолып тауып ақша табудың айласын істеді. Ағайынды Спрудалар Уржумда бақша егіп күн көрді. Парникте помидор мен қыяр өсірген мұндағы ең алғашқы бақшашылар осылар болды. Коммунадағылардың барлығы бақша өнімімен тамақ асырады, сонымен қатар өздерінен ауысканын басқаларға да сатты.

Жұмысшы Зоткин Уржум өзенінен балық аулап жүрді, бұл да қосымша тамақ болды. Мавромати балаларды оқытып жалпы білім беретін училище мен гимназияға даярлады. Саяси еріксіздерге мұндай оқытушылық қызметі рұқсат етілмейтін, бірақ қалада білімді адамдар жеткіліксіз болғандықтан, полиция өкіметі бұған немкетті қарады.

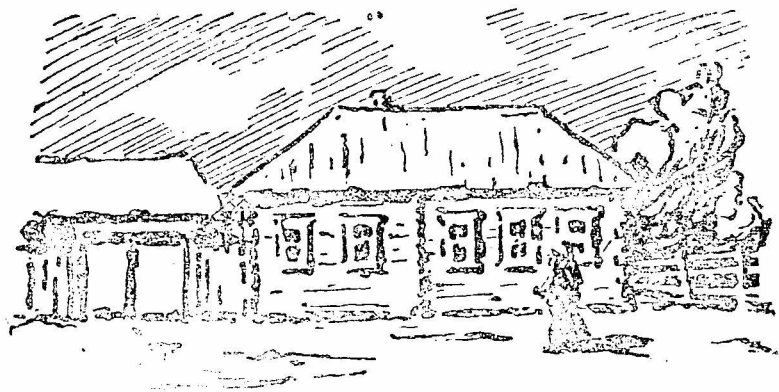
Саяси еріксіздер ынтымақты, үлкен бір семья болып тұрды, олар өздері айдауда жүрсе де бостандықта жүрген жолдастарымен тығыз байланыстарын үзбеді. Байланысты олар хат арқылы жасады. Полицейскілердің қатаң бақылауына сездірмес үшін олар хаттарын сенімді адамдар арқылы жіберіп тұрды.

Әрбір қалада, керек десе әрбір деревняларда полицейдің астыртын, немесе ашық бақылауынан қорықпай жер аударылғандарға қолынан келгенінше, немен болса да көмектесуге тырысқан адамдар — жұмысшылар, мұғалімдер, студенттер көп болды.

Ол адамдар құлазыған дала, ну орман, аяқ алғысыз батпақтарды кешіп өтіп ұлтандарына, көйлектерінің іші-

не немесе бешнеттерінің астарына тігілген хаттар мен кітапшаларды, шетел тілдеріндегі жасырын газеттерді қажетті орынға жеткізіп жүрді, саяси еріксіздер айдауда жүріп-ақ өз ісін жүргізе берді. Шет аймақтарда олар революциялық жұмыстарын жүргізумен болды. Ал, патша мен жандармдарға наразы адамдар кез келген жерде, тіпті алыс жатқан қыыйр түкпірлерде де көп болатын.

Патша мен оның жандармдары есебінен жабылды. Әрбір жыл сайын астанадап, немесе басқа қалалар «сенімсіз» адамдарды көптеп жер аудара берді. Мұнымен олар қалалардағы революционерлер санын азайта алмады, керісінше, қалаларда көбейе түсумен қатар, шет аймақтағы, ең алыс түкпірлердегі революционерлер саны көбейе берді. Жер аударылғандар алыс түкпірлерге өзімен бірге кітаптарын, өзінің ойын, өзінің өлеңдерін ала келді.

XXXII Т А Р А У

ТӨБЕ АСТЫНДАҒЫ ҮЙШІК

Сергей бала шағының өзінде-ақ Полстовалов көшесіндегі үйшіктің қасына әлде неше рет жүгіріп барып, әрдайым оның терезесінен қарауға, сонда тұратын ұржумдықтарға ұксамайтын жат адамдарды көруге күштар болатын.

Ал қазір ол қонақ ретінде олардың үйшігінің баспалдағына өрмелеп келеді.

Ашық тұрған терезеден біреудің сырнай тартып отырғаны естіліп тұр.

Сергей мен Саня есікті тықылдатты.

— Ашық тұр, — деген біреудің даусы естілді. — Келіңіздер.

Олар есікті ашып кішкене сенектен өткеннен кейін бөлмеге кірді. Бұл бөлмедегі нашар мата дастарқан жайылып, самауыр қойылған стол жанында үш адам отырды. Төртінші адам теріс айналып, бетін терезеге қаратқан қалпы, түрегеліп тұрған бойы, теңселе түсіп, скрипка ойнап тұр.

— Осы тұрған Мавроматидің өзі, — деп Саня сы-

бырлап скрипкашыға карай басын иді де, сол минутта: кайырлы кеш, Дмитрий Спиридонович! Мен сізге жолдасыммен келіп тұрмын — деді.

Мавромати скрипкадан пегін босатпай-ақ оған күле қарап:

— Ие, Саня! Ал, отыр, мен қазір ойнап болайын — деп жауап кайырды.

Еңгезердей биік, жаурыны қакпақтай, сары бұйра шашты біреу орындықтан тұра келді.

— Табысайық Франц Спруде! — Өзін таныстырды да балалардың қолын алып қатты қысты.

— Христофор Спруде! — деді тағы да бір сақалдысы. Бұл Францтің ағасы болатын.

Шашын қыйған жас әйел Мария қонақтарға бір стақаннан шай кұйып, тарелкада тұрған тоқаштарды ысыра салды.

«Кедей тұрады екен» деп ойлады, жан-жағына қараған Сергей.

Бөлмеде қабырғаға жағалай қойылған жіңішке үш темір керуеттен басқа ешқандай мебельдер жоқ-ты. Қолдан жасаған полкаларда көптеген кітаптар қойылған. Қабырғада тушпен салған Пушкиннің портреті ілулі тұр.

— Дмитрий, сен бүгін немене ойнадың? — деді әлгі әйел, қолын жаңа ғана скрипкадан босатқан адамға қарап.

— Фибих поэмасын.

— Ал, мен бүгін де жаттығу болар деп ойлап едім, — деп күлді үлкен Спруде, жалпақ тістерін ақсыйта.

— Егер де гамманы ойнаған болсаң, мен әлдеқашан бұл үйден қашып кеткен болар едім, — деді қуаттағандай Спруденің кішісі.

Олардың әзіліне көңіл аудармастан Мавромати стол жанына отырды. Шайлы ұрттап жатып ол Санядан:

— Табысың қандай? Тригонометриядан айтқан жерге жеттің бе? — деп сұрады.

— Жететін несі бар? — деді Саня. — Мен қазір училищені бітірдім.

— Олай болса кұттықтаймын. Ал сенің жолдасың қайда оқыйды?

— Қазанда, төменгі техникалық училищеде оқыймын, — деп жауап қайтарды Сергей.

— Қазанда ма?

Мұнан кейін әңгіме жандана түсті, жер аударылған-

дар Сергейден училище туралы, қала туралы, Қазанның жаңалықтары туралы сұрай бастады.

Соның арасында балық аулауға кеткен жұмысшы Зоткин де келді. Ол кірісімен ішінде балықтары шопылдап жүрген шелекті Марияның алдына қойды. Саня мен Сергей шелекке қарасты: бұл шелекте ірі балықтар да, кішкентай түрлі шабақтар да бар еді. Олардың барлығынан да көп орын алып жатқан шортан болды, ол шелек ішінде бірнеше рет бүктеліп жатты.

— Бізде ертең балық қармасы болады, — деді кіші Спруде, қолының шырышын сүртіп тұрып.

— Есінде болсын бұзаудан қарма пісірмейді, — деп түзетті оны Христофор Спруде, — ол баяғыдан бері балықтан жасалады. Орыс тілін үйренетін уақыт жетті ғой.

Барлығы да, әсіресе Франц Спруде, қатты қарқылдап күлді.

«Жақсы адамдар, көңілді» деп ойлады Сергей.

Ол қазір мұнда үйінде отырғандай сезімде еді. Ол сөйлеп, әңгімелесіп отырғысы келді, басқалардың сөйлегені де оған ұнады. Соня оған танданған пішінмен қарап отырып, үндеместен шайын іше берді.

«Пәлесін қара мұның, әңгімешіл болған екенсің!» деп ойлап отыр ол ішінен.

Сергей мен Саня бұлардан тіпті кеш қайтты.

— Бізге жиі келіп тұрыңдар, — деп шақырып жатты оларды Франц Спруде.

— Келіп тұрыңдар, келіп тұрыңдар балалар, — деді Зоткин жылышырап.

Жер аударғандардан қайтып келе жатып Сергей жол бойы, бір көңілді әнге салып ысқыруда болды, ал оның қатарында жүріп келе жатқан Саня көңілсіздеу, бір нәрсеге риза болмағандай еді.

Үйде олар тездетіп кешкі тамақтарын ішті де, Саняның каникулға келгенде жататын жазғы сарайына ұйқтауға шықты. Онда ағаштан жасалған жалпақ керует және кішкене стол мен орындық бар-ды. Ал, сарайдың бұрышында үюлі тұрған сынық орындық, пайдалан қалған шәугімдер, қыйраған үлкен шылапшын тағы сондай үй ішіне тұтынудан қалған жарамсыз заттар бар болатын.

Саня майшамды жағып стол жанына отырды да бір кітапты оқый бастады.

— Сенің оқып отырғаның қандай кітап? — деді Сергей.

— Қойшы сен өзін, — деп Саня қолын бір сермеді.

Оның беті бұл кезде тырысып тұрған-ды.

— Сен немсеге ашуланып, өкпелеп отырсың?

— Қойшы!

Алайда, бір минуттан кейін Саняның өзі Сергеймен сөйлесіп кетті, өзінің өкпесін, іренішін ашып айтты.

Бұл қалай болды өзі? Оған, Саняға, өзінің ескі досына Сергей Казан туралы мардымды ештеңе айтпады, ал жер аударылғандарға барлығын да рақаттана әңгімелейді.

— Қойсаншы Саня, шынында мен саған айтып үлгіргендей болдым ба..! Асықпа, түн ұзақ, мен саған көп нәрселер туралы әңгімелеймін, — деп Сергей Саняны орнықтырды.

Достар шам сөндіріп жатқаннан кейін Сергей есінеп жатып ұзақ әңгімеге кірісті. Ол Казандағы тұрмысы, оқуы туралы айтты.

— Казанда «Андрей Кожуховты» оқый ма?—деп сұрады бір кезде, Саня.

Сергейдің бұл кітап туралы бірінші рет естіп отырғаны осы.

— Ол не туралы жазылған кітап?

— Революционерлер туралы. Қызық кітап! Маған оны бір-ақ түнге берген-ді, алайда, мен оның барлығын оқып шықтым. Ол тыйым салынған кітап. Біздің училищеді ел ешкімге сөзілмей қолдан қолға көшеді.

— Ал, бұл кітапты қайдан табуға болады? — деді Сергей мазасызданып. — Онда не туралы айтылған?

Саня түсіндіріп әңгімелей бастады.

Ол асықпай сөйлесіп, барлығын егжей-тегжейіне дейін қалдырмай әңгімелейді. Бірақ, ол, қасақана істегендей ең қызықты жеріне келгенде оқыйғаларын еске түсіргендей біраз тоқталып айтты.

— Ал, одан әрі не болды, одан әрі! — деп Сергей шыдамсызданып досын бүйіріне түртіп қояды.

Ақыры Саня өзінің әңгімесін аяқтады. Сарайды бір-неше минут тыныштық биледі. Тек жүгірісіп, шыйқылдасқан тышқандар дыбысы ғана естіледі. Саня қалғый бастады. Сергей бір кезде басын көтеріп, жастығына шынтақтай жатып өзіне өзі сөйлегендей күбірледі:

— Сонымен дараға асты де... Саня тындап жатырсың ба мені? Ал Андрейдің жолдастары тірі қалды ма?

— Тірі қалды, — деді ұйқылы-оюу жатқан Саня.

Үш күн өткеннен кейін достар тағы да жер аударылғандарға қарай сапар шекті.

— Маған оқуға бірдене беріңізші, тәнір жарылғасын, — деді Сергей бірден-ақ Спруденің үлкеніне қарап. Христофор бір минуттай ойланып, Сергейден көзін айырмастан қарап отырды да:

— Жаксы, — деді.

Ол, тәрізі бірнеше рет оқылған, төрт бүктелген «Искра» газетінің бір санын берді. Бұл, Сергейдің бірінші рет қолына ұстап отырғаны бірінші жасырын газет еді.

— Оқыңыз, оқыңыз. Тек сақ болыңыз, мұны сізден ешкім көретін болмасын. Бір түнге ғана оқуға беремін, — деді Спруде.

Мұнан кейін Сергей қонақта отырғысы келмеді. Тезірек үйге қайтып «Искраны» оқығысы келді. Ол орнынан тұрып олармен қоштаса бастады, ал газетті көйлегінің ішіне жасырып алды.

Бұлардан шыққаннан кейін үшінші үйге жетпей-ақ Саня Сергейді асықтыра бастады.

— Мен саған барынша сақ болу керектігін айтып едім ғой, — деп ол жолдасының құлағына сыбырлайды. — Тезірек!. Тез жүрейік!.

— Егер де сен бізді ешкім байқамасын десең сыбырлама да, жүгірме де, — дейді Сергей оған. — Ие. Сен осы неге тынышсызданып келесің. Көшеде жан жоқ қой!

Шынында көшеде ешкім жоқ болатын. Жаңбыр себелеп тұрған-ды, сондықтан Полстовалов көшесінің тұрғындары бүгін күште есігінің алдындағы орныдыққа отырып әлгіме айтуға шықпаған-ды.

Бірақ, Саня жүріп келе жатып жан-жағына қараумен, әр дыбысқа құлақ қоюмен болды.

Қандай дыбыс болмасын: қақпаның сықыры, кенеттен ашылған терезе, одан көшеге қарап қылтйып көрінген біреулердің бастары, өтіп бара жатқандардың аяқ тықыры, көрші көшедегі дауыстар оны үрейлендіре берді. Оның ойынша Сергей екеуінің жер аударылған-

дарға барып «Искра» газетін алып келе жатқанын бүкіл қала білетін сыяқты болып көрінді.

Үйлеріне жақындағанда олардың алдынан исправник Пенешкеевич шықты. Тапалтақ, аласа бойлы исправник аяғын маңғаздана басып, кеудесін шалқайта түседі, жүгін ауырсынған түйедей екі жағына бірдей теңселеді. Достар біріне бірі қарасып, екеуі де бір-ақ нәрсені ойлады: «Міне, жанымыздан өтіп барады, керек десе ештенені байқамады да... Ал егер де байқап қалса?».

Бірақ, исправник бұларды байқаған да жоқ, жандарынан өтіп кетті.

Міне, ақырында кемпір үйінің қақпасына да келді. Балалар жүгіріп келіп қақпаға кіріп кетті. Олар сарайдың ысырмасын ішінен жапты да, шам жағып оқуға кірісті.

Ие, «Искра» деген жарысын газет осындай екен ғой! Әлгі шетелдерде Ленин шығарып жүрген, революционерлердің өміріне қауіпті жағдайларда Россияға астыртын жіберіліп жүрген газеттің нағыз өзі осы екен ғой.

Екі бағанаға бөлінген шағын он алты бет. Қағазы жұқа, екінші жағындағы заттар анық көрінетін темекінің қағазы. Бірінші беттің сол жақ жоғарғы бұрышында былай деп жазылған: «Россияның социал-демократиялық жұмысшы партиясы». Ал, оң жақ бұрышында: «Ұшқыннан жалын қаулайды!». Пушкиннің декабристерге жазған жауабынан деп жазылған.

Сергей өзіне таныс емес тақырыптар жазылған сытырлаған жұқа беттерін аударыстырып отырып: «Біздің қоғамдық өмірімізден», «Фабрик, заводтардан хат», «Шетелдік шолулар», «Партиядан», «Революциялық күрестің хабарлары» деген сөздерді оқыды.

— Ие, шетінен оқый берсейші, — деді Саня.

Бірақ, Сергей газеттің қақ ортасын ашып қалды да бірінші көзіне түскенді оқый бастады:

«...Бәрі де бірінші май күні Сормовода не болғаны туралы әңгімелейді. Снда не болды екен?!»

«Бірінші май жыйыны кезінде солдаттар шақырылды. Жыйынға қатысқандар сап түзеп оларға тура келіпті де, одансоң ізінше кейін қайтып, өздерінің бағытымен мейрамдай беріпті. Солдаттар олардың соңына түсіп, қалың топты — мылтық дүмімен түйгіштеп қуалапты. Қарусыз жұмысшылар шегінуге тиісті болыпты».

— «Тек бір ғана жолдас туын қолынан ең ақырына дейін түсірмейтсің. «Мен ез емеспін, сондықтан қашпаймын!» деп ол қолындағы қызыл туын жоғары көтеріп айқай салыпты. Ол қызыл Туда: «Жойылсын самодержавие! Жасасын саяси еркіндік!» деген, аябатты сөздерді барлығы да оқыпты.

«Жолдастар! Мұндай, солдаттардың найзасынан қорықпай, көздеген мақсатынан таймай, алға өршеленген ержүрек батыр адам алдында қайсыларың бас имей тұрасыңдар?..»

Сергей мұнап басқа да бірнеше бетін аударып — Воткиннің қазналық заводы туралы басқа хабарларды оқыды.

«Воткиндіктер көтерілуде... Воткин заводына Вятскі губернаторы кетті, Қазаннан әскер жіберілді. Жұмысшылар өздерінің тоғанынан бөгет салып (бұларға баратын бірден-бір жол), оған өздері заводта қолдан жасаған зеңбіректерін қойып алды...»

Осы бетте Бежица қаласындағы көтеріліс туралы хабар жазылыпты: онда жұмысшылар шпион Мартыненконы сабап, өлімші етіпті. Сонымен қатар мақалада мынадай нәрселер хабарланды: «Сабақ жақсы берілген, неге десе таяқ жеген агент өзінің мұнан былай Бежица қаласында тіпті қалмайтынын (оны екінші рет таяқтапты, біріншісі жеңілдеу болған екен, екіншісі тіпті ауыр тесе керек)... мойындаған».

Сергей фабрика, заводтардан жазылған хаттарды басынан аяғына дейін бір жолын да қалдырмай оқып шықты.

Мұнда жазылған оқыйғалардың барлығы да жақын арада, мұнан бір — екі ай бұрын ғана болғанды.

Бұл оқыйғалар жер түбінде — алыста емес, дәл осы жерде, нег астында — Вяткада, Нижнийде, Сормовода... болды ғой.

Воткин заводына әскер жіберілгенде Сергей Қазанда болатын.

Мүмкін ол вокзалға асығып бара жатып көшеде жүрген әскерлерді көрген де болар, бірақ оларды қайда апара жатқанына мән бермеген болар.

Кішкентай әріппен терілген жолдарды Сергей сындыртып тез оқыды.

Ақ қағазға қарамен жазылған «революция», «көтеріліс», «патша самодержавиесін құлату», «халықтың

самодержавнесі» сөздері танданарлық ғажап болып көрінді.

Бұл өзара жолығысқанда жан-жағына қараумен, сыбырмен сөйлейтін сөздер, ал газет бетінде ашықтан-ашық, айқын жазылған. Олар мұны саспастан оқып отыр.

— Оқый бер! — деді Саня.

Сергей тағы да бірнеше бетін аударып «Шаруалар қобалжуын» оқыды.

«Полтавада шаруалар қобалжуы туралы әңгіме жайылғанына екі аптадай уақыт өтті...»

«Ашыққан шаруалардың барлық назары бостан-босқа көмбелерде үюлі жатқан ұшан-теңіз астыққа аударылды. Шаруалар астық қоймаларына өздері арбаларымен келіп, помещик, немесе басқарушыға өз еркімен ашып бер депті. Ал, помещиктер мен басқарушылар өз еркімен ашудан бас тартқан кезде ғана шаруалардың өздері кілтін сындырып еріксіз кіріп арбаларын астыққа толтыра үйіне қайтады.»

«...өкімет тарапынан қойылған, алынған астық қайтарылсын деген талаптан шаруалар бас тартты, содан кейін әскерлерге оқ атуға бұйрық берілді. Табанда үш адам өлтірілді. Екі рет оқ тігіп, найзамен түйреліп жаралы болған бір адамды Полтава ауруханасына алып келген, ол бірнеше сағаттан кейін қайтыс болды. Мұнан кейін дүре соғу басталды. Дүре соғу Васильевкада да болды: шыбық іздеп жататын уақыт болған жоқ, Қолға түскен ағаштан ұзын да, жуан да өткір де шыбықтар табылды. Доктордың жұмсақ тілімен айтқанда: «жазаланғандардың түгел терілері жыртылды». Дүренің қатты соғылғанынан олардың ауыз-мұрындарынан бірдей ағыл-тегіл қан сорғалады. Дүреден кейін шаруалар қап-қара болып көгеріп кетті. Дүре соғушы жендеттер шаруаларды жүз, тіпті екі жүз реттен соқты...»

Саня мен Сергей «Искраны» оқып болуға таялғанда күзетші Владимир Иванович өзінің дойырын сүйретіп Полстовалов көшесін екі рет айналып шықты.

«Искраның» соңғы бағанасындағы әрбір жолда:

Екі жылға.

Үш жылға.

Төрт жылға.

Бес жылға.

Алты жылға.

М. рзімсіз... деген сөздер кездесті.

Адам аттары мен қала аттары, жазаланған мерзім мөлшерінің шексіз тізімі қағаз бетін алып кеткен.

— Біздің Малмыжды қара, — деді мадақтанғандай газеттің бір жолын сұқ қолымен баса көрсеткен Саня. — Демек, Малмыждан да адамдар жер аударылатын болған ғой.

— Жер аударылғандардан, майды мейрамдағаны үшін, — деді Сергей, — алты адамды...

— Оларды тағы қайда жібермекші? — деп таңырқады Саня, олардың өзі қазір айдауда жүрген жоқ па?

— Малмыж ну орманның арасында болғанмен қала аты бар ғой, — деп жауап берді Сергей, — ал, оларды ең түпкірлерге жіберіп, көзін жоюдың қамын істеп жатқан болар.

Сергей газетті бүктеп жасырды да, шамды сөндірді.

— Үйқтаймыз ба, қайтеміз? — деп сұрады Саня.

Сергей оған еш жауап қатқан жоқ, ал бірнеше минут өткеннен кейін өзі-өзімен сөйлескендей, күбірлеп: — Ушқыннан жалын қаулайды... деді.

Таңертең ерте оянып, жастығынан басын көтерген Саня сарайдағы майшамның әлі жанып тұрғанын көрді. Ол түнде сөндіріліп еді ғой, бұл қалай деп қарағанда, стол басында екі қолымен басын сүйеп «Искраны» оқып отырған Сергейді көрді.

— Жарайды, тында олай болса. — Сонымен Сергей бірінші беттегі мақаланы дауыстап оқып бастады.

Сергей жарты беттей оқығаннан кейін кішкене кідіріп:

— Бұл жай хабар емес. Бұл оңай нәрсе емес... Ең алдымен іштен оқып түсініп алу керек... деді.

Бұл мақалада Сергейге белгісіз кісі аттары мен сөздер бар еді. Ол мұны сарайдың есігін әжесі келіп қаққанша оқып берді.

— Сережа, Саня! — деді ол, — өзеннен су әкеле қойындаршы, кір жугалы жүрмін.

— Қазір әжекем! — деп дыбыстады Сергей.

Одап кейін ол «Искраны» жасырды да Саняға жайлап:

— Бұл мақала жайында бүгін кешке Спрудадан түсінік алу керек болар... Алғашқыда біздің түсінуімізге қыйындау соғатын түрі бар, — деді.

XXXIII ТАРАУ

БІРІНШІ ТАПСЫРМА

Сергей мен Саня жер аударылғандарға жиі келіп-кетіп жүрді.

Бір күні «төбе бауырайындағы үйшікте» әлден уақытқа дейін отырып қалды. Шай ішті, әңгімелесті, сырнай ойнағанды көрді.

Осы кеште Сергей жер аударылғандардың үйінен қаракөк әріптермен таска басылған сөздер бар адам таңырқағандай бір парақ сұр қағазды бірінші рет көрді. Қағаз сары түсті, жаман еді, ал онда басылған көк әріптер қыйсық-қыйсық болатын. Сергей бұл парақ қағазбен шұғылданғысы келіп, бірден-ақ Спрудеден мұның әдеттегі таска басылғандардан басқа түрде басылу мәнін сұрады.

— Бұл қолмен басылған, — деп жауап қайырды да, Спруде мұның революциялық листок екенін, гектографпен басылып шыққанын түсіндірді. Ал, бір апта өткеннен кейін Сергей мен Саня Спрудеден жауапты және өте қа-

жетті тапсырма алды. Бұл — листовка басуды байқап көру еді.

— Байқап көрейік! — деп бірауыздап жауап қатты Сергей мен Саня.

— Сіздерге гектографты өздеріне істеуге тура келеді. Желатын майы мен глицеринді көбірек аласыздар. Басқалардың көзіне түспеу үшін дәріханаға кезекпен барыңдар. Бүгін бірін барсаңдар, ертең екіншің барыңдар. Бұл жұмыста үлкен сақтық керек екенін ұмытпаңдар, — деді Спруде қоштасып жатып.

— Сақ боламыз — деп жауап қайтарды Сергей.

Келесі күні орнынан тұрысымен Сергей глицерин алуға дәріханаға кетті.

— Алдымен мен барайын, содан кейін сен барарсың, — деді ол Саняға.

Олар Воскресенск шіркеуінің қасында кездесуге уәделесті.

Уржумда бар болғаны бір ғана — земский дәріханасы бар болатын, ол Воскресенский көшесіне орналасқан. Бұл дәріхананың жанынан Сергей бала кезінде үйінен жетімдер үйіне келе жатып, жексембі күндері талай жүгіріп өткен-ді.

Ал, балалар үйіне бармастан бұрын Саня екеуі терезе алдындағы көк, қызыл түсті шыны шарларды көру үшін талай рет келген-ді. Сергейдің анасы ауырып жатқанда осы дәріханаға немересін ертіп барып дәрі алып қайтатын оның әжесі. Сергей осы кезде дәріханада тұрған қара жазуы бар үлкен форфор ыдыстардағы дәрілерді көретін.

Биік лавканың аржағында ақ халат киген жуан адам тұратын. Дәрінің ақшасын сол алатын. Оның алдындағы дәрілерді қоятын тақтайда қатарлана тізілген, құйрық сыяқты ұзынша рецептті қағаздар жапсырылған кішкентай шөлмектер тізіліп тұратын. Рецептiлер ақ және сары түсті болатын.

Сергейдің әжесі ақ қағаз жапсырылған дәрілерді ішуге болатынын, ал сары қағаз жапсырылғандарды ішуге болмайтынын, олармен тек сыртқы денені сылауға болатынын түсіндірген еді. Рецептті қағаздарының әртүрлі түсте жасалуының себебі: сауатсыз адамдардың дәрілерді ауыстырып алмасы үшін әдейі істелген. Өзінің товарын сатып алушыға жібермес бұрын әрбір дәрі сатушы дәрі құйған кішкентай шөлмекті ойыншықтап

әшекейлейтін. Ол шөлмекке қағаз күйіршік жапсырғаннан кейін, оның басына баланың баскнімі сыяқты бүрмелеген түрлі-түсті қағаз кигізетін.

Сергей көптеп бері Земекний дәріханасында болған жоқ-ты. Ақ, қазір ол дәріханаға келе жатқан себебі баспаханаға глицерин сатып алу мақсатты көздеумен байланысты.

Бүгін таңертең дәріханада ешкім жоқ еді. Сергей дәрігер тұрған полкаларды, терезе алдындағы қара жазуы бар әйнек шарларды, латын жазуы бар ақ форфор банкаларды қарады. Ештеңе өзгермеген, барлығы да өзінің баяғы бала кезінде көргеніндей орындарында тұр.

Міне, ақ есіктің аржағынан баяғы дәрі сатушы жуан неміс Келлер шыға келді. Оның үстінде әлі халат жоқ-ты, төсегінен жаңа ғана тұрғаны сезіліп тұрды.

Дәрі сатушы өзінің алтынмен көмкерген пенсінесін көзіне ұстап, алушыға бажырая қарады да, сөздерін тақ-түк ежіктеп оған не керек екенін сұрады:

— Сізге не керек еді? Қаншаға аласыз?

Бұл оның тілі анық келетін, дұрыс айтатын екі сөйлемі ғана болатын.

Бұл сөйлемді күніне ондаған рет қайталап, алушыларға бірден бір осы сұрақты қойғалы он екі жылдан асты.

— Он бес тыйынға глицерин беріңіз — деп жауап қайтарды Сергей.

Келлер полкадан басына иректелген қағаздан қалпақ кигізген кішкентай шөлмекті алды. Сергей ақшасын төлеп, шөлмекті қалтасына салды да дәріханадан шығып кетті. Бұрыштағы шіркеу қасында Саня оны күтіп тұрған-ды. Олар бір-біріне неқ қағысып өткеннен кейін, Саня дәріханаға қарай кетті.

— Сізге не керек еді? Қаншаға аласыз? — деп сұрады одан да, әлгі дәрі сатушы.

— Он бес тыйынға глицерин беріңіз.

Осылай Сергей мен Саня күн сайын алма-кезек глицерин алуға барып жүрді.

Бір апта өткенде сарайдың бұрышындағы кұрым киіздің астына жыйналған шөлмектер саны едәуір болды. Бірақ, Сергейге глицерин әлі де аздау сыяқты көрінді. Ол Саняға дәріханаға Келлердің орнына оның көмекшісі тұратын кез—кешке баруды ұсынды. Қала халқы айтқандай Келлердің көмекшісі қала бастықтары-

мен дос болып, арак ішуді тәуір көретін, өтірікті көп айтатын, тығыншықтай каска бас кісі болатын.

Дәрі даярлаушының көмекшісі еш уақытта қалатын үстінен тастамайтын. Ол өзін үлкен дәрігер, немесе оқымысты адамға баласын дегендей, тіпті базарға сәбіз сатып алуға барғанда да қалатын нығынан түсірмейтін.

Сергей дәріханаға бірінші кеште барып, он бес тыйынға глицерин сұрағанда, дәрі даярлаушының көмекшісі жымыйып күліп, көзін қысты да:

— Сізге глицерин не үшін керек, жігітім? Бетті жұмсарту үшін бе? Бикештерге ұнағыңыз келеді-ау, ә? — деді.

— Жоқ мен глицеринді ішіп жүрмін, даусым ашылсын деп едім, — деп қысылмай жауап қайырды Сергей.

Дәрі даярлаушының көмекшісі шкафтан глицерин құйған шөлмекті алып, үндеместен Сергейге берді.

XXXIV Т А Р А У

УРЖУМДАҒЫ «ИСКРА»

Сергейдің тезірек іске кірісікісі келді. Қолына алған ісін шатастырмас үшін ол өзінің таныс кітапханашысынан энциклопедиялық сөздік алды.

Оның зор қуанышына бұл сөздіктің ішінде гектографты қалай даярлау және онымен қалай қағаз басу туралы бүтіндей бір мақала бар болып шықты. Мақалада гектографты жасау үшін ең бірінші қажетті нәрсе — төңірегі көтеріңкі иілген, жалпақ темір туралы айтылыпты. Бұл темір тақтаға глицерин мен желатиннің пісірілген қосындысы құйылады. Әлгі қосынды суыған кезде үлкен парақ қағазға басылатын сөз тексті өзгеше көк сыямен жазылады. Содан кейін текст жазылған қағазды әлгі суыған қосындының үстіне салу керек. Қағаздағы жазылған барлық әріп глицерин мен желатиннің қосындысы үстіне түсіп қалады. Осы қосындыға түскен әріптер үстіне таза ақ қағазды басқанда оған тасқа басқандай барлық сөз басылып шығады.

Бұл темір тақтаны Сергей мен Саня ұстаға жасатуды

мақұл көрді. Әжесінің пирок пісіретін темір тақталары бар еді, бірақ мұның біреуін гектограф жасау үшін алу Сергейге қорқынышты болды.

Мүмкін әжесі пирок пісіру үшін әлгі тақта темірді іздеп қалар. Сны кім алды, не үшін алды? Бұл әңгіме көршілерге де естілер, ал мұның өзі үлкен іске зиянын тигізеді. Сонымен қатар тақтаның өзі де жарамсыз, кішкентай — саяз. Одан да әдейі жасатқан дұрыс.

Жер аударылғандардан ақша алған екі дос, темір тақта сатып алу үшін кештетіп ұстаға келді. Олар қақпадан шыққанда көрші үйлерде шам жағыла бастаған болатын.

— Уйқысыздар, тағы да таң атқанша кезуге кетесіңдер-ау! — деп Маланья әже күңкілдеп жүр. Кемпір Сергей мен Саняны әлі жас балалар қатарында санайтын.

Бірақ, достар кемпірдің күңкіліне мырс етіп күлумен жауап қайырды да, тездетіп көшеге шығып кетті.

Ұста дүкені қала шетінде, үлкен жолға жақын, далада болатын. Оның жанында жылқылар сындырған бірнеше бұталар бар-ды. Кештің әлде уақытында ұста дүкені қарайған төбе, немесе үйілген көмір сыяқты болып көрінеді. Тек аласа моржасынан жоғары ұшқан ұшқыны ғана оның ұста дүкені екенін танытты. Сергей мен Саня оның есігіне жақындады. Ұста дүкенінің іші қаракүңгірт еді, онда тек көріктің сөніп бара жатқан қызыл шоғы ғана әржерден жылтылдайды. Табалдырықта темекі тартқан сақаллы ұста отыр. Сергей қарт ұстаның қасына отырып біраз әңгімелескеннен кейін орта көлемді, өрнектері биік темір тақтаны жасауға заказ берді.

— Сендерге темір тақта емес, — қаңылтыр таба керек қой, — деп ұста оның сөзін түзете сөйледі. — Жарайды, жасауға болады, — бес күннен кейін даяр болады.

— Одан ертерек болмас па екен?

— Болмайлы, — деді де қарт дүкеніне кіріп кетті.

Осымен әңгіме аяқталды.

Ұста қаңылтыр табаны бітіргенше Сергей мен Саня да уақытты босқа өткізбеді. Олар желатин қорын жыйнады, гектограф үшін көк сыя тапты және өздерінің болашақ баспахасына қолайлы орын қарастырып, оны қора ішіндегі ескі моншаға орнатпақшы болды.

Барлығы да даяр болды, ал қаңылтыр табаны әлі де аттай үш күн күту керек. Достар әзірге бір шаруашылық іспен шұғылдануға ұйғарды. Сарайда қақсыған ескі

кайық төңкеріліп жатқан-ды. Сергей мен Саня оның түбіндегі тесікті бітеп, қақсыған жерлерін карамаймен сылады, ернегіндегі тот басқан есік шығыршығын жермаймен майлады. Енді оны сырлап, оған ат қою ғана қалды. Бір кездерде ол «Незабудка» болып аталыпты, бірақ алғашқы төрт әрпі қазір өшіп қалыпты да оның ернегінде «бұлқа» деген жазу ғана қалған.

Сергей бұл жазуды қайықты тегіс бояған жасыл майлы сырмен сырлап жіберді де, чертежге жазғандай етіп асықтастан, барлығы бірдей тең және анық әріптермен:

И с к р а

деп жазды.

Бұл жазудың әріптері төңрегіне қызыл жүгіртіліп, кара бояумен жазылды.

Қайық даяр болған кезде Сергей сарайда жатқан қол шанаға қайықты салып, Саня екеуі Уржум өзеніне сүйреп алып кетті.

Шананың табаны құмға келгенде батып, тастардан секіріп келеді. Шанаға жіп таққан. Сергей сүйреп, Саня артынан итеріп келеді.

Өзен жағасында олар полиция бақылаушысы Куршаковты көрді. Оның кішкентай бойы, барылдаған даусына лайық, қала халқы оны әтеш деп атайтын.

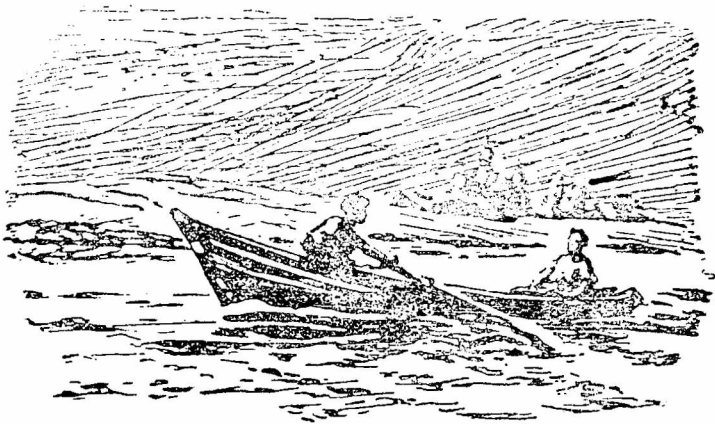
Әтеш жаңа ғана шомылып шығып, өрге қарай ыңкылдап көтеріліп келе жатқан-ды. Суға түсіп рахаттанғаннан кейін ол шекпенінің ілгектерін салып, қабыршақтанған басының суын сүртіп келеді.

Шананың қатарына келе бергенде әтеш тоқтай қалды да, көзін сығрайта ежірейіп қарады.

— «Искра», — дегенді оқыды ол — Жігіттер тамаша атты ойлап тапқансыңдар — «Искра»! Сіздер оны ең жақсы ат «Жел» немесе «Зорька» деп атағандарың дурыс еді ғой. «Красотка» — бұл да тәуір ат, немесе «Зазноба»...

— Бізге бәрінен де «Искра» ұнайды — деді де Сергей шананы өзенге қарай сүйрей жөнелді.

XXXV Т А Р А У

ЖАСЫРЫН БАСПАХАНА

Акырында қанылтыр таба да даяр болды. Сергей мен Саня оны қаранғы түскенде алып келу мақсатын көздеп, ұста дүкеніне кешке жақын барды.

Олар темір тақтаны алып та, қарт ұстамен әңгімелесіп те үлгірді. Алайда, күн әлі жарық еді.

— Жүр, жол жиегіндегі орда отыра тұрайық, — деді Сергей, төңірегіне жалтақ-жұлтақ карап.

Олар үлкен жолдың жаңындағы түрлі бұталар мен жусантар өскен арықтың жаңына келіп, аспанда жұлдыз шыққанша сол арықтың ішінде отырды. Енді қанылтыр табаны көшеден қорқынышсыз алып жүруге болады. Бірақ, олар бір қақпадан күтпеген жерден таныс әйелдер шығып қалып:

«Балалар мынау жаңа қанылтыр табаны кімге апара жатырсындар, — Устинья Степановнаға ма, немесе Маланье Авдеевнаға апара жатырсындар ма?» деп сұрап қалуы мүмкін деп ойлады.

Бірақ, көшеде бұларға ешкім кездескен жоқ, екі дос

көшеде ешкімді кездестірмеген қалпында қаңылтыр табаны өздері жатқан сарайға алып келді.

Ал, түнде, үйдегілердің бәрі ұйқыға кеткенде, достар жайлап қораға шығып, оның ішінен темір тақтаны ешкімге көрсетпей көміп тастау үшін шұңқыр қазды.

Біреуі шұңқырды қазса, ал екіншісі біреу-міреу көріп тұрған жоқ па екен дегендей сақтанып, тың тыңдаумен болды. Бірақ, қораның маңы жым-жырт еді. Тек Полстовалов көшесінің қыйыр шетіндегі иттердің үргені ғана айда-санда естіліп тұрды. Ал, Сергейдің әжесінің досы, түнгі күзетші Владимир Иванович өз учаскесін аралап жүріп, қолындағы дойырының сабымен тықылдатып қояды.

Темір тақтаны көмгеннен кейін, оның таза топырағын аяқтарымен таптап, жермен бірдей тегістеп тастады.

Келесі күні Сергей мен Саня листовканың жазу текстің алуға жер аударылғандарға барып келуге кетті.

Бұлар келген кезде ағайынды Спруделер бақшада жүр еді. Екі білегін сыбанып алған Христофор картошканы жекелеп жүрді, ал Франц қыярдың араларындағы арамшөптерін отап отыр.

Бұлардың қасында тұрған жер аударылғандардың үй қожасы Анна Павловна кемпір бақша туралы әрбір мәселені бір айтып, бақшаны қалай күтуді талқыға салып тұрды.

Сергей мен Саня Анна Павловна өз жөніне кеткенше көшеде әрлі-берлі жүрді. Ол кеткеннен кейін Христофорға дыбыс білдірді.

Ол үстіне жүккан шаңды қолымен қағып Сергей мен Саняға қарсы келді де үйге ертіп кірді.

— Бізде барлығы да дайын болды, — деді Сергей бәсең дауыспен. — Біз сізге текстің алуға келдік.

Спруде бұған таңдана түсті.

— Дайын болып қалғаны ма? Бұл тамаша екен!

Ол басқа бөлмеге кетті де, бірнеше минуттан кейін оларға «Искра» газетінен мақала алып шықты. Бұл мақаланың асты қызыл қарындашпен сызылыпты. Мақаланы олар тасқа басқандай етіп көшіріп жазғаннан кейін гектографпен көбейтуге тиісті еді.

Мақаланы тасқа басқан әріптермен көшіріп жазу себебі, кімнің жазғанын жандармдар айыра алмайтын болсын дегені еді.

— Ал, сендердің үйлерің бұл істің жайын біле ме?—

деді Христофор Спруде, екі досқа кезекпе-кезек мұқият қарай отырып.

Сергей күлімсіреді де, нығын қомдады.

— Қорықпаныз, Христофор Иванович, — біздің екеуімізден басқа ешкім де білмейді.

— Жарайды! Олай болса бастаныздар. Тек жазуды өте айқын, тайға таңба басқандай етіп, әріптерді әрең-әрең таныйтын адамдар да жақсы оқыйтындай етіп жазыңыздар.

— Сергей мұны істей алады! Ол чертежник қой, — деді Саня.

— Солай, — деп Спруде басын изеді. — Ал, сіздер тағы бір істі жасай алар ма екенсіздер?

— Бұл қандай нәрсе екен? — дегендей Сергей мен Саня аң-таң болды.

— Бұл іс өте маңызды. Мұны орындау үшін салмақтылық және сақтық керек. Бүрсігүні, сембіге қараған түні, базар алаңы мен Малмыжск жолына листовкалар тастау қажет. Түсіндіңіздер ме?

— Түсінікті. Істейміз!

Дәл осы кеште жермен жексен болған сарайда дыбыссыз, асығыс жұмыс басталды.

Сергей мен Саня сарайдың есігін ішінен іліп алғаннан кейін «Искраның» судыраған жұқа қағазын алдарына жайып салып, ондағы қызыл қарындашпен сызылған мақаланы көшіріп жазуға кірісті.

Стол үстінде жыпылықтап, сытырлап балауыз шам жанып тұрды. Оған еріп тамған балауыздың тамшылары балауыз орналасқан жез ыдысқа мезгіл-мезгіл тамып тұр. Стол үстінде үйіліп түйіскен екі бастың көлеңкесі сарайдың бөренелі төбесі мен қабырғаларына түсіп, әрлі-берлі қозғалуда.

Түні бойы, таң бозарып атқанша екі дос кезекпен мақаланы көшірумен болды. Сергей ең ақырғы жолды көшіріп аяқтағанда әтештер үшінші рет шақырған болатын. Сарайдың қабырғаларындағы жарықтардан күн көзі түсе бастады. Қаланың шеттерінде малшылар сыбызғыларын тартып жүрді, әйелдер мөңіреген сыйырларын табынға қосуға әкетіп жатты.

Достар «Искра» мен көшіріп жазған қағаздарын ескі құрым киіз астына тығып, оның үстіне шөп үйді де, өздері ұйқыға кірісуге ыңғайланды.

Бірақ, мұндай жұмыстан кейін көз ілінту оңай болып па?..

Сергей мен Саня көпке дейін ұйқтай алмады. Ал, бұдан кейін олар біріне бірі тіл қатыспастан киіне бастады.

— Уржумкаға барамыз ба?

— Енді қайда барамыз!

Жазғы таңда, қайыршақ тайпак жағадан арғы бетке, шықтың буы көтеріліп мұнартқан тоғайға қарай беттеген бірінші қайық — «Искра» қайығы болды.

Бұл қайықтың ішінде екі жас жігіт отырды. Олар қайықтың ескегін кезекпен есіп, бүкіл өзен бойын жаңғырықтырып ән шырқап келе жатты. Бұл екі жастың түні бойы көз іліндірмей жұмыс істеп, «Самодержавия жойылсын! Революция жасасын!» деген сөздермен аяқталған үндеуді көшіріп жазғанын ешкім де байқай алмағандай еді.

Келесі түні достар өз жұмысын ескі моншаға көшірді. Төрт аяғынан бірдей ақсаған ағаш тақтаның үстіне бір буда ақ қағазды желатин мен глицерин қосындысы күйылған темір тақтаны орналастырды.

— Ал, бастадық! — деді Сергей.

Ол көйлегінің жеңін түріп, текст көшірілген парақ қағазды алып глицерин еріндісінің бетіне жапты. Бірақ, ол қағазды мұнда қанша уақыт ұстау керектігін ол білмейтін-ді. Сонымен қатар, оның сағаты да жоқ-ты. Ол бір-екі деп онға дейін санады да, сонан кейін жайлап парақ қағаздың шетінен ұстап оны ептілікпен көтере бастады. Көк әріптер гектографқа тайға таңба басқандай жосылып түсіп қалыпты. Қағаздың өзі де қоюланып, салмақты болып қалды. Сергей оны умаждап ағаш тақтаның астына тастады.

— Сірә, — жаман шығатын емес, — бастауға болады. Қағаз әкел!

Міне, мұнан кейін жұмыс жүре бастады. Бір секундтан кейін Сергей гектографтан бірінші листовканы шығарды. Қаракөк қою сыямен жазылған әріптер дөңбектей болып көрінеді, бір сөзбен айтқанда текстіні оңай оқуға мүмкіншілік толық болған.

Сергей листовканы қолына алып төңкерістіріп қарап, сілкіп-сілкіп жіберді де, өз ісіне өзі қуанды. Ол үшін бұл листовка емес, бір тамаша картина сыяқтанып көрінді.

— Тамаша шыққан, ә? — деп Саня әрбір минут сайын сөзін қайталай беріп, таза парак қағазды Сергейге ұсынып үлгіріп тұрды.

Сергейдің қолы-қолына тимейді. Ол парак қағазды желатин мен глицерин ертіндісіне тигізеді де қайта шығарады, тигізеді де қайта шығарады.

Барлық полкалар, оның барлық бес басқышы, моншаның ескі екі скамьясы — барлығы да қазір гана басылып шыққан, әлі де ылғалы кеппеген листовкалармен толтырылды.

— Мүмкін осы жететін шығар? — деді Саня. — Қоятын жеріміз қалмады ғой.

— Жоқ, тағы да! Барлық ақ қағазды іске асыруымыз керек.

Ақырында таза қағаздардан бір де парак қалмаған кезде достар өз жұмыстарының ізін жасыру үшін жыйыстыруға кірісті. Олар жердегі шашылып жатқан қағаз жыйындыларын жыйыстырды және гектографтан көк сыямен жазылған әріптерді жылы сумен жуып кетірді. Содан кейін гектографты қораға шығарды да, оны бұрынғы орнына қайтадан көміп тастады.

Енді ең ақырғы жұмыс, жер аударылғандардың ең қажетті тапсырмасы — үндеу қағаздарын қалаға тарату қажет болды.

XXXVI Т А Р А У

ҚАЛА УЙҚЫҒА ЕНГЕНДЕ

— Ал, жыйналайық! Алдымен базарға барайық, содан кейін Малмыжск жолына барармыз.

Олар асығып, листовкаларды барлық қалталарына, қойын-қоныштарына толтыра бастады. Көйлектерінің іші жел кезегендей торсығып, жан қалталары бұлтыйып кетті, бірақ қалған листовкалар әлі де жетерлік еді. Сергей жыйырма шақтысын етігінің қонышына, соншасын көйлегінің жеңіне тыққыштады. Бұл ең ақырғы листовкалар еді.

Мұнан кейін Сергей мен Саня шамды үрлеп сөндірді де, жайлап қана сарайдан шығып, біреу-міреу келе жатқан жоқ па екен деп, қораның ішінде бір минуттай тыңдап тұрды.

Жоқ, ешқандай дыбыс естілмейді. Тұн көзге түртсе көрінбес қараңғы, қалырық, ыстық еді. Шөп араларында жүрген қара шөгірткелер ғана шырылдайды.

Балалар сақтықпен бірінің қолынан бірі ұстап аяқ-

тарының ұшынан басып қораны аралап өтті де, көшеге шықты.

Ауысқа басындағы сағат 12-ні соқты. Уржум қаласы жым-жырт ұйқыда. Үйлердің барлық терезелері қараңғы еді. Пелестовалов көшесінің бұрышындағы шам әлде қашан сөніп қалған-ды. Өйткені, бұл фонарларды жазды-гүндері ерте сөндіретін.

Сергей мен Саия базар алағына қарай жүрді. Міне-шіркеу, ал оның аржағында қарайып жатқан алаң. Олар жүгіріп отырып бос тұрған тақтай лавкаларға келді. Бұл лавкаларда базар болатын күндері деревнядан келген шаруалар өздерінің товарлары: сүт құйған кумра, жұмыртқа салған шетен корзиналарын қоятын.

Екі дос үнсіз-түнсіз және көз ілеспейтін шапшандықпен прилавкаға листовкаларын таратып жүрді.

Алаңда тыйыштық еді. Бірақ, жан-жақтан шөп жеген, пысқырған жылқылардың дыбысы естіліп тұрды. Бұл арбаға жегіліп келген аттардың шөп жеп тұрған кезі еді. Олардың қасында тертесін жоғары көтеріп байлаған жүк тиеген арбалар тұрған-ды. Жүктің үстінде және арбаның астында ертеңгі болатын базарға келген шаруалар ұйқтап жатқан-ды. Аттардың біреуі алаң-саңда елугреп, бір нәрседен сескенгендей тұяғын тарпып, кісінеп қояды.

— Өй, қыршаңқы!... — деген арбаның астында жатқан ұйқылы-ояу аламың даусы естілді. Арбаның үстіндегі адамдар қыбырлап қозғала бастады.

Осы кезде Сергей мен Саия прилавкалардың астына жасырынып қалды. Біраз уақыт дыбыстарға құлақ салып жатқаннан кейін, қайтадан өздерінің ісіне кірісті.

Көшікпей-ақ барлық прилавкалар листовкалармен жабылды.

— Ал, даяр болды ғой деймін, — деп сыбыр етті Сергей, — енді Малмыжск жолына қарай жүріңіз керек.

Олар жүгіріп келеді. Малмыжск жолына дәліз біраз жер барды, ал бұл жұмысты таң атқанша аяқтау қажет.

Сергей бір биік қорғанды, темір қақпалы үйдің алдына соқпай қалып, жаңадан асынап бірнеше минутты суырып алды да бар әлініше биік қорғаннан бау-бақшаның ішіне қарай лақтырып жіберді. Бұған үрейденген

Саня оның қолынан шап беріп ұстай алды. Бұл үйде ояздық исправниктің өзі тұратын-ды.

— Ал, кеттік.

Сергей Саняны бүйірінен түртіп қалып жүгіре жөнелді.

Көшені артқа қалдырғаннан кейін Сергей сыбырлап:

— Мейлі, революционерлердің түнде де ұйқтамай жүретінін білсін — деді.

Қаталық баққа келгенде балалар етігін шөшіп алды да Уржум өзенін кешіп өтті. Өзеннің арғы бетінен Малмыжск жолы басталады. Оның екі жағында ну орман қарайып көрінеді.

Сергей мен Саня жолға жетер-жетпесте, ойла жоқта олардың артынан құлақты жара ысқырған біреудің даусы естілді.

Оларға бұл ысқырық тіпті жақыннан естілгендей болды. Сергей мен Саня алды-артына карамастан орманға қарай жүгіре жөнелді. Өйткені, бұл орманда құғыншылардан жасырынуға мүмкіншілік мол еді.

Бірінші ысқырықтан кейін екінші ысқырық, және үшіншісінің даусы бұрынғыларынан да қаттырақ естілді. Ақырында бұл дыбыс жым-жырт басылып қалды.

— Токта, — деп Сергей Саняны тоқтатты. — Қайда жөнөп барасың? Листовкаларды тастау керек!

— Дұрыс, — деді де Саня демін алды.

Олар жол бойымен жүріп келе жатып, әржерге, жол бойындағы бұталар жанына, кейде жолдың қак ортасына листовкаларды тастап келеді.

Жарты сағат өткеннен кейін листовкалардың барлығын таратып болды.

— Қайтарла басқа жолмен жүрейік, — деп ұсыныс жасады Сергей. — Жанағы ысқырғанның кім екенін шайтан біле ме. Ысқырық полицейскийдікі. Мүмкін, олар бізді өткенде аңдып тұрған шығар...

Ол Спруденің сак болу керек деген кенесін есінде жақсы сақтаған-ды.

Жол батпақтан өтетін. Ақ тұман төмендеп жерге шөгуде, жолды байқау өте қиын. Олар бір дөңнен бір дөңге жобамен секіріп келеді. Батпақтың мұздай суына жиі-жиі сүрініп жығылып, белшелерінен батып келеді. Еменнің бұтақтары беттерін тіліп барады.

— Ештеңе етпейді, үйге келгеннен кейін құрғаймыз, — деп Сергей қасындағы жолдасына дем беріп келеді.

Саня ауыр жүкті аркалап келе жатқандай терең күрсінеді.

Екі дос өздерінің істеген жұмыстарына риза болып, судан шыққан тышқанша жаураған бойы қалаға кіргенде көшлерде таң рауандап атып келе жатты. Олар өздерінің мекені — сарайға келгеннен кейін кемпірдің даярлаған наны мен бір құмыра сүтті құп соғып алды. Содан кейін, су болған киімдерін жайып қойып, ұйқтауға жыйналды. Бірақ, ұйқтауға уақыт қалмай қалды, таң атып кетті.

Қалада листовка тасталғаны туралы бірінші хабарды кемпір Маланья жеткізді. Кемпір үрейленген және ашуланған бойы базардан жаңа ғана қайтқанды. Аптыққан кемпірдің қара шәлісі тарқатылып кеткен.

— Тәңірім сақтай көрсін, — деп ынтыққан бойы сөйлей берді ол. — Мейрам күндеріне арнап шошканың жарты басын және сыйрақтарын сатып алып ұйыған сорпа жасауды көздеп бармадым ба базарға, жазған басым. Ал, базар мен барған кезде мүлде сақшылар қорасына айналып кетті. Пристав та, полицейдің тергеушілері де, қала бастығы да жандарын шүберекке түйіп жүгірісіп жүр. Айқай-шу, ысқырықтар құлақты жарады... Бір белгісіз қағаздарды ізлеп жүргендер. Бүгін түнде, дейді олар, бүлік шығарушы студенттер қалаға қағаздар таратқан, ал бұл қағаздарда патшаға қарсы неше алуан сөздер жазылған. Тәңірім сақтасын, олардың бұл қағазды шашпаған жері қалмаған! Малмыжеск жолында да, базарда да және бүкіл қалада әлгі қағаздар толып кеткен. Ие, бұл бұл ма, тағы да сөлекеті бар! Тіпті: исправниктің қорасынан да бір будасы табылыпты, деді маған Владимир Иванович. Жаратқан нем, өзің жар бола гөр! Бұл қандай қорықпайтын пәлекеттер!..

Сергей мен Саня бір-біріне қарап, ішек-сілесі қатып күлісті.

— Мұның неменесі күлкі? Неменеге сендердің тістерің сақылдап, мәз-мәйрам боласындар? Мұндай қағаздар үшін адамдарды Сібірге айдайды, ал булар күледі ғой!..

Кемпір көпке дейін күңкіллей берді. Ол жаңағы «қорықпайтын пәлекеттер» — өзінің немересі Сережа мен Самарцевтардың Санькасы екені және олардың өз қорасы ішіндегі монша артында жасырын баспаханасы бар екенін сезбеді де.

Күн ұзаққа Сергей емтиханнан мүдірмей өткен пішінде көңілді жүрді.

Оа, қызығын көтере ұстап, қауғадай фуражжасын едірейте кеткен полицей надзирателі — «өтеніңіз» сасқалатын үйді қасынан жүгіріп өтіп бара жатқанын көрді. «Өтештең» кейін сары мұртты Дергач, ал оның сонынан ыркылап еңгігіп, алдындағыларға зорға ілесіп қаһарлы приетив жүгіріп бара жатты. 10 минут өткеннен кейін жанатындардың сонынан, Полстовалов көшесін шаңдатып күйме жазықпен неправник өтті.

— Үйдіңіз бастапты! — деп күлді Сережа. — Бірақ, кейінгісіңіз қалған! Енді біздің листовкаларымыз бүкіл оязға тарап кетті.

Қалада — көшелерде де, үйлерде де, дүкендерде де, өзен басында да — барлық әңгіме тек листовка туралы ғана болды. Бұл іс жер аударылғандардың қолынан өткен болу керек, деп ойлады барлығы да.

Барлығы да сыбырлап сөйлесіп, үнлеп-аңлап, бастарын шайқасып, қолдарын сілтесіп танданумен болды. Сергей мен Саня көшелерді аралап жүріп, әңгімелерге құлақтарын тікті, іштерінен мазақ етті. Олар Полстовалов көшесінің басына барып, жер аударылғандарда қандай хабарлар бар екенін естігілері де келді. Бірақ, бұл туралы кемінде үш—төрт күн етпей ойлаудың да қажеті жоқ-ты.

Әдеттегіше, әрбір сембі күні барлық уржумдыктар қорасындағы моншаларын жағатын-ды. Бұл сембі күні де белгіленген тәртіп бұзылған жоқ, қаладағы жағдайға қарамастан монша жағыла бастады.

Маланья кемпір де өзінің моншасын жақты. Сергей өзінің досымен бірге шелектеп су тасыды. Ақырында кемпір оларға риза болғандай былай деді:

— Сендер өзендегі барлық суды тасып боларсындар. Басқаларға да қалдыру керек қой!

Баалалар бүгінгі қуаныштарының арқасында тек өзендегі суды ғана емес, тіпті бүтін бір теңіздің суын сарқатындай болып жүрген-ді.

Кештің әлден уағында, барлық үй адамдарынан кейін олар моншаға жуынуға кетті. Сергей тіпті екіленіп кетті. Ол қызып тұрған тастың үстіне қатарынан бірнеше шылапшын суды шашып жіберді. Отпен балқыған тасқа құйылған су сол минутінде қою, ыстық, ақ буга айналды.

— Жетеді! Өзі де ыстық қой! Сен немесе, жындану-

дан саусын ба? — деп бұдан көзін аша алмай тұрған Саня, айкайлап жіберді.

— Ыстық па? — деп Сергей Саняның аяғының астынан бір шылапшын суды құя салды.

— Серьга, шайтан! — деп бақырып жіберді Саня.

Ол басын әбден сабындап тақтаның үстіне отырды. Оның келбеті ашуланған тәрізді еді.

— Тонның ба Санячка? Олай болса мен сені сыпыртқымен сабалайын!

Сергей тақтада жатқан қайың сыпыртқыны алды да, жолдасына қарай тап берді. Бірақ, Саня мұздай су толы шылапшынды алып Сергейдің үстіне құйып та үлгірді.

— Ал, енді менен жақсылық күтпе!

Саня бұл әзілді шын деп ойлап үрейленіп кетті. Ол тақтаның үстіне бүрісіп отырып алып, өзінің алдына қалқан етіп бос шылапшынды көлегейледі. Сабынның көбігі оның көзін ашытып барады, ал оны жуайын десе жанында суы жоқ. Мұндай жағдайға түскен Саняның бет-аузы тыржыйғаны сондай, оны көрген Сергейден күлкісі келді.

Ол Саняға қарсы тақтаға отырып алып қолын сөзді да:

— Жарайды, солай-ақ болсын! Тіпті тамаша! — деді.

Саня бос шылапшынын жерге қойып, Сәрежаның шылапшынындағы суға көзін жуды.

Келісімге келгеннен кейін екі дос жоғары тақтаға көтеріліп бір-бірінің арқасын жуғыштады.

Бірақ, олар бір-біріне әлі де сенбестік көзбен қарасты.

Түн ортасында кемпір далаға шығып, балалар моншадағы шамды сөндіруді ұмытып кетпеді ме екен дегендей тәсіле қарады.

Жарық әлі де жылтылдап көрініп тұр еді.

Кемпір моншаға таялып келді де, онан мынадай өлеңді естіді:

Темір үшін адам құрбан,
Темір үшін адам құрбан,
Шайтан онда сауық құрған.

Сергейдің пәрменді, сыңғыраған, дүниені жаңғырық-тырған күшті даусын оның әжесі бірден-ақ танып қойды. Бұл өлең айтып отырған соның өзі. Ал, оның досы өзінің барылдаған даусымен оған қосылып:

Сауық кұрған, сауық кұрған, сауық кұрған...

деп жырлайды.

Кемпір терезеден қарап аң-таң болды.

Достар тактада отырып алып, шылапшынның түбіне жұдырықтарымен тартылдатып урып отырып біріне бірі әдемі қосылып отыр.

Шайтан онда сауық кұрған...

— Моншада отырып алып түннің әлден уағында айтып отырғандары қандай өлең, булардың. Ту пәлекет! — деп кемпір жері түкірді де терезені қақты.

— Барындар, ұйқандар түн кезушілері!

Бірнеше минут өткеннен кейін моншадағы шам сөндірілді. Бұдан кейін екі көлеңке қораның ішімен тездетіп жүгіріп отырып, сарайға барып кірді. Сарайдың есігі сарт етіп жабылды.

Бұл түні Сергей мен Саня өлген кісідей қатты ұйқатады.

Жаз бойы ыстық болды, тіпті август айының дәл ортасына дейін күн көзі тамылжып тұрды. Жана ғана алма пісе бастаған кез, ал Сергейге Қазанға бару уақыты жетіп қалды. Өнеркәсіп училищесінде оқу августың 15-нен басталатынды.

Жүрер алдында, түннің бір уақытында Сергей қоштасуға жер аударылғандарға кетті. Ол Полстовалов көшесінің бойымен жүріп келе жатып, кішкентай үйдің терезелерінен санлау көрінбейтінін сезіп келеді.

«Мүмкін, олардың барлығы да қорада ұйқтап жатқан шығар?» деген оймен Сергей жақындап келеді.

Жермен жексен болып бір жағына қыйсайған баспалдақта біреу темекі тартып отырды. Папирос тартқандағы жарық сәулесі оның ала көйлегі мен кішкентай шоқша сакалын емескі байкатады. Бұл Христофор Спруде еді.

— Біздің адамдарымыз балық аулап жүр... Отыр! — деді де ол ысырылып орын берді.

Сергей оның қасына отыра кетті.

— Ертең жүремін — қоштасуға келдім.

— Солай ма, онда кідіре тұр біздің адамдар шынында да қазір қайтады. Темекі тартқыңыз келе ме?

Екеуі де темекі тартты.

Көшедегі тыйыштық сондай еді, әрбір сыбырлап айтылған сөздер көше басына дейін естіліп тұрды.

Полстовалов көшесінің келесі аяғында Пронки үйінің қақпасы алдында скамьяда отырған біреу ыңылдап өлең айтады. Оның өлеңі қайғылы, және шіркеудегі айтылатын ән тәрізді еді.

Кешті қырдан асырғанда,
Жұрт аяғы басылғанда
Самсап шығып, сәуле шашад
Көп жұлдыздар көк аспанда.

Бұл өлең кешікпей-ақ тынып қалды.

Үйлердегі шамдар бірінен соң бірі өшіріліп, көше бірте-бірте қараңғыланып, тыйышталып барады. Сергейге қасында отырған адаммен бірге жол жүріп келе жатып, екеуі дем алуға отырған сыяктанып көріне бастады. Төңіректегі кішкентай үйлер қараңғыда шөмеле сыяктанып көрінеді.

— Үнсіз қала, — деді Спруде, — бізді мұнда жер аударғалы үшінші жыл болды.

— Ал, сіз мұнан бұрын қай жерде тұрдыңыз?

— Россия байтақ қой. Менің бармаған жерім жоқ... Петербургте де, Москвада да, Донда да, Уралда да, Қазанда да тұрып көрдім...

— Қазан жақсы қала емес пе? — деп сұрады Сергей.

— Қала жаман емес, сонымен қатар онда жақсы адамдар да бар. Онда менің қазір де бір студент жолдасым тұрады. Мүмкін, барғаннан кейін оған кіріп шығарсыз? Үйіне жұрт көп келеді — студенттер, жұмысшылар үнемі болып тұрады...

— Мен оған тіпті қуана-қуана барар едім!.. — деді Сергей асыға сөйлеп. — Бірақ, олар мені...

— Олар немене! Оларға тек қана Христофор жіберді десең-ақ болғаны, сізді олар ескі досындай қабылдайды.

Спруде Сергейдің құлағына аузын таяп:

— Сіз гектографқа листовка баса біледі екенсіз, тұн-де листовка тарата біледі екенсіз, — демек, сізді ұсынуға әбден болады... Сонымен қатар сіз бір нәрсені естев шығармаңыз: біздің ісімізде өте қажет... тіпті қажет... Қысқартып айтқанда мұны сізге қалай түсіндіруге болар екен? Сіздің жүрегіңіздің қайнаған ыстық болуы, ал, басыңыздың салқынқанды болуы қажет?

XXXVII Т А Р А У

КАЗАНДАҒЫ АҚЫРҒЫ ЖЫЛ

1903 жылы Сергей, Казанда оқыған бірінші жылы болған заводы Крестовниковтар заводында практикант болып жұмыс істей бастады.

Ол енді цехтардағы ауыр тұрмысты, сабын мен кой майларының көңірсіген иістерін Акимычтың сөзінен ғана емес, өз көзімен көріп, құлағымен естіді.

Кислота құйған үлкен шандар мен атышулы Қазан сабыны қайнап жатқан қазақдар жанынан жұмысшылар 11 сағат бойы кетпей үздіксіз жұмыс істеді.

Крестовниковтарда көптеген татарлар жұмыс істеді. Сергей тері тамшылап, маймен араласқан сабын ерінділерін құйған үлкен ыдыстарды тасып жүрген талай татарларды көрді. Ішіне бірнеше пұт сабын құйылған

ыдыстар таякты майыстырып, жүк тасушылардың иықтарын тіліп барады. Олар кейбір уақыттарда күніне өз иықтарымен үш-төрт жүз пұттан жүк тасыйтын.

Бұл жігіттерді жасына, бойына және күшіне қарай таңдап алатын. Қауіпті жұмыстарда, кислотаны шөлмек ыдыстан шанға құю жұмысында да татарлар тұратын. Олардың аяқтары мен қолдары түгелінен уланған және күйген. Бұл қауіпті және соншалық ауыр жұмыстары үшін оларға айына 8 сомнан 18 сомға дейін жалақы төлейтін. Ал, олар күні-түні бірдей жұмыста болатын.

Сергей заводтан шаршап қайтқаннан кейін майға былғанған киімін шешіп, таза киімін киіп училищенің чертежын жасауға отырған кездерде заводтың котел бөлімінің, лебедканың дүрсілдеп, гүілдеген дыбыстары мен мастерлердің боқтаған, жүк тасушы татарлардың айқайлаған дауыстары құлағынан кетпейтін.

Қыйын машиналардың, қазанның детальдарын ақ қағазға түсірумен шұғылданған Сергей түннің әлден уағына дейін тынбастан жұмыс істейтін. Ол жұмыс істеп отырып, сол қағазға түсіріп отырған двигательдер мен қазандар жұмыс істеп жатқан Крестовниковтар заводының адамды тұншықтыратын, лас цехтарың көз алдына елестетін. Ол сол заводтағы машиналардың бұдан елу жыл бұрын негізделген заводтың жұмыс істей бастаған кезіндегі қарқынмен жүргеніне риза емес-ті.

Жұмысшылардың еріксіз өмірін көрген Сергей сол жылы Уржумға былай деп хат жазды:

«...Мысалы, мұнда Крестовниковтар заводы бар (Крестовников свечкасын білетін шығарсыздар), осы заводта жұмыс істейтін жұмысшылар күні-түні және ешқандай мейрамсыз жұмыс істейді. Ал, сіз олардан мейрам күндері жұмыс істеулеріңнің себебі не, деп сұрай қалсаңыз, олар сізге былай деп жауап береді: «Егер де біз тек бір күн ғана жұмыс істемей қойсақ, онда біздің сабынымыздың еріндісі мен тоңмайымыз қатып қалады. Оны қайтадан жылтуға ең кемі елу сом немесе тіпті жүз сом шығын болады». Ал, өздеріңіз байқап көріңіздер, фабрикашы немесе завод иелеріне жүз сом деген қандай зыян келтірмекші? Шынында бұл оларға ештеңе емес қой! Е, осыны ойлағанда: біреулердің шөп басын қыймылдатпай рахат көретіні қалай да, біреулердің тыным таппай жұмыс істеп жүріп қайыршы болатыны қалай?»

Осыны қалай деп ойлар едіңіздер? — деп сұрағын келелі».

Сол кезде, Сергей бұл хатты жазған уақытта, оның жасы 17 де болатын. Ол сол кездегі ортасына, болып жатқан оқыйғаларға жіті қарап, талай-талай нәрселерді түйді. Ал, ол кезде көңіл аударатын оқыйғалар да жеткілікті болатын.

Ол кезде бүкіл ел тұтана бастаған пілтемен ораулы оқ-дәрілер қоймасын еске түсіргендей еді. Уақыт тоғыз жүз бесінші жылға айналып бара жатқан кез. Ана жерден де, мына жерден де көтеріліс пен ереуілдер шығып жатты.

Армияда да қобалжу бар деген қауесет орын алғанды. Солдаттар мен матростардан да бүлік шығарушылар листовкалары табылып жүрді. Төменгі шен-шекпенділерді де үнемі соққы жеу, пайдасыз бірнәрселермен басын шата беру тойдырған сыяқты.

Түрме іші де адамға лық толы. Қылмыстылар түрменің әрбір бөлмесінде біреуден, екеуден қамалған «бүлік шығарушылар» жыл санап көбейіп келеді. Олар — заводтарда да, армияда да, және студент жастар арасында да орын тепкен. Листовкаларда да, шақыруларда да, жасырын кездесулерде де және көшелерде болған ашық жыйындарда да самодержавияға қарсы күреске шақырған ұрандар тасталып жүрді.

Байтақ Россияда да, Қазанда да дәл осылай болып жатты. 1903 жылғы 21 январьда қалада шақыру қағаздар тасталып, үйлер жанына желімделіп қалды. Листовкалар Алафузов, Крестовинковтар, Свешниковтар, заводтарына да, оқ-дәрі және сыра заводтары мен мастерскойлерге де, баспаханаға да жеткізілген.

Гүбайдуллиннің қаладан он бес километр қашықтықтағы шұға фабрикасына да листовкалар тарап үлгірген. Шақыру қағаздар орыс және татар тілдерінде де басылып шыққан. Бұл листовкаларда былай деп жазылған:

«...Біз, «Россия Социал-Демократиялық Партиясы» деп аталатын күресуші жұмысшылардың жалпы семьясына бас қосуымыз керек.

Біз, Қазанның саналы жұмысшылары, бұл партия қатарына қазірдің өзінде кіріп отырмыз және біздің барлық жолдастарымызды қатарымызға қосылуға шақырамыз. Ал, жолдастар, бұл туралы қатты ойлаңыз!»

дар және касса, үйірме, одақтарға бас қосып алғаннан кейін, бізге өздеріңіздің ағайындық күс қолдарыңызды ұсыныңыздар және біздерді қанаушы, тонаушыларға қарсы күресте барлық зәбірленгендермен, қорлық көргендермен біріге отырып, батыл алға басындар».

Осындай листовкалар бағаналарға, әр үйлерге, қорғандарға жабыстырылды. Күндізгі сағат он екіге таяу полициялар бүкіл қаланы алып, листовканы құртуға құмырсқадай жұмылды. Листовкалар қатты желімделгендіктен оларды сыдырып алу оңайға түспейді. Полицейлер өздерінің қылыштарын қырғышқа айналдырып, қабырғаға қамырмен жапсырылған листовкаларды тырнаумен болды. Ал, олармен араласып жүрген татар балалары дәл сондай листовкаларды бұқараға таратумен болды. Бұл листовкалар күнделікті шығарылып жататын газеттерден кем тараған жоқ. Полицейлер алғашқыда әлгі шайтан-балаларды ұстарын, немесе қабырғалардағы листовкаларды сыдырып аларын білмей аңырды.

Полицейлер ай сайын дерлік бірде қаланың ана шетінен, бірде мына шетінен демонстранттарды таратумен әлек болды.

26 октябрь күні Қазанда түрмеге жабылған студент, социал-демократ Симонов қайтыс болды. Ол түрмеде екі ай, округтік есінен ауғандар ауруханасында төрт ай жатты. Бұл аурухана оған түрмеден де жаман болды. Олар бұл студентті қасақана нағыз қояншық адамдардың ішіне орналастырды. Оған аурухананың қорасының ішіне де қыдыруға ұлықсат етпеді. Ол төрт ай бойы сасық ауамен дем алды. Одан кейін оның бұрынғы көкірек ауруы қоза түсті.

Ол ауруханаға орналасқанмен, оны ешкім емдемеді. Дәрігерлер оған көзін де салмады, алайда, әрбір күн сайын оның жатқан палатасына үзбестен жандармдар мен тергеушілер келіп тұрды. Олар шалажансар Симоновтан өзімен бірге революциялық ұйымға қатысқан адамдарды білгісі келіп, оған талай қорлық көрсетті.

Міне, сонымен Симонов өліп тынды.

Бұл өлімге жауап ретінде көптеген студенттер мен жұмысшылар жыйын ұйымдастырды. Симоновты жерлеуге барғандар оның басына қызыл гүл қойып, революциялық өлеңдер айтумен шығарып салды. Ал, бірнеше күн өткеннен кейін, 5 ноябрь күні, Қазан университетінің жылдық мерекесінде Симоновты еске түсірген екінші

жыйын болды. Мұнан бұрын Қазанда мұндай ешқандай жыйын болып көрмеген-ді. Поллицейлер жыйынға жыйналған студенттер мен жұмысшыларды қамшымен са- балап қуды. Сол күні 35 студент қамауға алынды.

5 ноябрь күнгі болған жыйынға басқа оқушы жастармен бірге өнеркәсіп училищесінің оқушылары да қатысты.

Бұл естен кетпес күннен кейін Қазан жастары көп уақыт толықсумен болды. Осыған байланысты университеттің аудиториялары мен жеке пәтерлерде кездесулер болды.

Заводтар мен фабрикаларда социал-демократ студенттер басқарған жасырын үйірмелер көбейе түсті.

Бір кездерде Христофор Спруденің Сергейді жіберген студенті де социал-демократ болып шықты және ол үйірме басқарады екен.

Оны ешқандай фамилиясыз тек қана Виктор деп атайды. Ол жігіт қарапайым және тамаша жайдары болатын. Оның мұртсыз, жас баланың бетіндей күлімдеген бетіне қарағанда, отыз жасқа келгендігіне сенуге тіпті болмайтын. Тек басындағы оңыл, бояуы кеткен бұрынғы шымқай қаракөк, қазір солғын көк түсті фуражкасынан ғана оның бір кездерде студент болғанын сезуге болатын еді.

Сергей оған жиі барып, түннің әлден уақытына дейін онымен бірге отырып, шай ішіп, әрбір талас әңгімелерді кейде үлкен кітаптар әкетіп жүрді. Бұларын Сергей үнемі шинелінің ішіне тыққыштап, жасырып әкететін.

Симоновты жерлегеннен кейін кешікпей-ақ Сергей бір күні кешкі тұрым Виктордың үйіне барды.

— Маған дәл сіз керексіз, — деді Виктор. — Мүмкін, сіз маған бірнәрсеге кеңес берерсіз.

Сергей ортасы түскен ескі диванға барып отырған кезде, студент бірнәрсені ойланғандай, темекісінің түтінін бұрқырата бөлменің ішінде әрлі-берлі жүрумен болды.

Содан кейін ол Сергейге жақын келіп отырды.

— Құлақ қойыңыз, — деді ол, — бастықтарға сездірмей сіздің механика мастерскойыңызда бірнәрсені дайындауға болар ма екен?

— Атап айтқанда қандай нәрсе қажет? — деп сұрады Сергей. — Әрине, сізге гидравлика пресси, немесе кронциркульдер қажет емес шығар...

Виктор күлді.

— Пресс дерлік — пресс емес, бірақ та соған ұқсас нәрсе. Түсінесіз бе, бұл нәрсенің тарихына... Бізге бір-нәрселерді басу қажет еді. Өте тығыз. Және саны өте көп. Ал, гектографпен онша алысқа бара алмайсың. Сонымен, сіз біз үшін сондай нәрсені ойлап таппас па екенсіз. Бір кішкентай ғана станок, немесе валигі бар әріптер қобдыйшасы. Әріптер бізде бар — бұған баспахана жұмысшылары көмектесті.

Сергей ойланып қалды.

— Несі бар, ойланып табу керек... Қобдыйша дегеніңіз онша қыйын нәрсе емес. Бірақ та ол гектографтың аз-ақ алдында ғой. Мықтағанда екі—үш жүз ғана листовка басып шығарасыз содан кейін оның да халі бітеді...

— Бір амалын табу керек, — деп Виктор алақанын жайды. — Тимофеевтің баспаханасында бірден он мың дана басып шығаруға болатын еді, амал қанша, онда біздің заказымызды қабылдай қоймайтын шығар...

— Токтай тұрыңыз, — деді Сергей. — Менің ойыма бірнәрселер желе бастады, ойлап көрейінші.

— Кәне, кәне?

— Қазіргі уақытта біздің механика мастерскойымызла бірнәрсені жөндеп жатыр, мүмкін, соның өзі бұл іске жарап қалар. Тимофеев баспаханасынан жамаң емес, бірақ та одан едәуір аз шығарар.

— Бұл тіпті тамаша болар еді, — деді Виктор орнынан тұрып.

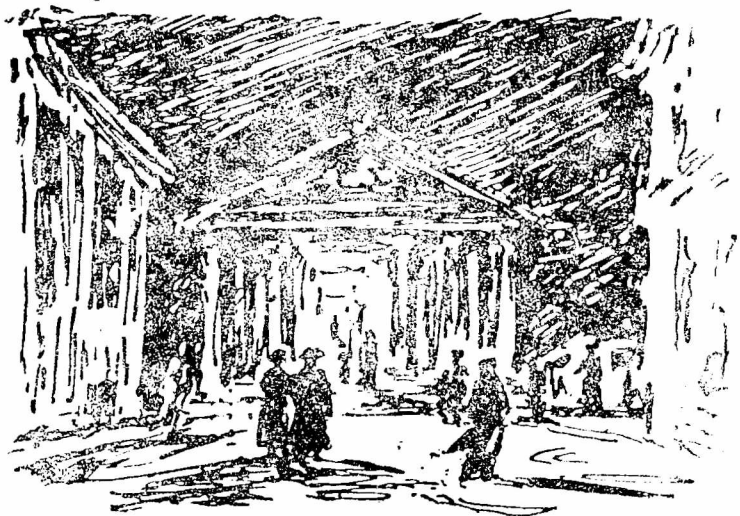
Сергей де орнынан тұрды.

— Сонымен, демек, мен соны алып сізге жеткізу жағын көздейін. Ол бізге бір соқырларға көмектесу қоғамынан келіп түскен-ді. Бірақ, ол қазіргі уақытта, меніңше, көзі барларға қажеттірек болып тұр ғой... Тек бізге мұның ыңғайын табу керек.

— Тіпті жақсы, — деді Виктор. — Бұл туралы мен өз адамдарыма ертең хабар етейін, ал сіз істің қалай болғаны жайлы маған айтарсыз. Кешке таман қалалық театрға келіңіз. Сонда жолығармыз.

Бұл әңгіме 13 ноябрь күні болған-ды. Ал, 15 ноябрьге қараған күні Сергей өзінің уәдесін орындауға табан тіреген еді.

Бірақ, 14 күні бұл іске кеселін келтіретін бір жағдай кездесіп қалды.

XXXVIII ТАРАУ

МЕКТЕПТЕГІ КӨТЕРІЛІС

14 ноябрь күні Қазанның қалалық театрында кедей студенттердің пайдасына концертті-спектакль қойылды. Бұл концертке студенттердің өздері қатысты.

Бұл концерт басталмастан бірнеше күн бұрын-ақ студенттердің концертінің қалай да ереуілмен тынатындығы туралы қалада әңгімелер айтылып жүрді.

Театрдың күндізгідей жарқыраған есігінің алдына жастар лек-легімен жыйнала басталды. Колдарын артына ұстап жайбаракат теңселген қала бақылаушылары театрдың кең басқышының алдында әрлі-берлі сенделуде. Бүгін олар тіпті көп еді, — оларды полиция бастығы қатаң бақылау жасауға жібергені байқалып тұр.

Үш дос — Сергей Костриков, Асеев және Яковлев театрға жақындай беріп, жан-жақтарына қарасты. Олардың театрға баруға директордан алған рұқсаты жоқ-ты ал бұл жолы театрға кіру өте қажет еді.

Достар есіктен кіруге ұмтыла бергенде өздерінен екі — үш қадам жерде тұрған, кезкелген жерде андып жүретін, бақылаушы Макаровты көріп қалды. Макаров екі қолын артына ұстап оларға көзінің қыйығын салып қарап тұр екен. Қашып кетуге кеш болды. Үш оқушыны көрген бақылаушы оларға бір сөз айтқысы келіп шүйіле түсті. Бірақ, Асеев оның алдын орағыта:

— Сәлемәтсіз бе, Панфил Инкитич. Біздің үлгілі мінез-құлқымыз үшін инспектор мырзаның өзі бізге бүгін театрға баруға ұлықсат етті, — деді.

Бақылаушы аузын ашып үлгергенше достар есікке барып қалды.

Елкалармен безелген фозде әскери оркестр ойнап жатты. Киоскілерде студенттер мен оқушыларға гүлдер, программалар және түрлі тәттілер сатып жатты. Бүгін театрға Қазанның барлық дерлік оқушы жастары жыйналыпты. Студенттердің формалы түжуркалары арасынан жай азаматтардың киімдері мен әйелдердің әшекейлі көйлектері әржерден бір көрінеді. Жастардың барлығының дерлік омырауына «Амур почтасы» номерлері қалалған.

Сергей, Асеев және Яковлев фоздегі халықтар арасында біраз жүрді. Олар Викторды іздеді. Кенеттен Сергейге бір ұзын бұрымды гимназистка жетіп келді. Оның иығына асынған ленталы сумкасында: «Амур почтасы» деген жазу бар.

— Сіздің номеріңіз 69 ба? — деп сұрақ қойды, күлімсіреп. — Сізге хат бар.

Сергей кішкентай көк конвертті ашып, оның ішінек бадырайған үлкен әріппен, қыйсайта жазған үш жолды оқыды.

«Сізбен жолығысуға кұштармын. Концерттен кейін Державин скверінде асыға күтемін. Кіреберістегі он жақтағы үшінші скамейка».

Бұл хат Виктордан еді.

Сергей көк конвертін жанына салып үлгірместен Асеев оған қарап сыбыр ете қалды:

— Широков, Широков! Кара, Широков келе жатыр!

Достар артына қарап, бүкіл училищенің пірі — инспектор Широков Алексей Саввичтің келе жатқанын көрді. Ол фозге салтанатпен, кеудесіне де және мойнына да ордендарын тағып, маңызданып кіріп келе жатты. Ал, оның сонында көзін қысып, мойнын соза қараған бақылаушы Макаров келе жатты. Достар біріне-бірі қарап.

тездетіп коридорға шығуды ойлады. Бірақ, бұл жолы оларға Макаровтың көзінен таюға мүмкіндік болмай қалды.

Ол, Сергейдің қолынан шап беріп ұстай алып, оған кейіген түрде былай деді:

— Ұят, мызралар, өтірік айту ұят. Мүлде ұят. Инспектор мырза сендерге рұқсат етуді тіпті ойлаған да жоқ. Дәл қазір театрдан шығып үйлеріңе баруларыңды сұраймын.

Сергей және оның екі жолдасы үндеместен тәжім етгі де, киім ілетін жерге қарай жүріп кетті. Олар киім ілетін жердің артында он минуттай тұрды да, содан кейін қайтадан жоғары көтерілді.

Концерт басталып та қалды.

Барлық халық залда болатын. Тек кешіккен бірнеше адам топталып, жабылып қалған есіктің алдында тұрды. Залдан рояльдің шулы даусы мен сыбызғының созылған жіңішке дауыстары естілді. Содан кейін, дүрілдеген қол шапалақтау бүкіл залды жаңғырықтырды. Олардың ішінен біреуі «браво» деп айқайлап жіберді. Омырауына гүл қадаған басқарушы-студент кешіккендерді залға кіргізді.

Дәл осы минутта сахнаға, жаңағыдай омырауына гүл қадаған басқа бір студент шыға келіп, бар даусымен былай деп жариялады:

— Бальмонттың «Жан тапсырғалы жатқан аққуы». Мұны орындайтын Қазан университетінің студенті Павловский. Рояльдағы Москва консерваториясының оқушысы мадмуазель Фельдман.

Сахнаның кейінгі жағынан қызылала белбеулі, қараселдір көйлек киген, талдырмаш қыз шыға келді, ал онан кейін жауырыны қақпақтай, басы кейін қайқайған аккуба студент шықты. Формамен тігілген сюртук оған қонымсыздау еді, ол киімнің басқа адамдікі екені байқалып-ақ тұрды.

Қыз рояльдың жанына келіп отырды да жіңішке ақ саусағын рояльдің пернесіне тигізді, ал студент сахнаның жиегіне жақындай түсіп, жастарға толы залды көзімен бір шөлып өтті де, бірқалыпты, күшті, кең даусымен:

Теңіздің ақбурыл айдынына дауыл бұлтты үйіреді...

деп бастады.

Залдағы жұрт күбір ете қалды.

Ал, сахнадан шыққан дауыс бұрынғысынан да үдеп, толқый түсті:

Бұлт пен теңіздің арасында найзағай сынды дауылпаз өршелене самғап қанат қағады.

Біреге қанатымен толқынды жанап, біреге оқша зымырап бұлтқа еніп ол санқ-санқ етіп дауыстайды, күстың осы батыл айбынды даусынан бұлттар шаттық үшін есітеді.

Бұл дауыс дауылды көксейді. Бұл дауыстан бұлттар ызаның күшін, құмарлықтың жалынын, жеңіс майданының сенімін есітеді.

Студент азырақ тоқтап қалды, бұған жауап ретінде жоғарыда отырғандар кенеттен қол шапалақтап жіберді.

Дауыл болар алдынан шағалалар зәресі ұшып шаңқылдайды, үрейлене шаңқылдайды, теңіз үстінде жалпылдап ұшқан болады, дауылдан үріккендегі өз үрейлері оларды теңіз түбіне батырғандай.

Гағар үйректер де шаңқылдайды, — олар, гағарлар өмірдің күрес майданынан ләззат ала алмайды. Найзағайдың сатыр-сұтыр етіп, күннің күркіреуі олардың зәресін алады...

Біреу қарғып тұрып, үрейленген пішінмен, асыға басып залдан жүгіріп өтті...

Есалаң көккұтан семіз денесін жасырып, жартасқа тығылады...

Ложада отырған полиция бастығының қырылдаған даусы естілді:

— Жабылсын перде! Бассыздық тоқтатылсын!

Көзі алақандай, жуан денелі полиция бастығы барьерден асыла қарап, есік жақтағы тұрған біреулерге аққолғап киген қолын бұлғады.

Халық өздерінің орындарынан өре тұра келіп, сахнаға қарай ұмтылды. Бісқырық, сыңғыраған өкше темір дауыстары залда көбейіп кетті. Бірақ, перде әлі жабылған жоқ. Ал, студент сахнаның нақ ернегінде тұрып алып Максим Горькийдің «Дауылпаз» жырын залдағы шулаған дауыстарды баса, күшті бар даусымен оқы берді.

— Дауыл! Жақын арада дауыл соғады!

Батыл дауылпаз жарқылдаған жай оғының арасында, долданған ашулы теңіздің үстінде өршелене қанат қағады. Майданды жеңістің пайғамбары шаңқылдап жар салады:

— Дауыл үдей соқсын!

Кейінгі қатарда отырған ондаған жастар даусы ең ақырғы сөзді іліп әкетті:

Перде акырын сырғып барады. Халық шығатын есікке қарай жапырыла жөнелді. Мектеп бақылаушысы Макаров топ ішінде қысылып-қымтырла киім ілетіп орынға қарай ұмтылып барады. Дәл сол кезде оның қасындағы баспалдақтан Қазанның өнеркәсіп училищесінің үш оқушысы — Костриков, Асеев және Яковлев секіріп түсіп бара жатты.

Сергей театрдан шыққан бойы Державин скверіндегі уәделескен орынға тура тартты. Ол үйге кеш қайтты.

Келесі күні достар күндегісіндей училищеге кетті. Асеев пен Яковлев шинель ілетін жерде аялдап қалғанда, Сергей чертежын қолтығына қысып класқа кетті. Есік алдында оны бақылаушы Макаров қарсы алды.

— Костриков, — деді ол байсалды, тіпті ерінген адамдай. — Карцерге жүре қойыңыз.

Карцерде, коридордың түкпіріне ұқсас қараңғы, ұзынша бөлмеде, өте суық болатын және оның шіріген иісі мүнкіп тұратын. Бес минут өткеннен кейін оған Асеев пен Яковлевты да алып келді. Бақылаушы есікті жауып кілттеп үлгіргенше Яковлев былай деп өлең айтып жіберді:

Саған сәлем жолдаймын ізгі мекен.

Достар карцерде азды-көпті болса да, таңертеңгі сегізден кешкі сегізге дейін — қатарынан он екі сағат отыруға тиісті болды.

Олар жабықпауға бел бұды.

Алдымен олар есікті аяғымен тепкіледі, содан кейін жүресті. Бірінің үстінен бірі секіріп ойнады, ал акырында өлең айта бастады.

Торда өскен жас бүркіттей қанаттары қомдаулы...

Торда өскен жас бүркіттей қанаттары қомдаулы...

Оларға ешкім бөгет жасаған жоқ. Карцердің есігінің алдындағы коридорда сондай тыныштық еді, мектептің барлық бақылаушылары қырылып қалғандай.

Кешке жақын, мастерскойлар мен лабораторияларда оқу біткен кезде тұтқындарды босатып, оларға ерекше ғұлықсат болғанша училищеге келмеу бұйырылды.

Келесі күні училищеге Костриковты, Асеевты және

Яковлевты шығарады деген қауесет тарады. Үлкен переменге болған қоңырау кезінде көңілсіз ұзын коридорда оқушылар тынышсызданып жүгірісе бастады.

— Мәжліс залына... Барлығың да мәжліс залына!

— Директорды шақыр! Инспекторды шақыр!

— Оларды мектептен шығару туралы бұйрықтың күшін жоюға болсын!

— Қостриков, Асеев пен Яковлевты училищеде қалдырсын!

Мектеп басшылары тынышсыздана бастады. Училище тарихында мұнан бұрын бұған теңдес оқыйға болып көрген емес-ті.

Оқушыларды коридордан класка әреңдеп кіргізіп жүрген, үрейленген бақылаушылар асып-сасып бір айтқандарын қайталай берді:

— Тыйышталындар, мырзалар, тыйышталындар. Ертең таңертең барлығы да дұрысталады. Қалай да дұрысталады. Директор сіздермен әңгіме өткізеді, барлығы да анықталады және дұрысталатыны сөзсіз.

Ақырында бақылаушылар оқушыларды алдап класка енгізді. Оқу әреңдегенде ең ақырғы қоңырауға дейін жүргізілді.

Училищеден шығысымен үйлеріне бармастан үшінші класс оқушылары топ-тобымен Рыбнорядский көшесіндегі Асеев, Қостриков және Яковлев тұрған үйге кетті.

Олар кішкентай бөлмедегі кроваттар, тақта және абажадай тігінші столына орналасып алып жағдайды талқылай бастады.

— Шығаралы! — десті олар. — Егер де Широков бір тоқтамға келсе, ол өзінің ойын іске асырмай қоймайды.

— Жок, олай болуы мүмкін емес, — деп біреулері қарсылық етті, — бұл туралы әлі де ешқандай қаулы болған жок.

— Қандай қаулы?

— Педагогтер кеңесі ше? Кеңессіз шығара алмайды. Мұның барлығы жай сөздер ғой.

— Мейлі, сөз болсын, мейлі болмасын шығарып қарасын тек. Бүгін училищеде не болғанын көрген жоқсындар ма? Ал, ертең одан да күшейеді. Әлгі Томск семинариясында, мұнан екі ай бұрын бір жігітті шығаруға ұйғарғанда ондағы балалар барлық терезелерді қыйратып, сымдарды үзіп тастаған және инспектордың өзі сабапты дейді. Біз де осыны істейміз.

Егер де бұл туралы Сергей үндемей отыра берген болса, үшінші класта оқыйтындар мұнан былай да мазасызданып көп уақытқа дейін таласа беретін еді.

— Балалар, біз былай етейік. Біз ертең ештенені көрмегендей болып оқуға барайық, содан кейін не болғанын көре жатармыз.

Осы тоқтамға келгеннен кейін жөндеріне тарасты.

Ал, келесі күні таңертең, сағат жеті болар-болмаста, Костиров, Асеев және Яковлев өз үйінің қақпасынан шықты да Арское даласындағы училищеге қарай жүрді.

Училищеде «шинельный» деп аталатын киім ілетін жерде шулаған балалар тобы көбейген-ді. Бақылаушылардың бірі де өз бетімен оқуға келген оқушыларды көрмеді. Бірақ, олар киім ілетін жерден коридорға қарай топтарын жазып шыға бергенде Макаров оларға тап берді.

— Инспектордың ерекше бұйрығы болғанша сіздердің келмеулеріңді сұраймын. Қазір кетіңіздер. Бұл сөзді сіздерге орыс тілімен айтқанбыз.

Достар біріне бірі қарап тұрды да қайтадан киім ілетін жерге кетті.

Бірақ, олар киініп үлгіргенше үшінші кластың екінші тіпті бірінші кластардың оқушылары оларды қоршап алды.

— Қазірден бастап өз кластарыңа тарауларыңды өтінемін. Оқу басталады! — деп киім ілетін жерге қарап тұрған Макаров зекіріп жіберді. Бірақ, оны ешкім де тындағысы келмеді.

Кластарда ешкім де жоқ, қанырап қалды. Сонымен қатар, бүгін таңертең оқу болады деп мұғалімдердің ойламағаны да сезіліп тұрды.

Олар мұғалімдер отыратын бөлменің есігін ішінен жауып алып, бірде-бірі коридорға шықпады. Ал, қоңырау соғылғалы біраз уақыт өткен-ді.

Барлық жолдастары қамап алған Костриков, Асеев пен Яковлев коридордың шетіндегі үлкен терезенің алдында тағы да бір жарты сағаттай отырды. Макаров бұл топқа алыстан қарағанымен, оларға келуге бата алмады.

Міне, тағы да шыңғыраған ұзақ қоңырау соғылды. Мұғалімдер тобын жазбастан бөлмеден шығып кластарға беттеді. Терезе алдындағы топтар сирей бастады.

— Бұл қалай? Сіздер әлі мұнда тұрсыңдар ма, мырзалар?, — деп танданды, қайтадан батылдана түскен Макаров.

«Мырзалардың» өздері шығатын есікке қарай беттеді, ал бақылаушы Макаровтың өзі бұларды шығарып салған адамдай қақпаға дейін жүріп келді.

Үшеуінің артынан училищенің ауыр емен есігі жабылып үлгерместен астан-кестен әбігер басталды.

Училищенің жоғары кластарының оқушылары Сергей Костриков пен оның жолдастарын тоқтатуды ойлап киім ілетін жерге қарай жүгірісті. Бірақ, киім ілетін жерде ештеңе жоқ еді.

— Қуып жіберді — деп айқайлады да балалардың біреуі жүздеген шинель ілінген үлкен киім ілгішті тартқылап құлатқысы келді. Бірақ, зор киім ілгіш оның тартқылауына болмады.

Бұл жігітке көмекке тағы да бірнеше балалар келді. Киім ілгіш теңселіп барып шинельдердің жеңдері мөнетектерін желпіп, дүрс етіп жерге құлады.

Оқушылар оған шапырлап жабыла түсті.

— Балалар, оқуды тоқтатындар! — деп олар бүкіл коридорды басына көтерді. — Училищеге Костриков, Асеев пен Яковлевтарды қайтарсын.

— Директор, инспектор қайда!

Бұл кезде бақылаушылар әбден састы. Олардың бөлме есіктерінен қарауы-ақ мұң екен, біреуіне галош, және біреулеріне фуражка, тіпті шинельдер де тігіп жатты. Оқушылар баспалдаққа барлық нәрселерді шашып жүр.

— Директорды! Инспекторды талап етеміз! Инспекторды!

— Директор қалада жоқ. Инспектор да жоқ. Ол басқа жаққа кетіп қалған, — деп үрейі ұшып, қанын ішіне тартқан бақылаушы Тумалович оқушыларға өтірік айтып жатты.

Бірақ, оған ешкім де сенген жоқ. Оқушылардың барлығы да көшеге атылып шығып, училище үйінің жанымен кетіп бара жатты. Олар өте беріп бір терезенің алдына тоқтады. Мұнда инспектор Широков тұратын.

— Ал, балалар, оған иманды болсын өлеңін айтайық! — деп топтың ішінен біреуі айқайлап жіберді.

— Баста, айтамыз! — деп басқалары көтере жөнелді.

— Иманды болсын... Инспектор Широков Алексей Саввич марқұмға тие берсін, — деп бірауыздан хорға қосылды. Ал, жеткіншектің біреуі тумбаға шығып алып арық, ұзын қолымен әнді көтеріп басқара берді.

Селдір матамен жабылған терезенің арғы жағында

жасырынып тұрған Широков әрі ашулы, әрі абыржулы еді.

«Иманды болсын» дегенді айтқаннан кейін оқушылар Грузин көшесімен алға тартты. Олар жүріп бара жатып студенттердің революциялық өлеңін айтты:

Қымбат еді жас ғылымның орласы ол,
Қымбатырақ бізге одан да бостандық.
Біз құлдыққа көтергенбіз қарсы қол,
Жойылсын деп қанау, зорлық қастандық.

Олардың қарсы алдынан полиция наряды шықты. Оларды ұстап алып, кейін қайырды. Олар бұл кезде көшенің бұрышына да жетпеген еді.

Мейлі төнсін офицерлер қамшысы
Төнсін мейлі, аштық, азап, түрмелер,
Бірақ кейін ұрпағымыз білмекші
Күрескенін әкелері асқан ер.

деп өлеңдетіп келе жатты. Полицейлердің қоршауына түскен көтерілісшілер.

Өнеркәсіп училищесінің оқушылары тірі инспекторды мархұм етіп еске түсіріп өлең айтқан күні Сергей де үйінде отырмаған-ды.

Мұнан екі күн бұрын Державин скверінде жолығысқан Виктормен тағы да кездескен болатын.

— Ал, ісің қалай? — деді Виктор. — Бүгін кешке бола ма?

Сергей түнеріп отырып қалды.

— Бүгін болмайды, — деді ол.

— Немене болып қалды?

— Өзгеше ештеңе болған жоқ. Училищеге енді баруға болмайды. Училище басшылары мені және Асеев пен Яковлевты шығарайын деп жатыр. Біздің 14-індегі ісіміз үшін...

— Солай де, — деп Виктор да уайымдап қалды. — Жақсы нәрсе емес. Ал, сендердің бітірулеріне қанша уақыт қалып еді?

— Алты ай.

— Барлық болғаны ма? Жауыздық қой бұл... Менін байқауымша ата-аналарың жоқ қой деймін?

— Жоқ. Мен сегіз жасымнан бастап панаханадамын.

— Ал, бірнәрсесін ойлап көрейік, — деді Виктор қолын Сергейдің тізесіне қойып.

— Әрине, бір айлсын табамыз, — деп Сергей басын изеді. — Мүмкін, шығара қоймайтын да шығар. Біздің ба-

лалар онда көтеріліс жасап жатыр... Бірақ, іс мемен тынған күнде де станокті табу керек, ал оны екі күннеме кейін несіне қайтарады. Бірақ, оның адресі өзгермейді.

— Солай де, — деді Виктор.

— Ал, демек, 18 не дейін ғой?

17 ноябрь күні таңертең Қазан училищесінің жанына бір шана келіп тоқтады. Одан басына қамшат бөрік киген ақсақалды поп жарықтық пен жуан полиция бастығы ырсылдап түсіп жатты.

Барлық оқушыларды мәжліс залына шықыртты.

Бірінші болып жаңағы поп жарықтық сөйледі. Ол, басшыларға қарсы шығу күна болатынын, оның ақылсыздық екені туралы, оларды бұл үшін құдай жазалайтыны туралы айтты. Содан кейін ол бастықтарға «қатал және әділ» болудың қажет екенін түсіндіре келіп, әрқашан да олардың ықпалымен жүрудің қажет екенін айтты. Оқушылар үндемеді.

Содан кейін полиция бастығы тұжырымды бірнеше үрейлендіретін сөздерін келтірді. Оның ұзақ сөйлеген сөзін «казна қаражатымен оқып жүреді де, бүлік шығарады»; деген бірауыз сөзбен түсіндіруге болатын еді.

— Бес тыйындық стипендиясын әлдеқандай етіп, көзге шұкыйды екен! — деді кейінгі қатарда отырғандардың біреуі.

Ақырында инспектордың өзі сөйледі. Наполеон сыяқты киімінің жағасын қолымен ұстап тұрып Алексей Саввич Широков алға ұмтыла түсіп өзінің қырылдаған дауысын былай деді:

— Костриков, Асеев пен Яковлевты училищеден шығарарамыз... Бұл арада Широков қатты күрсініп жіберді.

Барлығы да демін ішіне тартты.

— ...Деген бұйрығымызды жойдық, — деп бітірді сөзін Широков.

Залда шулаған дауыс көтерілді. Отырғандардың біреуі «ура» деп қатты айқайлап жіберді.

Училищенің басшылары бұл көтерілістің училищенің сыртына жайылып кетуінен қорыққандықтан көтерілісшілерді оқуда қалдыруға мәжбүр болды. Өнеркәсіп училищесінің оқушыларын Қазанның студенттері мен жұмысшылары әрбір минутта де қолдауы мүмкін еді.

18 ноябрьден бастап өнеркәсіп училищесінде барлық іс өзінің кезегімен жүріп жатты. Қоңыраулар соғылып, сабақ басталады, перемнен кейін тыйыштықпен өй-

бақ та дұрыс аяқталады. Барлығы да өздерінің орындарында — мұғалімдер де, оқушылар да, мектеп күзетшілері де бұрынғы қалыпта.

Ауыр салмақты, ұзын киім ілгіште бұрынғысындай өз орнында тұрды. Оның шеткі үш ілгешегінде Қостриков, Асеев, Яковлевтың шинельдері ілулі тұрды.

Үш дос таңертең училищеге келгенде, оларды қанармандар есебінде қарсы алды. Киім ілгіштің алдында оларды аспанға көтеріп, қораға шыққанда оларға «ура» лап айқайласты.

Ауыр азап шегін, зор қайғыда болған адамдардай-ақ, сабақ уақытында мұғалімдер олармен сақтана сөйлесті.

Бір сөзбен айтқанда училищедегі тәртіп қалпына келтірілді. Келесі күнгі таңертеңгі сағат сегізге дейін барлығы да тыныш, барлығы да бейбіт болып тұрды.

Ал, келесі күннің таңертеңгі сағат сегізінен бастап училище басшыларың, керек десе полицейлерді қобалжытқан тағы бір жаңа оқыйға басталды.

Механика мастерскойінен жаңа ғана жөндеуден шығарылып, заказчикке қайтарылуға даярланып қойған қолмен басатын станок жоғалып кетті.

Бұл туралы инспектор Широков білгеннен кейін, ол зілді, ашуланған түрмен бақылаушыларға былай деп зекірді:

— Бұл өзі немене, мырзалар? Мұны неге бақыламадыңдар? Ойласаңдаршы, бұл майшамның астына қоятын нәрсе емес қой. Бұл станок, — мұнда талай сөздерді басып шығаруға болады! Мұндай әдет қойылмаса жақын арада менің кабинетіме де бомба тасталуы мүмкін... Қазірден бастап шұғыл зерттеу керек, станокты кім алды!

Бақылаушылар асып-сасып жүгірісумен, аптығумен болды. Бірақ, кінәлі адамды таба алмады. Сонымен қатар, станокты да таба алмады.

Сол күні кешке жақын бұл станок жаңа орынға орналасқан болатын.

Оның жаңа қожалары бірден-ақ онымен жұмыс істей бастады.

Бұл станок іш пыстыратын: «кем-тарлар» қоғамына қаражат берген тізімдер мен жылдық отчетты басудың орнына, қазір бостандыққа шақырған батыл, өткір және

жүрекке ыстық сөздер жазылған, мындаған листовкаларды басып жатыр. Бұл листовкада мынадай сөздер жазылған:

Самодержавие жойылсын!

Қанаушылар жойылсын!

Революция жасасын!

XXXIX Т А Р А У

ҚАЗАННАН ҚАЙТҚАНДА

1904 жылғы июнь айының аяқ кезінде Полстовалов көшесіндегі кішкентай үйшікте асығыспен дайындық жүргізіліп жатқан-ды.

Сергейді күтуде. Ол бүгін-ертең Уржумға келуге тиісті. Сергейді, әсіресе оның әжесі Маланья асығыспен күтуде. Оның жасы қазір 92 ге шықты. Ол дегендей соқыр болып, әлсіреп, күн ұзаққа пештің түбінен шықпайтын болған-ды.

— Немереме сығыр көзіммен бір рет қарап өлсем арманым болмас еді. Ол механик болып шығады. Ол осал нәрсе ме? — дейтін кемпір көршілеріне.

Сергейдің келер қарсаңында үйдің ішкі қабырғалары мен пештері ақталған-ды. Оның апа, қарындастары Анюта мен Лиза еденді жуды, сонымен қатар олар терезе әйнегін жуып, оны кіршіксіз ақ қағазбен сүртіп, жалтыратып қойды. Төргі бөлмедегі столға тек Иса

пайғамбар туған күні және қызылжұмыртқа күндері ғана жайылатын ақ дастарқан жаюлы тұр. Столдың қақ ортасында тұрған балшық құмраға Сергейдің ең жақсы көретін гүлі — кекіре гүлінің үлкен бір шоғы қойылған.

Ағарған қабырға, тамаша дастарқан және шоқты гүл мен безенген кішкентай ғана жұпыны бөлменің сәні кіріп, мейрам күндеріндегі түрге түсуде. Бұл бөлме көзге бұрынғысынан кеңірек және жарығырақ сыяқты болды.

Сергейді қарсы алуға барлығы да даяр болды.

Кеме Цепочкино пристанына аптасына төрт рет, күндізгі сағат 12 нің шамасында келетін-ді.

Бірақ, Сергей келетін күні кеме кешігіп қалды.

Сергей Полстовалов көшесіндегі үйіне келгенде, үйде тек жалғыз әжесі Маланья ғана отыр еді. Сергейдің апасы Анюта өзінің досына кеткен-ді, ал қарындасы Лиза Уржум өзеніне шомылуға кеткен-ді. Кемпір шәлісін жамылған бойы тақтаның үстінде қалғып отырған-ды.

— Анда жүрген кім? — деп айқайлады, сенекте біреудің қаттырақ аяқ басқан дыбысын сезіп.

— Өзіміз ғой! — деп жауап берді, таныс дауыс.

— Среженька! Келіп қалдың ба! — деп дауыстап жіберді кемпір.

Ол тақтадан тұрып, қабырғаға сүйене, сыйпалай, Сергейге қарсы жүріп келеді. Бір минуттен кейін олар тақтаға қатарласып отырып та үлгірді. Кемпірдің әжім кірген көне беті нұрланып кетті.

— Үлкейгенсің, жігіт болып өскенсің. Тужурка да форма мен тігілген! Мұртың да!... Барлығы да жарастықты өзіңе! Марқұм Катя сені қазір көрер ме еді, — деп кемпір жылап жіберді.

Шынында да, Қазанда тұрған соңғы жылында Сергей өсіп, келбетті жігіт болған еді. Ол жауырыны қақпақтай, шымыр, шұғадан тіккен формалы тужуркасы, кейін қарай тараған қою қара шашы, оны 18 жастағыдан ересек етіп көрсететін.

Кешікпей-ақ апа қарындастары да келіп үйдің сәні кірді, жігерлі жас дауыстар қуанышпен сөйлеп жатты. Ал, бір сағаттан кейін Сергейдің келгенін бүкіл Полстовалов көшесі тегіс білді. Қостриковтың кішкентай пәтері адамға лық толды.

Саняның шешесі Устинья Степановна Самарцева да келді, ескі дінді ұстайтын Пронка да кіріп шықты, Сергейдің қалалық училищеде бірге оқыған екі жолдасы

да келді. Ал, кешке жақын панахананың күзетшісі Палладий де келді.

Ол тіпті қартайып қалған, оның сары шашына да ақ кіріпті.

Палладий өзінің «өзімнің досым» деп атайтын бұдыр-бұдыр таяғын есіктің босағасына сүйей салды да, Сергейге амандасып, оның қарсысындағы табуреткеге отыра кетті.

— Қалай, техник-механик болдың ба! — деп Палладий танданды, — панаханада он бір жылдан бері жұмыс істеп келемін, ал панахананың жетімектерінен адам болып шыққанды көріп отырғаным осы.

Ол Сергейдің біртүрлі формамен тігілген фуражкасын қолының ұшымен жайлап мандайынан ұстап көрді.

Күзетші Костриковтардың үйінде біраз уақыт қонақтап, тоқаш пен шай ішті. Сергейден Қазан туралы әңгімелер сұрастырды. Сонымен ол Сергейдің «механик» болып шығып, оған онша «мадақданбайтынына» риза болып кетті.

Күзетші Палладийдің шыққан есігі жабылар жабылмаста Саня Самарцев келді. Саняның үстінде жаңа костюмі, иегін тіреп тұрған қатырмалы ақ жағасына жібек галстук байлаған көйлегі бар екен. Оның қолында «Кавказ» деген жазуы бар әдемі, жеңіл таяғы да бар.

— Міне біздің ауылдың жігіті де келді, — деді кемпір Маланья.

Шынында да Саняны енді жігіт деп атауға әбден болатын-ды.

— Мен сені бірден таный алмай қалдым. Қара өзін фронт¹ болып кетіпті, — деді Сергей, өзінің досын нығынан кұшақтап тұрып.

— Сізді де, кұрметті Сергей Миронович тану қыйынырақ болып кеткен, — деп Саня күлді.

Бірінші жексембі күні достар таңертеңгі сағат алтыда тұрып, онан кейін балық аулауға аттанды.

Қала халқы орнынан тұрып жатқан кезі. Уружмдық әйелдер шелектерін алып өзенге қарай кетіп барады. Шір-

---

¹ Фронт — сәнқой, кербез.

кеуде ертеңгі тамаққа қоңырау соғылды. Үй қожалары әздерінің үйлерінің алдын сыпырып жүр.

Достар өзенге келіп өздеріне жайлы бір орынға шешінді де, суга шомп кетті. Июнь айының ыстық кезінде, таңертең өзеннің мұздай суына дүзу қандай рақат. Судың тазалығы сонша, оның сары қайыршақты түбі анық көрініп жатыр.

— Бұдан әрі де оқыйсың ба? — деп сұрақ қойды Саня, Сергеймен қатарласып дүзіп келе жатып.

— Мен қарсы емеспін, бірақ та өзің білесің. — Біреу тойып секіреді, біреу тоңып секіреді, деген емес пе? — деп Сергей күлді.

— Осында-ақ қалсайшы. Біздің Басқармамызда бос орын бар, тіркеушіні қызметтен босатады. Барғың келсе мен сен үшін айтып көрейін.

— Керек емес, — деді Сергей.

Екеуі де бірнеше минут сөйлеспестен жүзе берді.

— Иван Никонович! — деп айқайлады кенеттен Саня, — Иван Никонович!

Сергей жағадағы қайықты, ондағы жасы 26 шамасына келген, бұрқыраған сары шаны бар жігітті көрді. Оның басындағы күн көзіне күйіп оңған студент фуражкасы желкесіне түсіп кеткен. Қайықтан темір бақырашпен суды төгіп жатыр.

— Оны саяси адам дейді, — деді жайлап Саня. — Таныстырайын ба сені?

Иван Никонович, Томскідегі технологиялық институттың студенті. Саня оны Вяткеден білетін-ді. Олар танысты. Бұл күнді үшеуі бірге жүріп өткізді. Ал, кеште олар саяси жер аударылғандарға қонаққа кетті.

Бүлік шығарушылардан қайтып келгеннен кейін Сергей кенеттен былай деді:

— Барлық таныс жастарды жыйнап қайықпен өзенде қыдырсақ жақсы болар еді.

— Бұл ой зиянды емес! — деді бірден студент.

Бір аптадан кейін жастардың саяхаты ұйымдастырылды. Қайықпен 12 адам өзенге шықты. Бұлардың ішінде оқушылар, студенттер, гимназистер бар болатын. Бұлар өздерімен бірге шай қайнататын самауыр, ішетін тамақтарын және ойнайтын музыка аспаптарын алды.

Кешкі тұрым Уржум өзенінің жағасында костер жақты, балықтан қарма пісірді. Гитар ойнады, барлығы қосылып революциялық өлеңдер айтты.

Керек емес бізге алтын пірі де,
Жиркенішті сарайы да патшаның.

деп өлең айтқан жастар даусы өзенді жаңғырықтырды.

Жағада жағылған костердың қызыл сәулесі өзен бетіне түсті.

Сергей костердың қасында тұрып өлең айтқандарды басқарды.

Бас көтер, орныңнан тұр, жұмысшы тап!
Аш халық, тайсалмастан дұшпанға шап!

LX Т А Р А У

СЕРГЕЙ ЖҮРІП КЕТТІ

Әрбір күн сайын Сергей ұдайы студентпен кездесіп жүрді.

Басқармадан жұмыстан кайтқан Саня үнемі оларды бірге отырғанын көретін еді. Ол Сергейді жаңа студенттен қызғана бастады. Өйткені оған Сергей өзімен ешқашан да бұл студентпен сөйлескендей өте терең сырласым көрмегендей болды.

Кемпір Маланья да Иван Никоновичке, өз үйіне күн сайын келіп тұрғаны үшін рақмет айтатын болды. Кемпір оны «Тара — ри-ра» деп атады. Бұл студенттің күн-

дiргi әдетi бартұғын: ол әрқашан да әндердi сөзiнсiз, тек үнемі бiрғана «тара-ри-ра, тара-ри ра» деген дыбыспен ғана айтатын.

Август айының орта шенiнде Сергей кенеттен үй iшiне өзiнiң Иван Никоновичпен Томскiге жүретiнiн хабарлады.

— Немене, сен технологиялық институтқа оқуға барасың ба? — деп сұрақ бердi Саня.

— Барғым келiп едi, бiлмеймiн не боларын, алдағы жағдай шешер де.

— Дегенмен өзiң кiм болуды ойлайсың?

— Бiр сөзбен айтқанда мен дәл осы уақытта ең маңызды және нағыз қажеттi адам болсам деймiн, — деп жауап қайырды Сергей.

— Ештеңе түсiнсем бұйырмасын, — деп Саня ашуланған бойы үнсiз отырып қалды.

Сергейдiң жүретiнiн естiген кемпiр ауыр күрсiндi.

— Не үшiн кетесiң? Саня сенi Басқармаға орналастырған болар едi, сонымен ың жоқ, шың жоқ Уржумда тұра берген болар едiң.

— Жүру керек, әже.

— Ал, қайтейiн, қажет болса жүре бер, — деп кемпiр қолын сермедi.— Менiң байқауымша сенiң басынды шырмаған «Тара-ри-ра» гоi!

Жүруге жетi күн қалғанда Сергей әжесi мен апа, қарындастарын ертiп сурет түсiрушiге баруға бел байлады.

Кемпiр мұндай салтанатты жағдай үстiнде өз үйiне Устинья Степановнаны шақырып алып, суретке қандай шәлiсiн, әшекейлiсi ме, әлде қара орамалды таға ма, мiне осы туралы онымен көп уақыт кеңестi. Лиза өзiнiң бұрынғы бұрымын тарқатып, шашына прическа жасатты.

Суретке түсетiн жерге барғанша кемпiрдi Лиза мен Сергей қолтықтап алып жүрдi. Кемпiр жүрiп келе жатып бiрнеше рет сүрiндi, оның кәрi аяқтары дегенiне көнгiсi келмейдi.

Өзiнше траштанған кiшкентай суретшi жалбалақтап қалды. Ол суретке түсiретiн адамдарын көп уақытқа дейiн дұрыстап орналастырудың әрекетiнде болды, ақыры ол ыңғайлы жағдайымен оларды реттеп орналастырды: кемпiрдi қолына кiтап ұстаған Лизамен қатар отырғызды, ал олардан кейiн Сергей мен Анютаны тұрғызды.

Төрт күн өткеннен кейiн сурет те даяр болды. Бұл

суретті Маланья кемпір төргі бөлменің ең көрнекті орны бұрыштағы жез кұдайдың төменгі жағына апарып ілді.

Сергей күздің бұлтсыз, жылы күні жүруге жыйналды. Бұл уақытта қайыңдардың жапырақтары сарғая бастаған, бірақ, аспанда бір түйір бұлт жоқ, көк мөлдір еді.

Жыйналу көпке созылған жоқ. Қорзинкаға ішкіім салынды, одеял және жастық алынды, — міне барлық біткен жиһазы осы ғана!

Бұл күні таңертең Маланья кемпір жарық біліне бастағанда тұрған-ды. Ол немересі Сергейге азық пісірді, сонымен қатар шөлмекке пісірген сүт құйып қойды.

— Жолда ішерсің. Сумен жүрген адамның әрқашан да тамақ ішкісі келе береді, — деп оның алмаймын дегеніне болмай бір шөлмек сүтті Сергейдің жан қалтасына салды.

Сергейдің қарындасы Лиза ағасымен қоштасарда оған өз атымен әкесінің аты кестелеп жазылған қол орамалын сыйлады.

Сергей, әжесі және апа, қарындасымен қоштасты. Оның соңынан Иван Никонович пен Цепочкино пристанына дейін жолдастарын шығарып салғысы келген Саня да ерді.

Олар пристаньға келгенде кеме де жүруге ыңғайланып тұр екен.

Жүруге он бес минуттей уақыт қалды, бірақ, барлық жолаушылар кемеңің палубасына шығып алыпты. Палубада арқалаған түймешектері мен балалы әйелдер, басына шетен қалпақ киіп, қолына кенеп шатыр ұстаған поп, камзолды подрядчик және қапшық арқалаған бірнеше шаруа адамдар бар еді.

Сергей мен студент тақтайдың үстімен кемеге шығып үлгіруі сол-ақ екен, жалаңаяқ матрос арқанның үшін жыйнап алғанда, кеме де пристаннан жайлап жылжый бастады.

Сергей мен Иван Никонович палубада тұрып, фуражкаларымен қолын бұлғады.

— Қош бол, Иван Никонович! Қош бол, Сergyа! Жазындар! Жазып тұрыңыздар! — деп айқалады. Саня.

Ол кеме өзеннің иығына тасаланғанша жағада тұрып

қалды. Кеме көзден таса болғаннан кейін өзінің таяғын былғай-былғай үйіне қарай жайлап жүріп кетті.

«Міне, кетті олар, — деп ойлады ол, — үлкен қалада тұрады, онда оқыйды, жұмыс істейді, ал мен болсам Уржумда қалдым».

Ол қолындағы таяғын бұлғалақтатып, ызаланғандықтан жол бойындағы бұта ағаштардың жапырақтарын қыйып түсіре берді.

Ал, дәл осы кезде кемеңің кішкене каютінде отырған достар әңгімеге кіріскен-ді.

Кеме шайқап келеді, оның төменгі жағында машина тарсылы естіліп тұр, Сергей жіңішке койканың үстінде отыр, Никонзов қабырғаға сүйеніп темекі тартып тұр.

— Сен білуге тиістісің, Сергей, алдыңнан не күтіп тұрғаның! Мүмкін дар күтіп тұруы да. Ал, түрме және жер аударылу туралы тіпті айтудың да қажеті жоқ...

Сергей орнынан тұрып, басын сілкіп шашын маңдайынан жоғары ысырып тастады.

— Білем, Иван!

Ол кішкентай ғана дөңгелек терезені шалқасынан ашып тастады, сол кезде каютаға өзеннің таза ауасы мен кемеңің үлкен дөңгелегінің суда айналған дыбысы анық естілді.

— Міне, Шурмадан да өтіп кеттік, — деді Сергей, терезеден басып суға қарап.

Кеш жақындап келеді. Ежелгі заманнан бергі келе жатқан ну ормандар да, батпақты жерлер де, аласалау төбешіктер де артта қалып барады, тек тік жарлардың жағасында тұрған мыжырайған лашықтар ғана аңда-санда карауытып көрінеді.

Әрбір жерлерде жылтылдап от жағыла бастады.

Өзен үстін қою, салқын, сұр тұман басты.

Кеме Томскіге қарап жүріп келеді.

МАЗМҰНЫ

Автордан	Бет:
I тарау. Полстовалов көшесіндегі үй және оның адамдары.	9
II тарау. Кузьмовна	14
III тарау. Сержаның әжесі	20
IV тарау. Жетімдер	23
V тарау. Мұқтаждық	29
VI тарау. Жетімдер үйінде	33
VII тарау. «Панасыздар үйі»	37
VIII тарау. Тәрбиеленушілер	43
IX тарау. Жетімдер үйінің өмірі	46
X тарау. Үйіне қайтты	52
XI тарау. Мектеп	57
XII тарау. Жетімдер үйіндегі балалар мен қала балалары	66
XIII тарау. У. Қ. У.	73
XIV тарау. Мұғалімдер мен шәкірттер	78
XV тарау. Саня—реалист	83
XVI тарау. Екінші класс оқушысы	89
XVII тарау. Спектакль	196
XVIII тарау. Бұл қалай?	103
XIX тарау. Уржум начальниктері	106
XX тарау. «Ізгі қамқорлар»	111
XXI тарау. Қазанда	116
XXII тарау. Мүйісте тұрушы	120
XXIII тарау. Жаңа жұрт, жаңа адамдар	125
XXIV тарау. Біріккен өнеркәсіп училищесі	129
XXV тарау. Студентпен танысу	136
XXVI тарау. Еріксіздер	140
XXVII тарау. Двигатель оқыйғасы	148
XXVIII тарау. «Қайрымды қамқорлар» безді.	158

XXIX тарау. Үшеуінің тұрмысы	164
XXX тарау. Балалық шақтағы достар қайта кездеседі	169
XXXI тарау. Бүлік шығарушылар	177
XXXII тарау. Төбе астындағы үйшік	181
XXXIII тарау. Бірінші тапсырма	190
XXXIV тарау. Уржумдағы «Искра»	195
XXXV тарау. Жасырын баспахана	198
XXXVI тарау. Қала ұйқыға енгенде	203
XXXVII тарау. Қазандағы ақырғы жыл	211
XXXVIII тарау. Мектептегі көтеріліс	217
XXXIX тарау. Қазаннан қайтқанда	229
LX тарау. Сергей жүріп кетті	234

А. ГОЛУБЕВА

МАЛЬЧИК ИЗ УРЖУМА

Повесть о детстве и юности
С. М. КИРОВА

(На казахском языке)

Издание КазОГИЗа — 1950

—
Редактор Т. Алимкулов.
Техредактор Гиричев.
Корректор А. Шаншаров.

—
Подписано к печати 18. 1. 1950 г.
Изд. № 9.
УГО1216. Объем 15 п. л. Уч.-изд. 11,2.
Ф. б. 84×108^{1/2}. Тираж 10.000.
Цена 10 руб.

—
г. Алма-Ата, Гостипография № 2
Управления по делам полиграфии,
издательств и книжной торговли при
Совете Министров КазССР.
Зак. № 918.